

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu**

MÖHSÜN NAĞISOYLU

ƏHMƏDİ TƏBRİZİ VƏ “ƏSRARNAMƏ”

TƏRCÜMƏSİ

*(tekstoloji-filoloji araşdırma,
mətnin transfoneliterasiyası)*

BAKİ - 2012

Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun elmi şurasının 23-24 noyabr 2012-ci il tarixli 10 sayılı qərarı ilə nəşr edilir.

Elmi redaktorlar: **Nəsim Göyüşöv**
filologiya elmləri doktoru

Rəqub Kərimov
filologiya elmləri namizədi, dosent

Kompyuter icraçısı
və korrektor : **Pəri Qeyisova**

Möhsün Nağısoylu. Əhmədi Təbrizi və “Əsrarnamə” tərcüməsi (tekstoloji-filoloji araşdırma, mətnin transfoneliterasiyası). Bakı: “Nurlan”, 2012. – 260 səh.

Kitabda klassik Azərbaycan tərcümə ədəbiyyatının dəyərli nümunələrindən sayılan Əhmədi Təbrizinin “Əsrarnamə” tərcüməsi (1479) onun farsca orijinalı ilə müqayisəli şəkildə təhlil olunur, əsərin tərcümə və dil xüsusiyyətləri araşdırılır. Kitabın ikinci hissəsində tərcümənin mətninin transfoneliterasiyası verilir.

© Möhsün Nağısoylu, 2012.

ÖN SÖZ

XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, ilk növbədə, anadilli poeziyanın güclü inkişafı, öncül yer tutması ilə əlamətdardır. Əsrin qüdrətli söz ustalarından olan İmadəddin Nəsimi, Cahənşah Həqiqi, Bəsiri, Xəlili, Hamidi, Əfsəhəddin Hidayət, Kişvəri, Həbibbi və başqa sənətkarlar əsərlərini, əsasən, ana dilində yazmışlar ki, bu da həmin dövrdə milli ədəbiyyatın görünməmiş yüksəlişini və aparıcı rol oynamasını açıq-aşkar sübut edir. Bu dövrdə türkcənin nüfuzunun artması, doğma dildə yazan şairlərin çoxalması həm də onunla sonuclanır ki, ərəb və fars dillərində qələmə alınmış ayrı-ayrı əsərlər dilimizə çevrilir, beləliklə də, milli ədəbiyyatımız və ədəbi dilimiz daha da zənginləşir. Sözügedən əsrin ən məşhur tərcümə əsərləri Şirazi təxəllüslü şair-mütərcimin qələmindən çıxmış «Gülşəni-raz» tərcüməsi (1426) və Əhmədinin «Əsrnamə» tərcüməsidir (1479). Bu tərcümə əsərlərinin hər ikisi nəzmlədir –məsnəvi şəkildədir və təsəvvüf mövzusunda. Onlardan birincisi görkəmli Azərbaycan filosofu-şairi Şeyx Mahmud Şəbüstərinin (1287-1320) fars dilində yazdığı «Gülşəni-raz» məsnəvisinin sərbəst-yaradıcı tərcüməsi, ikincisi isə məşhur farsdilli sufi şairi Şeyx Fəridəddin Əttarın (1120-1230) ədəbi irsindən seçmə hekayətlərin sərbəst və poetik tərcüməsidir. “Gülşəni-raz” və “Əsrnamə” tərcümələrini birləşdirən daha bir xüsusiyyət onların dili ilə bağlıdır. Belə ki, hər iki tərcümə əsəri ümumxalq danışığı dilinə yaxın sadə bir dillə qələmə alınmışdır. Yazıldığı dövrdən başlayaraq böyük şöhrət qazanmış, əlyazma şəklində geniş yayılmış Şirazinin «Gülşəni-raz» tərcüməsi yalnız bu yaxınlarda tərəfimizdən ayrıca monoqrafik tədqiqatla birgə nəşr edilmişdir (49).

Əhmədinin «Əsrnamə» tərcüməsinin əlyazmaları da kifayət qədər geniş yayılmış və onlardan biri hələ 1964-cü ildə Cahangir Qəhrəmanov tərəfindən sözlük və izahatla birgə fotofaksimilə şəklində nəşr edilmişdir (34). Şaməddin Xəlilov isə «Əsrnamə»nin dili» adlı tədqiqatında tərcümənin sırf qrammatik xüsusiyyətlərini araşdırmışdır (30; 31).

Əhmədinin «Əsrnamə» tərcüməsi ədəbi dil tariximizin tədqiqi üçün dəyərli bir qaynaq olmaqla yanaşı, eyni zamanda Azərbaycanda bədii tərcümə tarixinin hərtərəfli araşdırılması, klassik tərcümə sənətinin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi, orijinala tərcümənin mətnlərinin müqayisəli tədqiqi baxımından da əvəzsiz və zəngin mənbələrdən biridir. Bütün bu məsələlər, təbii ki, tərcümənin bu yöndə də ayrıca olaraq araşdırılmasının zəruriliyini şərtləndirir. Məhz bunu nəzərə alaraq, tədqiqatımızda Əhmədinin «Əsrnamə»si ilə onun farsca orijinalının mətnləri geniş və müqayisəli tekstoloji tədqiqata cəlb olunur, abidənin tərcümə xüsusiyyətləri ətraflı təhlil olunur. Qeyd edək ki, bu sətirlərin müəllifinin XV-XVI əsrlər Azərbaycan tərcümə əsərlərinə həsr etdiyi monoqrafiyasında Əhmədinin «Əsrnamə» tərcüməsi ilə bağlı bu məsələlər müəyyən dərəcədə işıqlandırılmışdır (44,117-156), lakin abidə məhz bu tədqiqatımızda ilk dəfədir ki, ayrıca və daha geniş şəkildə araşdırılır.

Əhmədinin «Əsrnamə» tərcüməsinin iyirmiyə yaxın əlyazması mövcuddur ki, onların da mətnləri indiyədək qarşılıqlı şəkildə araşdırılmamışdır. Məhz bunu nəzərə alaraq, tədqiqatımızın ayrıca bir bölməsində tərcümənin iki Bakı nüsxəsinin mətnlərinin müqayisəli təhlili verilmiş, onlar arasındakı başlıca orfoqrafik-fonetik, qrammatik və leksik fərqlər müəyyən edilmişdir. Və nəhayət, Əhmədinin «Əsrnamə» tərcüməsindəki bir neçə mənzum hekayə istisna olmaqla (27, 127-129; 48, 104-108), onun mətni

indiyədək Azərbaycanda müasir əlifba ilə (istər kiril, istərsə də latın əlifbaları ilə) tam şəkildə nəşr edilməmişdir. Buna görə də araşdırmanın ikinci hissəsində Əhmədinin «Əsrnamə» tərcüməsinin iki əlyazma əsasında hazırladığımız mətninin transfoneliterasiyası da verilir. Qeyd edək ki, “Əsrnamə”nin tənqidi mətni ilk dəfə beş əlyazması əsasında Türkiyədə nəşrə hazırlanmışdır (88). Məhz buna görə də biz, ümumiyyətlə, tərcümənin şair-mütərcim nüsxəsinə yaxın mətnini tərtib etməyi məqsədəuyğun saydıq.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan və XVIII yüzillikdə üzü köçürülən “Əsrnamə”nin hər iki Bakı nüsxəsində orta əsrlərə aid digər Azərbaycan yazılı abidələrində olduğu kimi, bir sıra türk mənşəli sözlər müxtəlif qrafik variantlarda yazılmışdır. Məsələn, «o» əvəzliyinin yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmiş forması bu əlyazmalarda üç şəkildədir: *anın*, *anun*, *onun* (sonuncu variant, aydındır ki, bir qədər «müasirləşdirilmişdir»). «Əsrnamə» tərcüməsinin çağdaş əlifba ilə Azərbaycanda bu nəşrinin, əsasən, mütəxəssislər üçün hazırlandığını nəzərə alaraq, biz sözügedən əlyazmalardakı bu qəbildən olan qrafik variantları mətndə olduğu kimi saxlamağı məqsədəuyğun saydıq.

BİRİNCİ FƏSİL

ABİDƏNİN TEKSTOLOJİ TƏDQIQI

§1. «Əsrarnamə»nin müəllifi haqqında

«Əsrarnamə» XII-XIII yüzilliklər farsdilli sufi poeziyasının ən görkəmli nümayəndələrindən biri sayılan Şeyx Fəridəddin Əttarın qələmindən çıxmışdır. Orta əsrlər müsəlman Şərfinin bir sıra görkəmli söz ustaları kimi, Əttarın da həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı fikirlərdə bir sıra dolaşq və ziddiyyətli məqamlar vardır (bax: **1**; **38**, 43-52; **111**). Bununla belə, qədim və mötəbər qaynaqların verdiyi məlumata görə, Əttar təxminən 1120-ci ildə Nişapur şəhərinin Şadyax qəsəbəsində doğulmuş, özünün ətriyyat dükanı olduğu üçün bu təxəllüsü seçmiş, 100 ildən çox ömür sürmüş və 1230-cu ildə monqolların hücumu zamanı qətlə yetirilmişdir (bax: **111**). Əttarın əsərlərinə gəldikdə isə, bəzi mənbələrdə onun əsərlərinin ümumi sayının Quran surələrinin sayına (114-ə) bərabər olması qeyd edilərsə də (bax: **80**, 106), əksər qaynaqlarda müəllifin əllidən çox əsər yazması göstərilir (**66**, 75). Şairin özünün bir qeydinə əsasən o, divanından başqa, qırx kitab yazmışdır (**83**, 267). Əttarın ən məşhur əsərləri bunlardır: «Məntiqüt-teyr», «İlahinamə», «Əsrarnamə», «Pəndnamə», «Müsibətnamə», «Bülbülnamə», «Təzkirətül-övliya». Fars dilində yazılmış bu əsərlərdən yalnız sonuncusu – məşhur sufi şeyxlərinin həyatından bəhs edən «Təzkirətül-övliya» nəslədir, digərləri isə nəzmlə qələmə alınmışdır.

Əttarın əsərlərinin, demək olar ki, hamısı eyni bir mövzuya – təsəvvüfün başlıca anlayışlarının açıqlanmasına və sufi dünyagörüşünün, sufi həyat tərzinin təbliğinə həsr olunmuşdur (bax: 1; 22; 38, 43-52). Şairin yaradıcılığı özündən sonrakı istər farsdilli, istərsə də türkdilli poeziyaya güclü təsir göstərmişdir. Orta əsr təsəvvüf ədəbiyyatının korifeylərindən sayılan Cəlaləddin Rumi (1201-1273) Əttarı dönə-dönə hörmətlə anmış (bax: 38, 50-51), onu «sufizmin ruhu» adlandırmışdır (bax: 34, 5). Görkəmli Azərbaycan alimi-şairi Şeyx Mahmud Şəbüstəri (1287-1320) isə «Gülşəni-raz» əsərində onun haqqında bu sözləri yazmışdır:

*Məra əz-şairi-ye xod ar nayəd
Ke, dər-səd ğərn çun Əttar nayəd.
Əgərçə zin nəmət səd aləm-e əsrar,
Bovəd yek şəmme əz-dokkan-e Əttar. (113, 9)*

*(Mən şairliyimə görə utanmıram,
Ancaq yüz illər keçsə də, Əttar kimi şair
[dünyaya] gəlməz.
[Bu kitabda] yüzlərlə sirr aləmi olsa da,
[O] yalnız Əttar dükanından bir qoxudur).*

Əttarın əsərləri sırasında ən məşhuru «Məntiqüt-teyr» («Quşların dili») adlı alleqorik məsnəvisidir. «Məntiqüt-teyr» əfsanəvi simurğ quşunu axtarmağa gedən müxtəlif çöl quşlarının sufi təliminə əsasən kamilliyə çatmaq yolunda keçdiyi sınaqlardan bəhs edir. Bu məsnəvi hələ XIV yüzillikdə türk şairi Gülşəhri tərəfindən sərbəst-yaradıcı şəkildə türkcəyə çevrilmişdir (bax: 91). Tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, Gülşəhrinin «Məntiqüt-teyr»ində Əttardan tərcümə olunmuş mənzum hekayətlərlə yanaşı, onun öz qələminin məhsulu olan orijinal hekayətlər də vardır (bax: 91). Maraqlıdır ki, Gülşəhrinin sözügedən məsnəvisində

Əttarın «Əsrarnamə» əsərindən tərcümə edilən mənzum hekayətlər də vardır. Qeyd edək ki, bəzi tədqiqatçıların fikrincə, Gülşəhrinin «Məntiqüt-teyr»i müstəqil, orijinal əsərdir (100, XI-XII). Yeri gəlmişkən, bu məsələ ilə bağlı onu da əlavə edək ki, klassik Şərq ədəbiyyatının ən gözəl bilicilərindən sayılan *Y.E.Bertels* böyük özbək şairi *Əlişir Nəvainin* (1441-1501) «*Lisanüt-teyr*» əsərini Əttarın «Məntiqüt-teyr» məsnəvisi ilə müqayisəli şəkildə öyrənərək, onların məzmunları arasında bir sıra uyğunluq olduğunu və Nəvainin özünün bu əsərini tərcümə adlandırdığını qeyd edir:

*Bunca kim, nəzm qıldım iştiğal,
Xatirimdən çıxmaz irdi bu xiyal.
Kim, bu dəftərgə berib tovfıq Həq,
Tərcümə rəsmi yazasam səbəq. (66, 381)*

Maraqlıdır ki, bütün bunlara baxmayaraq, Y.E.Bertels Əlişir Nəvainin «Lisanüt-teyr» əsərini «dar mənada tərcümə» saymır (66, 398-400). Bu məsələ ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, orta əsrlərə aid bir sıra poetik əsərlərin tərcümələri (o sıradan tədqiqat obyektimiz olan Əhmədinin «Əsrarnamə»si) haqqında mövcud olan bu cür ziddiyyətli fikirlər, bizcə, klassik tərcümələrə, xüsusilə də sərbəst-yaradıcı tərcümə nümunələrinə çağdaş adekvat tərcümələrə olan tələblər baxımından yanaşma üsulundan, onları eyniləşdirmək meylindən irəli gəlir. Sözsüz ki, bu məsələdə klassik tərcümə əsərlərinin özünəməxsus növ və xüsusiyyətlərinin, onların çağdaş tərcümə sənətindən fərqli cəhətlərinin (bax: 44, 6-50) nəzərə alınması olduqca vacibdir. Biz də bu fikirdəyik ki, bir sıra klassik tərcümə nümunələrini müasir tərcümələrlə müqayisə etdikdə onları «dar mənada tərcümə» adlandırmaq olmaz. Lakin bununla belə, klassik tərcümələrin özlərində mövcud olan qeydlərə,

məsələn, hər hansı bir əsərin məhz «tərcümə» adlandırılması faktına göz yummaq, ya onu əhəmiyyətsiz saymaq və ya başqa cür mənalandırmaq da olmaz. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, klassik mütərcimlərin bir çoxu tərcümə sənətinə bədii yaradıcılığın xüsusi bir növü, ayrıca bir qolu kimi baxmış, onu yüksək dəyərləndirmişlər. Məsələn, XVI əsr türk müəllifi *Behiştî* «*Leyli və Məcnun*» məsnəvisində Sultan II Bayəzidə müraciətlə yazmışdır:

«Tərcümə dəxi çox işdir, ey şah». (bax: 6, 21)

Bir sıra orta əsr mütərcimlərinin özlərini «nazim», «müsənnif» adlandırmaları da (bax: 44, 42-44), fikrimizcə, məhz bu amillə bağlıdır.

Əttarın «Məntiqüt-teyr» məsnəvisini XVII əsr türk şairi *Fədai* də «*Məntiqi-əsrar*» adı ilə ana dilinə tərcümə etmişdir (bax: 100, XII-XIII). Əttarın «Pəndnamə», «Bülbülnamə» məsnəviləri də orta yüzilliklərdə türkcəyə tərcümə olunmuşdur (bax: 91). Şairin «Təzkirətül-övliya» əsəri isə təkcə XV yüzildə bir neçə mütərcim tərəfindən türkcəyə çevrilmişdir. Türkiyə kitabxanalarında bu tərcümələrdən üçünün qədim nüsxələri saxlanılır (89). Həmin tərcümələrdən verilmiş kiçik nümunələrə əsasən onlardan ikisinin Azərbaycanda hazırlandığını güman edirik (bax: 89). Azərbaycan MEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda da «Təzkirətül-övliya»nın XVII yüzilliyə aid türkcə bir tərcüməsinin əlyazması saxlanılır (C-15). Nəzakət Məmmədli bu yaxınlarda həmin tərcümə əsərini böyük ön söz və şərhərlə nəşrə hazırlamışdır (57).

Əttarın «Əsrarnamə» məsnəvisi müəllifin yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Şairin özünün «mərifət dünyası» adlandırdığı bu əsərinin əsas məzmununu tərkidünya həyat sürən dərvişlər və məşhur sufi şeyxləri haqqındakı didaktik məzmunlu kiçik mənzum hekayətlər

təşkil edir. Əsərdə mövzu ilə bağlı təmsillər də verilmişdir. Müəllif əsərdəki mənzum hekayə və təmsillərdə aşılacağı başlıca mövzu olan sufi həyat tərzi, sufi dünyagörüşü ilə yanaşı, bir sıra təsəvvüf anlayışlarının izahına da müəyyən yer vermişdir. Onu da qeyd edək ki, Əttarın heç bir əsəri müasir Azərbaycan türkcəsinə tərcümə olunmamışdır. Bununla belə, son dövrdə bir sıra tədqiqatlarda şairin yaradıcılığı ayrıca olaraq araşdırılmışdır. Belə ki, Aygün Əlizadə müəllifin “Təzkirətül-övliya” əsərini, ayrıca elmi tədqiqat mövzusu seçmiş (22), Şəhla Abdullayeva həm şairin yaradıcılığını, həm də “Şeyx Sənan” mənzum hekayəsinin Azərbaycan ədəbiyyatında izlərini, təsirini geniş şəkildə araşdırmışdır (1). Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nəzakət Məmmədli isə “Əttar və Azərbaycan ədəbiyyatı” mövzusunda doktorluq dissertasiyası üzərində geniş elmi tədqiqatlar aparır.

§2. «Əsrarnamə»nin mütərcimi haqqında

«Əsrarnamə» tərcüməsində kitabın xatimə hissəsindəki aşağıdakı bir beytdə mütərcim özünü *Əhmədi* kimi təqdim edir:

*Çünki Əttarın sözi oldi tamam,
Əhmədiyə düşdi növbət, ey hümmam. (34, 54a)*

Qeyd edək ki, beytdəki Əhmədi antroponimi, fikrimizcə, müəllifin əsl adı yox, təxəllüsüdür. Çünki Şərqdə şəxs adı kimi Əhməd xüsusi ismi geniş yayılmış, Əhmədi isə daha çox soyad kimi işlənmişdir. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim *Məmmədağa Sultanov* «Əsrarnamə» tərcüməsi haqqındakı qeydlərində mütərcimin adını bütöv şəkildə *Əhmədi Təbrizi* kimi qeyd edir (34, 4-8). Tərcümənin əlyazmalarında onun Təbrizdə tamamlanması göstərilə də (34, 55a), mütərcimin nisbəsinin Təbrizi olması barədə bir qeydə rast gəlmirik. Görünür, M.Sultanov tərcümənin Təbrizdə tamamlanmasına əsasən belə bir nəticəyə gəlmişdir. Alim tərcümənin Leningrad (Sankt-Peterburq) nüsxəsində mütərcimin adının *Kamal* kimi qeyd olunmasını da göstərir (34, 4).

Orta yüzilliklərin başqa mütərcimləri kimi, Əhmədi haqqında da təzkirələrdə və başqa qaynaqlarda heç bir məlumata rast gəlmirik. Akademik Həmid Araslının «Əsrarnamə» tərcüməsi haqqındakı qeydlərində Əhmədinin Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Xəlilin hakimiyyəti dövründə yaşaması və tərcüməsini ona ithaf etməsi göstərilir (10, 320). Alim bu fikrinə sübut olaraq «Əsrarnamə» tərcüməsinin sonundakı aşağıdakı beytləri qeyd edir:

*Ol Xəlilullah, əmiri-mötəbər,
Düşməni-Nəmrudü Şəddad, ey püsər,
Şahi-dövrən, ol mübariz, şirdil,
Həqq qatında olmasın hərgiz xəcil. (9, 320)*

Türkiyə alimi **Gönül Ayanın** araşdırmasına görə Əhmədinin adını çəkdiyi Xəlilullah Ağqoyunlu sultanları Uzun Həsən (1453-1478) və onun oğlu Yaqub bəy (1478-1490) zamanında yaşayan və ikinci hökmdar tərəfindən “əmirül-üməra” (baş əmir) təyin edilən yüksək vəzifə sahibidir (88,VII). Alim onu da əlavə edir ki, Xəlilullah təsəvvüfə meyilli bir şəxs olduğu üçün **Sufi Xəlil** adı ilə tanınmışdır. Gönül Ayanın yazdığına görə Xəlilullahın Gülşəni təriqətinin qurucusu **İbrahim Gülşəni** (öl.1533) ilə də əlaqəsi olmuşdur (88,VII).

H.Araslı ehtimal şəkildə onu da qeyd edir ki, Əhmədi saraya yaxın şairlərdən olmuşdur (10, 321). Alimin bu fikri ilə də müəyyən mənada razılaşımaq olar. Qeyd edək ki, Əhmədi yuxarıdakı iki beytdən sonra Xəlilullah haqqında aşağıdakıları da əlavə edir:

*Ciddü cəhdi Həqq içündür hər zaman,
Buna şahiddir qamu yaxşı-yaman.
Əhli-elmü əhli-zühd, əhli-səlah
Gecə-gündüz ona istərlər fəlah.
Bu duayı aləm eylər biriya,
Sən qəbul et həzrətində, ey Xuda. (34, 54b)*

Yuxarıdakı beytlərdə Xəlilullahı dinsiz Nəmrudun düşməni kimi səciyyələndirən Əhmədi bu şeir parçasında isə, əmiri haqq-ədalət tərəfdarı kimi dəyərləndirərək, camaatın ona duaçı olduğunu dilə gətirir. Onu da əlavə edək ki, Əhmədi tərcümənin “**Xatimə**” hissəsində Əttarın «Əsrarnamə»sini xalqa yadigar olaraq türkcəyə çevirdiyini

də bildirir:

*Farsidən çün türkə qıldım tərcümə,
Yadigar olmaq üçün hər əncümə. (34, 54a)*

Əhmədi «Əsrarnamə» tərcüməsində özü haqqında başqa heç bir məlumat vermir, yalnız ki, fəxrlə bildirir ki, Əttarın vurğunudur.

*Bu, nə sevdadır ki, ey Əttar, sən,
Sirri faş etdin qəmu, ey Bülhəsən. (34, 52b)*

*Desələr Əttar olmuş qissəgu,
Fəxr olur bu söz mana, ey mahru. (34, 53a)*

*Qissə kutah eylə, ey Əttarbaz,
Qanı bu aləmdə imdi əhli-raz? (34, 53b)*

Əhmədi «Əsrarnamə» tərcüməsinin sonunda ənənəyə uyğun olaraq özünü «gəda» adlandırmaqla yanaşı, oxucularına şeir, nəzm haqqında aşağıdakı fikirlərini də çatdırır:

*Desələr ki, şair olmuş ol gəda,
Şeir neçün söyləmiş ol binəva?
Bu dəxi həm tərbiyət ola mana,
Şeir halın aydayım şimdi sana.
Həqq-taala şeri zəmm etmişdürür,
Neçələr ondan qələt getmişdürür.
Şeri-kafirdir ki, zəmm etdi Xuda,
Dedi kafirlər hicayi-Mustəfa.
Həqq onu öylə demişdürür kəlam,
Möminin şeri döğüldür, ey hüمام.
Şeir kim, ola xüsusən sirri-Həqq*

Bu misralara әsasән dүşünmәk olar ki, Әhmәdi tәrki-dünya, sufi bir şair olmuş və yoxsulluq içində yaşayaraq, sadә bir hәyat sürmüşdür. Әhmәdi yuxarıdakı qeydlərində onu da vurğulayır ki, Allah-taala hər cür şeri yox, yalnız kafirlәrin Mәhәmmәd peyğәmbәр (s.) haqqında yazdıqları hәcvlәri pislәmişdir. Әhmәdiyә görә, onun şeirlәri ilahi sirlәri haqqında olduđu üçün canlar və ürәklәр ondan ibrәt alacaq, nümünә götürәcәklәр.

Son zamanlarda Әhmәdi Tәbrizinin dođma ana dilində yazdıđı “Yusif və Züleyxa” adlı orijinal bir әsәri dә Türkiyәdә ашkara çıxarılmışdır. Türkiyә alimi **Nihat Әzәmәtin (88a)** ашkarladıđı bu әsәrin yeganә әlyazması İstanbulda Mәrmәrә Universitetinin Fәnn-Әdәbiyyat Kitabxanasında saxlanılır (N:51). 102 vәrәqlik bu әlyazma naqisdir və ondakı beytlәrin sayı 2990-dır. Müәllifin özünün yazdıđına görә әlli yeddi gündә tamamlanmış bu әsәр 4035 beytdән ibarәtdir:

*Әlli yedi gündә bu töhfәnizam
Xәtmә gәldi Tәbriz içində tamam.
Dört bin ilә otuz beş beytdür,
Bu nizami-fәxrinin nәzmindәdür.*

Sondan naqis olan әlyazma bu beytlә başlayır:

*İbtida qıl sözi bismillah ilә,
Düriş, ey dil, dünü gün Allah ilә.*

Әhmәdi “Yusif və Züleyxa” mәsnәvisini dә әmirül-ümәrә Xәlilullaha hәsr etmişdir. Müәllif әsәrin ön sözündә kitabını Ağqoyunlu Yaqub xan dövründә, yaz mövsümündә Tәbriz şәhәrində tamamladıđını da göstәrir. Әhmәdinin

yazdığına görə Xəlilullah bir dəfə Naxçıvana səfər edərkən bir gün səhər namazdan sonar Əhmədini yanına çağıraraq deyir:

*Qıldı çox çeşmi-inayətlə nəzər,
Bən fəqirün halinə ol şiri-nər.
Lütf ilə bir neçə sözlər söylədi,
Qisseyi-Yusifdən ağaz eylədi.
Himmət edüb dedi, ey ali nəzər,
Qissə nəzm olmaq gərək bilgil xəbər.*

Əhmədi daha sonra əlavə edir ki, o, Naxçıvandan Təbrizə dönən kimi əmirin buyruğunu yerinə yetirir və 57 gün ərzində “Yusif və Züleyxa” məsnəvisini tamamlayır. Burada şair onu da əlavə edir ki, Xəlilullahın əlində digər bir “Yusif və Züleyxa” əsəri də var imiş, lakin o, əmiri qane etməmiş. (bax:88, VIII-XIV).

Əhmədinin sadə bir dillə qələmə aldığı “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin yeganə əlyazması yarımçıq olduğu üçün indiyədək nəşr olunmamışdır. Onu da əlavə edək ki, “Yusif və Züleyxa”nın Ağqoyunlu hökmdarı Yaqub bəy dövründə yazıldığını nəzərə alıqda bu poemanın təxminən “Əsrnamə” tərcüməsindən azacıq əvvəl qələmə alındığını düşünmək olar. Çünki burada şairin “Əsrnamə” haqqında heç bir qeydinə rast gəlmirik, halbuki, bir qayda olaraq, müəlliflərin bu barədə müəyyən qeydləri olur.

Əhmədinin başqa bir orijinal və ya tərcümə əsəri olması haqqında əlimizdə tutarlı bir məlumat yoxdur. Bununla belə, Məmmədağa Sultanovun bu yaxınlarda nəşr edilmiş bir məqaləsində Əhmədinin «*Hədisi-ərbəin*» adlanan ikinci bir əsərinin olduğu da göstərilir (56, 86). M.Sultanov yazır ki, Əhmədinin bu əsəri indiyədək səhvən «Əsrnamə» tərcüməsinin ikinci nüsxəsi hesab edilmişdir. Qeyd edək ki, görkəmli mətnşünas alimin qeyd etdiyi bu səhvə ilk dəfə 1963-cü ildə onun tərtib etdiyi «Əlyazmalar

kataloqu» kitabında da rast gəlirik (23, 156). Onu da əlavə edək ki, Azərbaycan MEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan B-2873 şifrlı əlyazmanın Əhmədinin «Əsrarnamə» tərcüməsi hesab edilməsi səbəbsiz və təsadüfi olmamışdır. Məsələ bundadır ki, sözügedən əlyazmanın mövcud son vərəqində Əhmədinin «Əsrarnamə» tərcüməsinin axıncı səkkiz beyti yazılmışdır (bax: 108). «Hədisi-ərbəin» tərcüməsinin mətni yazılan kağız və onun xəttinin bu son vərəqdəki eyni əlamətlərə çox oxşaması öz işini görmüşdür. Məhz buna görə də həmin əlyazma vaxtilə Əhmədinin «Əsrarnamə» tərcüməsi kimi təsvir edilmişdir. Maraqlıdır ki, Əhmədinin «Əsrarnamə» tərcüməsindəki ayrı-ayrı beytlər «Möcüznamə» adlı digər bir tərcümə əsərinin mətninə də daxil edilmişdir (bax: 59, 230). M.Sultanovun Əhmədiyə aid etdiyi bu «Hədisi-ərbəin» tərcüməsi ilk dəfə tərəfimizdən diqqətlə araşdırılmış və müəyyən edilmişdir ki, o, başqa bir mütərcimin - XVI əsr Azərbaycan şairi-mütərcimi Həzininin qələmindən çıxmışdır (bax: 44, 157-161). Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, vaxtilə biz də həmin əlyazmadakı «Hədisi-ərbəin» tərcüməsini səhvən Əhmədiyə aid etmişik (76, 18-21). Məmmədağa Sultanov sözügedən məqaləsindəki qeydində «*Əhmədi Təbrizinin ayrıca «Divan»ının olması da şübhə doğurmur*» qənaətinə gəlir (56, 89). Bununla belə, hələlik belə bir divanın varlığı haqqında başqa bir qeyd və ya məlumata rast gəlməmişik.

Əhmədinin məşhur sufi şairi Əttar ədəbi irsinə yaxından bələdliyinə və ona məftunluğuna, vurğunluğuna əsasən düşünmək olar ki, XV yüzilliyin bu istedadlı Azərbaycan mütərcimi «Əsrarnamə» tərcüməsinə ömrünün yetkin çağlarında girişmişdir, çünki orta əsr müəlliflərinin bir çoxu təsəvvüfə, sufizmə həsr etdikləri əsərlərini məhz bu yaşlarında qələmə almışlar.

§3. Tərcümənin öyrənilməsi tarixindən

Əttarın «Əsrarnamə» əsərinin Əhmədi tərəfindən Azərbaycan türkcəsinə tərcüməsi haqqında ilkin məlumata Bursalı Məhəmməd Tahirin «Osmanlı müəllifləri» adlı kitabında rast gəlirik (106, 73). Kitabda məşhur türk şairi Germiyanlı Əhmədinin (1334-1413) əsərləri haqqında məlumat verildikdən sonra bir cümlə ilə o da qeyd edilir ki, müəllif «*bir də şeyx Əttarın «Əsrarnamə»sini nəzmən tərcümə etmişdir»* (106, 73). Bu məlumatın yanlış olduğuna ilk dəfə məşhur türk alimi Fuad Köprülü (1890-1966) diqqət yetirmişdir (bax: 92, 1, 220). Fuad Köprülü Germiyanlı Əhmədi haqqındakı bir məqaləsində yazır ki, onun şəxsi kitabxanasında olan «Əsrarnamə» tərcüməsinin əlyazmasında əsərin hicri 880-cı ildə* (miladi 1475-ci il) tamamlandığı göstərilmişdir. Bu fakta əsasən alim hesab edir ki, eyni təxəllüslü «*digər bir şairə aid olan bu tərcümənin bizim Əhmədiyə (Əhmədi Germiyanlıya - M.N.) aid olmasına imkan yoxdur»* (92, 1, 220). Onu da qeyd edək ki, «Osmanlı müəllifləri» kitabındakı bu yanlışlığa müasir tədqiqatlarda da təsadüf edilir. Məsələn, prof. Cahangir Qəhrəmanovun yazdığına görə, B.D.Artomaşına bir məqaləsində Fəridəddin Əttarın «Əsrarnamə» əsərinin türkcəyə tərcüməsini tanınmış türk şairi Əhmədiyə aid etmişdir (34, 11).

Türk tədqiqatçılarından **İbrahim Qutluq** 1947-ci ildə yazdığı bir məqaləsində isə Əhmədinin «Əsrarnamə» tərcüməsi haqqında nisbətən daha geniş məlumat vermişdir

---

*Aşağıda görəcəyimiz kimi, Əhmədinin «Əsrarnamə» tərcüməsi hicri 880-cü ildə deyil, 884-cü ildə tamamlanmışdır. Güman etmək olar ki, F.Köprülü «Əsrarnamə»nin tamamlanma tarixinə aid əlyazmadakı beytin yalnız ilk misrasına (*Tarix ırmışdı səkiz yüz səksənə*) əsasən bu qənaətə gəlmişdir. Sonrakı misradakı (*Dəxi dörd yıl hicri – Əhməddən yenə*) «dörd yıl» sözü isə alimin diqqətindən yayınmışdır.

(222, 125-126). İ.Qutluğun yazdığına görə, İstanbulun Süleymaniyyə kitabxanasındaki Saib Əfəndi bölümündə Əhmədi adlı bir şairin Əttardan etdiyi «Əsrarnamə» tərcüməsinin hicri 1183-cü (miladi 1769-cu) ildə Lütfülla bin İsmayıl tərəfindən köçürülmüş əlyazması saxlanılır (№ 1628). 69 vərəqlik həmin əlyazmanın sonunda «Əsrarnamə»nin hicri 884-cü ilin səfər ayının on ikisində Təbriz şəhərində tamamlandığı qeyd olunmuşdur (86, 126). İ.Qutluq həmin əlyazmanı Əttarın «Əsrarnamə»si ilə tutuşduraraq və belə bir qənaətə gəlmişdir ki, tərcümədə olan heç bir hekayət, hətta heç bir beyt farsca orijinala uyğun gəlmir (99, 125). Tədqiqatçı güman edir ki, Əhmədinin «Əsrarnamə»si ya Əttarın ona bəlli olmayan eyni adlı ikinci bir kitabının və ya sözügedən şairə aid edilən naməlum bir əsərin tərcüməsidir. İ.Qutluq son olaraq belə bir mülahizə də yürüdür ki, «Əsrarnamə» yazıldığı dövrdə tərcümə sənətinə yüksək qiymət verildiyindən, bəlkə də, Əhmədi öz qələminin məhsulu olan «Əsrarnamə»ni bilərəkdən tərcümə adlandırmışdır (99, 126).

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında isə Əhmədinin «Əsrarnamə» tərcüməsi haqqında ilk dəfə Həmid Araslı 1943-cü ildə məlumat vermişdir (43, 232-233). Əhmədi «Əsrarnamə»sindən Əttarın eyni adlı kitabının tərcüməsi kimi bəhs edən alim yazır ki, tərcümənin əlyazmasının sonunda aşağıdakı misralar verilmişdir:

«On ikiydi məgər mahi-səfər,
Gəldi xətmə bu kitabı-mö'təbər.
Şəhri-Təbriz içrə, dər vaxti-bəhar,
Mövsimi-gül irmiş idi, lələzar.
Tarix irmişdi səkkiz yüz səksənə,*

---

* Əlyazmada: on ikidəydi – bax: 34,55a.

Beləliklə, aydın olur ki, H.Arashlı və İ.Qutluq eyni bir tərcümə haqqında məlumat vermişlər, çünki hər iki alimin qeydlərində istər tərcüməçinin adı, istərsə də tərcümənin tamamlandığı il və yer eynidir. Lakin buna baxmayaraq, Əhmədinin «Əsrarnamə»si haqqında bu iki alimin fikri, görüldüyü kimi, bir-birinin tam əksinədir.

1964-cü ildə Cahangir Qəhrəmanov «Əsrarnamə» tərcüməsinin əlyazmasının fotofaksimilesini, onun sözlük və izahatı ilə birlikdə nəşr etdirmişdir (34). Kitaba kiçik ön söz yazmış görkəmli ədəbiyyatşünas alim Məmmədağa Sultanovun «Əsrarnamə» haqqındakı fikirləri isə bir qədər ziddiyyətlidir. Belə ki, o, sözügedən məqaləsində Əhmədinin «Əsrarnamə»sini gah tərcümə adlandırır (34, 4, 6, 8), gah da onu müstəqil bir əsər kimi dəyərləndirir: «*Əhmədi Əttarın «Əsrarnamə» əsərini türkcəyə tərcümə etdiyini qeyd etsə də, tədqiqat göstərir ki, bu əsər Əttarın bütün ədəbi irsindən istifadə etməklə Azərbaycan dilində yazılmış müstəqil bir «Əsrarnamə»dir*» (34, 16). Görüldüyü kimi, M.Sultanovun «Əsrarnamə» haqqındakı bu sözləri müəyyən mənada Türkiyə alimi İ.Qutluğun eyni məsələ ilə bağlı fikirləri ilə üst-üstə düşür. Lakin İ.Qutluqdan fərqli olaraq, M.Sultanov (onun yazdığı ön sözdə türk tədqiqatçısının adı çəkilmir) yazır ki, Əhmədinin «Əsrarnamə»sində olan hekayətlərdən üçünün əsli Əttarın eyni adlı əsərində vardır (34, 7).

Qeyd edək ki, C.Qəhrəmanovun əsas tədqiqat obyektini «Əsrarnamə» əlyazmasının orfoqrafiyası və leksik xüsusiyyətləri olduğu üçün o, sözügedən məsələ ilə bağlı heç bir fikir söyləməmişdir.

---

* Əlyazmada: yıl – bax: 34,55a.

Şaməddin Xəlilovun namizədlik dissertasiyası (30) və onun əsasında hazırladığı monoqrafiyası (31) da «Əsrarnamə»nin sırf morfoloji xüsusiyyətlərinə həsr olunmuşdur və hər iki araşdırmada bu məsələyə, ümumiyyətlə, toxunulmur.

«Əsrarnamə»nin elmi tənqidi mətnini Türkiyədə nəşr etdirmiş Gönül Ayan əsərin əlyazmaları, məzmunu haqqında dəyərli bilgilər vermiş və yalnız ondakı üç hekayətin əslinin Əttarın eyniadlı məsnəvisində, bir hekayətin isə müəllifin «Təzkürətül-övliya» əsərində olduğunu müəyyənləşdirmişdir (LXIII-LXIV). Son olaraq alim belə bir doğru qənaətə gəlmişdir ki, «*Ahmedinin bizzat “tercüme” olduğunu söylədiyi Esrarnamedeki diğer hikayelerin menşeyini, Attarı’n diğer eserlerinde aramak yerinde olacaktır*» (88, LXIV). Bununla belə, alim belə bir işə girişməmiş və bu yöndə geniş araşdırma aparmamış, yalnız Əhmədidə olan 3 hekayətin Əttarın eyni adlı əsərində olduğunu göstərmiş və onların qısaca təhlilini verməklə kifayətlənmişdir (LXI-LXIV). Alim onu da qeyd edir ki, «*Ahmedinin Esrar-namesindeki Hikaye-i Süfyan Maa Bülbül (1198.-1258.) başlıklı hikaye, Attarın Tezkiretül-evliya adlı eserinin tercümesinde mensur olarak mevcuttur*» (88, LXIV).

Beləliklə, Əhmədi «Əsrarnamə»sinin öyrənilməsinə aid bu qısa xülasədən də göründüyü kimi, əsər indiyədək dil tarixi üçün bir qaynaq kimi araşdırılsa da, abidənin farsca orijinalı ilə müqayisəli şəkildə mətnşünaslıq baxımından tədqiqinə, demək olar ki, toxunulmamışdır. «Əsrarnamə»nin tərcümə xüsusiyyətləri də araşdırılmamış və ümumiyyətlə, abidənin orijinallığı, yoxsa tərcümə səcisiyyəsi daşımalarının özü mübahisəli olaraq qalmış və öz həllini tapmamışdır.

§4. Tərcümənin əlyazmaları və Bakı nüsxələrinin müqayisəli təhlili

Əhmədinin «Əsrnamə» tərcüməsi orta əsrlərdə, o cümlədən XV yüzillikdə Yaxın və Orta Şərqi ölkələrində geniş yayılmış sufizmi, sufi həyat tərzini təbliğ etmək məqsədilə qələmə alınmışdır. Belə əsərlər, aydındır ki, dövrün katibləri tərəfindən bol-bol köçürülür və geniş şəkildə yayılırdı. Buna nümunə olaraq “Əsrnamə” ilə eyni əsrin məhsulu olan və sufizmə dair dəyərli qaynaqlardan sayılan Şirazinin “Gülşəniraz” tərcüməsinin (829/1426-cı il) əlyazmalarını göstərmək olar. Təxmini hesablamamıza görə bu tərcümə abidəsinin dünyanın müxtəlif muzey və kitabxanasında, əsasən də Türkiyə kitabxanalarında 50-yə yaxın əlyazma nüsxəsi saxlanılır (bax: **49**, 27-30). Əhmədinin “Əsrnaməsi”nin də əlyazmaları kifayət qədər geniş şəkildə yayılmışdır. Əlyazma kataloqlarına və ayrı-ayrı tədqiqatlara əsasən müəyyən edilmişdir ki, “Əsrnamə” tərcüməsinin 19 əlyazması mövcuddur. Türkiyə alimi Gönül Ayan Təbrizli Əhmədinin “Əsrnamə”sinə həsr etdiyi dəyərli araşdırmasında həmin əlyazmalar haqqında kiçik bilgi vermişdir (**88**,XIV-XI). Bu əlyazma nüsxələrindən 15-i Türkiyənin müxtəlif kitabxana və muzeylərində saxlanılır ki, bu da sufizmin Anadoluda geniş yayıldığını sübut edir.

“Əsrnamə” tərcüməsinin ən qədim əlyazması İstanbuldakı Millət Kitabxanasında (Ali Emiri, N914) saxlanılır. Nüsxə hicri tarixilə 956-cı ilin zilhicce ayında (miladi tarixilə 1550-ci ilin yanvar ayında) Səməndirəli Hacı Hüsəm bin Benli Yusif tərəfindən köçürülmüşdür. 60 vərəqlik bu nüsxə 60 vərəqdən ibarətdir, xətti nəsx-təliqdır. Əlyazmanın mətni tam olmadığı üçün Gönül Ayan tərtib etdiyi əsərin tənqidi mətnində ondan istifadə etməmişdir (**88**,XIX). “Əsrnamə”nin Türkiyənin Bursa şəhərindəki Ümmi

Kitabxanada saxlanılan daha bir əlyazması XVI əsrə aiddir. 961/1553-ci ilə aid bu əlyazmanın xətti hərəkəli nəsx, həcmi 52 vərəqdir. Katibi qeyd olunmamış əlyazmanın mətni tam olmasına baxmayaraq, Gönül Ayan bu nüsxədən də tənqidi mətndə istifadə etməmişdir. Ümumiyyətlə, qeyd edək ki, Gönül Ayan “Əsrarnamə”nin tənqidi mətnini 4 Türkiyə nüsxəsi və Paris Milli Kitabxanasında saxlanılan 1 əlyazması əsasında tərtib etmişdir (88,XIV-XXI). Tərcümənin Paris nüsxəsinin mətni yarımçıq, Türkiyə nüsxələrinin mətnləri isə tamdır. Onu da qeyd edək ki, tənqidi mətndə verilən “Əsrarnamə”nin ilk 84 beyti istifadə olunan əlyazmalardan yalnız ikisində vardır. Həmin hissə tərcümənin əksər nüsxələrində yoxdur. Maraqlıdır ki, tənqidi mətndə istifadə olunan əlyazmalardan yalnız ikisinin köçürülmə tarixi bəllidir. Bunlar İstanbul Universiteti Kitabxanasında saxlanılan 1151/1738-39-cu il tarixli nüsxə (şifri: TY 488) və D.T.C. Fakültəsi Kitabxanasında saxlanılan 1183/1769-1770-ci il tarixli əlyazmadır. “Əsrarnamə”nin Türkiyə nüsxələri haqqında verilən bilgilərdən aydın olur ki, Gönül Ayan əlyazmaları seçərkən, əsasən, onların qədimliyinə deyil, mətnlərinin tamlığına üstünlük vermişdir (bu baxımdan Paris nüsxəsi istisnadır).

Əhmədinin “Əsrarnamə” tərcüməsinin iki əlyazması da Bakıda – Azərbaycan MEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır (B-1236, B-5266).Tərcümənin bir əlyazması isə Rusiya EA Şərqsünaslıq İnstitutunun Sankt-Peterburq bölməsinin kitabxanasındadır (V-3134). Tərcümənin Sankt-Peterburq nüsxəsi *L.V.Dmitriyevanın* hazırladığı «*Türk əlyazmalarının təsviri*» kataloqunda *Məhəmməd Şəriif* adlı bir müəllifin «dini-əxlaqi məzmunlu bir poeması» kimi təqdim olunur və əlyazmada onun «türkcə tərcümə» olması göstərilir (68, 112). Əvvəli naqış olan 52 vərəqlik bu əlyazma, M.Sultanovun yazdığına görə, Əhmədinin «Əsrarnamə» tərcüməsidir (34, 4). Qeyd edək

ki, L.Dmitriyevanın müəllif kimi qələmə verdiyi Məhəmməd Şərif əlyazmanın katibinin adıdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu kataloqda təsviri verilən digər əlyazmalar haqqındakı yazılarda da oxşar yanlışlıqlara rast gəlirik. Məsələn, Şeyx Mahmud Şəbüstərinin «Gülşəni-raz» məsnəvisinin XV əsrə aid türkcə tərcüməsinin təsvirində mütərcimin adının Dasitazi (?) kimi qeyd olunması göstərilir (68, 37), halbuki bu tərcümə Şiraziyə məxsusdur və ümumiyyətlə şərq antroponomiyasında olmayan, uydurulan Dasitazi adı mətndəki bir sözün yanlış oxunmasının nəticəsidir. (bax: 44, 55-58). Bu məsələ ilə bağlı onu da qeyd edək ki, XVIII əsrə aid «Düzd və qazi» adlı hekayəni köçürən katib Vəli Ərəşi də bir vaxtlar bu əsərin müəllifi kimi təqdim edilmişdir (bax: 50).

Əhmədinin «Əsrarnamə» tərcüməsinin Bakı nüsxələrindən biri – **B-1236 şifrli nüsxə** İnstitutun fonduna çoxdan daxil olmuşdur. Tərcümə əlyazma məcmuəsindədir və onun 1b-55a vərəqlərinə yazılmışdır. Əlyazmanın xətti nəstəliq, hər səhifədəki beytlərin sayı 17-dir. Nüsxədə tərcümənin əvvəlindən müəyyən bir hissə - müqəddimə və iki mənzum hekayə çatışmır. Bununla belə, əlyazma haqqındakı qeydlərdə onun «*nisbətən dolğun nüsxə*» olması göstərilir (34, 10; 56, 24). Prof. C.Qəhrəmanov «Əsrarnamə» tərcüməsinin fotofaksimile çapını da məhz bu nüsxə əsasında hazırlamışdır. Kitab çapda olarkən onun redaktoru M.Sultanovun yazdığı kimi, «*Azərbaycan SSR EA Respublika Əlyazmalar Fonduna (indiki M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutuna - M.N.) Azərbaycan dilində «Əsrarnamə» əsərinin yeni bir əlyazma nüsxəsi daxil oldu*» (34, 7). Tərcümənin birinci nüsxəsi ilə müqayisədə yeni daxil olan əlyazmanın daha mükəmməl olduğunu nəzərə alan tədqiqatçılar kitabın əvvəlinə ikinci nüsxədən 11 səhifə artırmaqla onu təkmilləşdirmişlər (bax: 34).

Tərcümənin birinci nüsxəsinin qısa paleoqrafik təsvirini verən C.Qəhrəmanovun fikrincə, o, təxminən XVII əsrdə köçürülmüşdür (34, 15). Qeyd edək ki, əlyazmanın kağızındakı filiqlanlar - su damğaları, su nişanları (bax: 3) üç ədəd aypara şəklindədir. Oxşar filiqlanlı kağızlar Türkiyədə 1684, 1686, 1688, 1703-04 və 1724-cü illərdə istehsal olunmuşdur (bax: 79). Bunu nəzərə alaraq, əlyazmanın hazırlanma tarixini XVIII əsrin əvvəllərinə aid etmək məqsəduyğundur.

Tərcümənin **ikinci Bakı nüsxəsi (B-5266)** indiyədək təsvir olunmadığından onun qısa paleoqrafik təsvirini veririk. Birinci nüsxə kimi, bu əlyazma da müxtəlif əsərlər toplusunda - məcmuədədir. Tərcümənin mətni məcmuənin 38b-103a vərəqlərinə yazılmışdır. Qeyd edək ki, «Əsrnamə» tərcüməsinin Bakı nüsxələrinin hər ikisinin xətti məcmuəyə daxil olan başqa əsərlərin xəttindən fərqlənir. Bunu nəzərə alaraq, güman etmək olar ki, hər iki məcmuədəki əsərləri bir cildə birləşdirən onların sonrakı sahibi, XIX yüzilliyin məşhur kitabşünas-mətnşünas alimi **Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə** (bax: 58; 59) olmuşdur.

Tərcümənin şərti olaraq ikinci Bakı nüsxəsi adlandırdığımız əlyazmasında mətn iri və oxunaqlı, kalliqrafik nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Hər səhifədə yazılı sətirlərin (beytlərin) sayı 14-dür. Başlıqlar ənənəvi qaydada qırmızı boya ilə yazılaraq seçdirilmişdir. Əlyazmanın 94-cü vərəqi başqa xətlə (səliqəsiz nəstəliq) yazılmışdır. Tərcümədəki mövcud sonuncu vərəq (103a) bərpa olunmuşdur - buradakı dörd beyti Əbdülqəni Nuxəvi köçürmüşdür. Əlyazmanın Avropa istehsalı, boz rəngli, qalın kağızında filiqlanlar (QS) vardır. Ümumiyyətlə, əlyazmanın paleoqrafik xüsusiyyətlərini (bax: 2) nəzərə alaraq, onun təxminən XVIII yüzilliyin birinci yarısında hazırlandığını güman edirik.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, tərcümənin ikinci nüsxəsinin mətni birinci ilə müqayisədə tamdır, daha mükəmməldir. Belə ki, birinci nüsxədə beytlərin ümumi sayı 1590-a bərabər olduğu halda, bu rəqəm ikinci nüsxədə 1768-dir, yəni burada 178 beyt çoxdur. Birinci nüsxədə olmayan bu beytlərdən çoxu - 150-si ikinci nüsxənin əvvəlindədir. Təvhid, nət və iki mənzum hekayətdən ibarət olan bu hissə, qeyd olunduğu kimi, tərcümənin fotofaksimile nəşrinə əlavə edilmişdir (34, 1-11). İkinci nüsxədəki digər 28 beytdən 19-u tərcümədəki 31-ci (*Hekayəti-Bələm*) və 32-ci (*Hekayəti-Harunərrəşid*) mənzum hekayətlərin mətninə aiddir. Bu beytlərdən 9-u ikinci nüsxədə 31-ci mənzum hekayətin sonluğunu, 10-u isə sonrakı - 32-ci mənzum hekayətin başlanğıcını təşkil edir. İkinci nüsxədəki bu 19 beyt birinci nüsxənin 38b vərəqinin orta hissəsində (5-ci beytlə 6-cı beyt arasında) olmalıdır. Bu isə o deməkdir ki, həmin 19 beytlik hissə birinci nüsxədən nə qopub, düşmüş, nə də katib onu qəsdən buraxmışdır. Çox güman ki, birinci nüsxənin katibinin istifadəsində olan əlyazma bu cür - nöqsanlı şəkildə imiş. Tərcümənin birinci nüsxəsində bu hissənin buraxılması nəticəsində onda mövcud olan 31-ci və 32-ci mənzum hekayətlərin mətnləri bir-birinə qarışmış (aydındır ki, 32-ci mənzum hekayətin başlığı da buraxılmışdır) və bunun da nəticəsində hər iki mənzum hekayətin mətnləri yarımçıq alınmışdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, «Əsrəməmə» tərcüməsinin birinci Bakı nüsxəsini (deməli, həm də onun fotofaksimile nəşrini) araşdıran tədqiqatçılardan heç biri indiyədək bu dolaşılığa diqqət yetirməmişdir. Tərcümənin bu cür nəşrinə əsasən belə bir təsəvvür yaranır ki, kitabdakı hekayətlərin sayı 39-dur, çünki kitaba yazılan ön sözdə naqis əlyazmada 37 hekayətin olması və ona tərcümənin ikinci nüsxəsindən daha iki hekayətin əlavə edilməsi göstərilir (34, 7). Aydın ki, tərcümədəki mənzum hekayətlərin sayının 39 deyil, məhz

40 olmasını müəyyən etmək o qədər də çətin deyildi. Çünki 40 rəqəmi istər bütövlükdə müsəlman aləmində, istərsə də təsəvvüfdə geniş yayılmışdır (Məhəmməd peyğəmbərin (s.) məşhur hədislərinin sayının 40 olması (bax: 93; 94; 95), sufilərin 40 gün çillə saxlamalarını yada salmaq kifayətdir). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, türk xalqları ədəbiyyatında da, xüsusilə də folklorumuzda qırx rəqəmi xüsusi mənə daşıyır («Kitabi-Dədə Qorqud»dakı igidlərin, incəbelli qızların qırx olmasını, nağıllarımızda toyların məhz qırx gün-qırx gecə davam etməsini xatırlayaq). Onu da əlavə edək ki, Əttarın «Müsibətnamə» məsnəvisindəki söhbətlərin sayı da 40-a bərabərdir (bax: 80, 110). Beləliklə, aydındır ki, birinci nüsxədə 37 yox, 38 mənzum hekayət vardır (hekayətlərdən ikisi, aydındır ki, yarımçıqdır). İkinci nüsxədəki hekayətlərin sayı isə, təbii ki, 40-a bərabərdir.

Birinci nüsxədə çatışmayan 19 beytlik həmin hissə aşağıdakı mənzum parçadır:

*Əql pozdı e'tiqadın düzgünün,
Düşdi anara, qodı əldən dinin.
Səcdə qıldı ol bə-suyi-afitab,
Uydu əqlə, özünü qıldı xərab.
Əql çün həddi-imbandan keçə,
Bəl'əm ola külli-imandan keçə.
Əql pəs həddi-səlamətdə gərək,
Fariğül-mədhü məlamətdə gərək.
Sən ki əqli-sadə dəpdin bigüman,
Axirətə iltəsən axir iman.
Gərçi əqli - sadə olur binizam,
Leyk məqsudə irişür ol müdam.
Durtər olur bu əql əz-hər xətar,
Fitnə olmasun, İlahi, heç bəşər.
Fitnə əqldən olur dürlü fəsad,
Anın üçün din olur daim kəsad.*

*Həqq xətdən saxlasun hər adəmi,
Verməsün heç xəlqə yavuz həmdəmi.*

***HEKAYƏTİ-HARUNƏRRƏŞİD
RƏHMƏTULLAHİ ƏLEYHİ***

*Gedər idi yola Harunərrəşid,
Çöl idi ol yol, həm su napədid.
Bir neçə gün yol yeridi şahi-din,
Su dükəndi həm rikabından, yəqin.
Ləşkəri dağıldı səhrayə məgər,
Bulmadı bir kimsə heç sudan əsər.
Düşdi şahın canına bu növ'ə tab,
Cismi təprənür, vəli halı xərab.
Pəs yaxın oldu ki, şah ola həlak,
Çıxa gəldi nəgəhan bir əsli pak.
Bir əcəb şuridə şəxsi-biqərar,
İrdi, gördi kim, bunalmış şəhriyar.
Dedi kim, ey şah, nolmuşdur sana?
Nişə olmuşsan zəif, aytgil bana.
Şəh dedi kim, susuzam bilmən dəva,
Qalmışam bu hal içində binəva.
Bir içim su olmaz isə bu zaman,
Can verürəm şimdi bu dəm bən həman.
Ol dəlü aydır ki, ey biçərə qul,
Bən sənə su dapayım, olma məlul. (105,84b-85a)*

Birinci nüsxədə çatışmayan qalan 9 beyt isə ikinci nüsxənin aşağıdakı vərəqlərindədir: 45a-14*, 47b-13, 58b-3, 61a-64b-81, 81b-4, 95a-99a. Bu beytlər birinci nüsxənin

---

* Bu rəqəm beytin sıra ilə yerini göstərir.

müvafiq olaraq aşağıdakı vərəqlərində çatışır: 2a-13*, 4b-5, 14b-3, 17a-3, 17b-13, 20a-13, 35b-10, 35b-12, 47b-3.

Qeyd edək ki, ikinci nüsxə ilə müqayisədə birinci nüsxənin əsas mətnində daha bir beyt çatışır. Bu, 36a vərəqinin haşiyəsində Ə.Nuxəvinin yazdığı aşağıdakı beytdir:

*Müntəzirəm şimdi bən, ey binəzir,
Canü dil qatında bən bunda əsir.*

Ə.Nuxəvi bu beytin ilk və son sözlərinin yanında ~~ص~~ işarəsini qoymuşdur. Eyni işarə həmin vərəqdə əsas mətnin aşağıdakı beytinin yanında da qoyulmuşdur:

*Ol ki, tovfıq eylədüin əz-bəhri-cud,
Cəm oldu bizdə ondan dər-vüçud.*

İkinci nüsxədə bu iki beyt bir-birinin ardınca gəldiyindən (81b), aydındır ki, haşiyədəki beyt birinci nüsxənin mətnini tamamlamaq niyyətilə yazılmışdır. «Əsrnamə»nin birinci nüsxəsində Əbdülqəni Nuxəvinin haşiyədə yazdığı digər qeydləri isə, əsasən, mətndəki ayrı-ayrı misra və sözləri əvəz edir, yəni onların başqa variantlarıdır. Məhz buna görə də Cahangir Qəhrəmanov belə hesab etmişdir ki, Ə.Nuxəvinin haşiyədə yazdığı yuxarıdakı beyti əsas mətnə yanında işarə qoyulan beyti əvəz edir - onun variantıdır (34, 13).

Yuxarıda göstərdiyimiz işarəyə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, Ə.Nuxəvinin bir çox əlyazmalarda, o sıradan «Əsrnamə»də işlətdiyi şərti işarələri **Kamandar Şərifli** öyrənmişdir (bax: 58; 59; 87). Onun tədqiq etdiyi şərti işarələr içərisində yuxarıdakı işarəyə oxşarı ص «sad»

---

*Bu rəqəm beytin neçənci sətirdən sonra buraxıldığını göstərir.

hərfidir. K.Şərifliyə görə, Ə.Nuxəvi onu «nüsxe-yi-səhihə» (düzgün nüsxə) terminini bildirmək üçün işlətməmişdir (alim «sad»ı «səhihə» sözünün baş hərfi kimi qəbul etmişdir). Bu işarə, K.Şəriflinin yazdığı kimi, hər hansı bir əlyazmada fərqli variantın yanında qoyulmuş və həmin variantın nisbətən etibarlı, düzgün nüsxədən götürülməsini bildirmişdir (87, 22). Burada isə, fikrimizcə, həmin işarə fərqli variantı yox, beytin buraxıldığını göstərir. Qeyd edək ki, eyni işarə «Əsrarnamə»nin birinci əlyazmasında daha bir yerdə - 9a vərəqində də eyni məqsədlə qoyulmuşdur. Həmin vərəqdəki sonuncu beytin birinci misrasındakı «gördi» sözündə «di» şəkilçisi buraxılmışdır. Ə.Nuxəvi «gör» sözünün altında, haşiyədə «di» şəkilçisini yazmış və kənarında yuxarıdakı işarəni qoymaqla onu «gördi» kimi bərpa etmişdir (ikinci nüsxədə söz bu şəkildədir: bax: 34, 53a). Ə.Nuxəvi əlavə olaraq xüsusi nöqtələrlə şəkilçinin yerini də göstərmişdir (nöqtələr çox narın olduğundan fotofaksimiledə düşməmişdir).

Birinci nüsxə ilə müqayisədə ikinci əlyazmada da aşağıdakı bir beyt buraxılmışdır:

*Hacilər dedi ki, ey şuridəhal,
Bu evin əyəsini görməkdir mühal.*

İkinci nüsxənin 57a vərəqinin haşiyəsinə yazılmış bu beyt birinci nüsxədə 13a vərəqindədir. Haşiyədəki beytin yanında qoyulmuş işarənin isə ص «sad» hərfi olmasına heç bir şübhə yoxdur. Çox güman ki, burada və yuxarıdakı nümunələrdə Ə.Nuxəvinin həmin işarəni qoymaqla iki məqsədi olmuşdur: mətnşünas alim bununla həm beytin buraxılmasına işarə etmiş, həm də onun düzgün nüsxədən götürüldüyünü bildirmək istəmişdir.

Birinci nüsxədə çatışmayan ayrı-ayrı beytlər tərcümənin mətninin dolğunluğuna və düzgünlüyünə xidmət

edir. Həmin beytlər olan hissələrin təhlilinə əsasən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, ikinci nüsxə daha qədim və mötəbər əlyazmadan köçürülmüşdür. İkinci nüsxədəki bu beytlərin birinci nüsxədə olmaması ayrı-ayrı hallarda müəyyən çatışmazlıq, dolaşılıq doğurur və bütövlükdə tərcümənin məzmununa xələl gətirir. Məsələn, hind həkiminin Çin sarayında gördüyü tuti ilə söhbətindən bəhs edən 14-cü hekayətdəki bir beytin birinci nüsxədə buraxılması nəticəsində onun məzmununda açıq-aşkar yarımçıqlıq yaranmış və hadisənin təsvirindəki ardıcılıq pozulmuşdur. Aşağıdakı beytlərdə həkimin Hindistana qayıtması və orada çoxlu tutuquşu görməsi təsvir olunur:

*Həkim, axır ki, Hindustanə vardı,
Varuban tutilər bağına girdi.
Həzaran tutilər dilzində gördi,
Ki, dürlü saz ilə sazəndə gördi.
Qamusı şəkkəri dutmuş bə-minqar,
Ki, qamu fariğülbal əz-həme kar.
Çələb vermiş olara bir əcəb xan,
Məgər olmuş hümay əz-fərri-işan. (34, 14b;
105, 58a-b).*

İkinci nüsxədə daha sonra aşağıdakı beytləri oxuyuruq:

***Həkim-i-hind fəth etdi kəlamın,
Olara sölədi anın pəyamın.
Eşitdilər bu sözi çünki olar,
Yıxıldılar ağacdən yerə yeksər. (105, 58b)***

İlk beyt birinci nüsxədə yoxdur. Açıq-aşkar göründüyü kimi, həmin beytsiz bu kiçicik şeir parçasının məzmununda yarımçıqlıq, çatışmazlıq dərhal nəzərə çarpır. Qeyd edək ki, həmin beytin əsli Əttar «Əsrarnamə»sində də vardır:

*Həkim-e hend an əsrar bər-qoft,
Ğəm-e an tuti-ye ğəmıxar bər-qoft. (103, 91)*

*(Hind həkimi o sirləri dedi,
O dərdli tutinin qəmini söylədi).*

Yalnız ikinci nüsxədə olan digər beytlər də bu qəbildəndir. Qeyd etmək lazımdır ki, birinci nüsxədə çatışmayan və yalnız ikinci nüsxədə olan 28 beyt haqqında Əbdülqəni Nuxəvinin heç bir qeydi yoxdur. O yalnız yuxarıda göstərdiyimiz bir beyti birinci nüsxənin haşiyəsində yazmışdır.

Hər iki nüsxənin mətnlərinin müqayisəli araşdırması göstərir ki, onlar arasındakı fərq təkcə beytlərin sayında deyil. Nüsxələrdə ayrı-ayrı beyt və misraların müxtəlif variantları da vardır ki, bunlardan bir çoxunu Ə.Nuxəvi hər iki əlyazmada vərəqlərin haşiyələrində göstərmişdir. Alimin qeyd etdiyi nüsxə fərqlərinin, demək olar ki, hamısı tərcümənin bu iki Bakı nüsxəsinə aiddir. Yəni o, birinci nüsxədəki hər hansı bir fərqli beyti, misranı, ya sözü ikinci nüsxədə vərəqin haşiyəsində yazmış və ya əksinə, ikinci əlyazmadakı variantı birinci əlyazmada göstərməyi vacib saymışdır. Lakin bu iki nüsxədə vərəqlərin haşiyəsində Ə.Nuxəvinin yazdığı fərqli misralardan bir neçəsi nə birinci nüsxənin, nə də ikinci nüsxənin mətnində vardır. Bu fakt isə açıq-aşkar göstərir ki, alimin istifadəsində «Əsrnamə» tərcüməsinin daha bir – üçüncü əlyazması da olmuşdur.

Fikrimizə sübut olaraq konkret iki misala müraciət edək: Birinci nüsxənin 1b vərəqinin haşiyəsində Ə.Nuxəvi həmin səhifədəki altıncı misranın fərqli variantını («*Tökəsən xəlq üstünə səngi-giran*») yazmışdır ki, bu, ikinci nüsxədəki misraya uyğun gəlmir (müqayisə üçün bax: 44b). Və ya ikinci nüsxənin 54b vərəqinin haşiyəsində mətnşünas alimin

yazdığı misra («*Qılduğınıza cəza etsəm gərək*») birinci nüsxənin mətnində (şübhəsiz ki, ikinci nüsxənin də) başqa şəkildədir (müqayisə üçün bax: 34, 11a). Lakin belə nümunələr olduqca azdır və Ə.Nuxəvinin qeydlərinin çoxu bu iki əlyazmanın mətninə əsasən edilmişdir. Həmin qeydlərə əsasən alimin bu iki əlyazmadan hansına üstünlük verdiyini söyləmək çətindir, çünki onun ikinci nüsxədəki bir qeydində birinci nüsxə «aydın nüsxə» kimi qeyd edilir (bax: 59a) və əksinə, birinci nüsxənin haşiyələrindəki dörd qeydində isə, ikinci nüsxəyə eyni ad verilir (bax: 3a, 10a, 15a, 23a). Qeydlərin ümumi sayına gəldikdə isə, bunlar ikinci nüsxədə çoxdur. Ola bilsin ki, Ə.Nuxəvi bu əlyazma əsasında «Əsrnamə»nin düzgün mətnini hazırlamaq niyyətində imiş (58).

Qeyd edək ki, ikinci əlyazmanın haşiyəsində Ə.Nuxəvinin yazdığı fərqli variantların bir neçəsini K.Şərifli göstərmişdir (87, 21). Hər iki nüsxənin mətnlərinin müqayisəli araşdırması göstərir ki, Ə.Nuxəvinin qeydləri heç də onlarda müşahidə olunan bütün nüsxə fərqlərini tam əhatə etmir. Belə ki, nüsxələrdə alimin diqqətindən yayınmış və ya onun əhəmiyyət vermədiyi, ikinci dərəcəli saydığı fərqli variantlar da özünü göstərir. Mətnşünas alimin ikinci nüsxədəki qeydləri 44b vərəqindən başlayır. Onun müqayisə apardığı vərəqlərin çoxunda haşiyədə «*əl-moqabele*» (tutuşdurma) sözü yazılmışdır (bax: 44b, 64b, 68b və s.). Bundan əvvəlki altı vərəqdə isə (38b-44a) Ə.Nuxəvinin heç bir qeydi yoxdur. Bu, birinci nüsxədə çatışmayan və tərcümənin fotofaksimile nəşrinin əvvəlinə əlavə edilmiş vərəqlərdir. Çox güman ki, Ə.Nuxəvi bu iki əlyazmanı *qarşılaşdırarkən* birinci nüsxə elə hazırkı vəziyyətində, yəni nöqsanlı imiş.

«Əsrnamə»nin bu iki nüsxəsi arasındakı fərqləri **orfoqrafik-fonetik, qrammatik və leksik fərqlər** kimi

səciyyələndirmək, qruplaşdırmaq olar. Nüsxələrdəki başlıca **orfoqrafik-fonetik** fərqlər aşağıdakılardır:

1. Birinci nüsxədə ی «ya» hərfi ilə yazılmış ayrı-ayrı sözlər ikinci nüsxədə و «vav» hərfi ilə yazılmış və ya «u», «ü» səslərini bildiren «damma» hərəkəsi ilə ifadə olunmuşdur. Məsələn, birinci nüsxədə - پیلو *pilav* (1a), ادیم *addim* (51a); ikinci nüsxədə - پولو *pulav* (44a), آدوم *addum* (98b). «Kərpiç» sözündə isə bu hal əksinədir: کرپوچ *kərpüç* - birinci nüsxədə (4a), کرپیچ *kərpîç* - ikinci nüsxədə (47a).

Birinci nüsxə ilə müqayisədə ikinci nüsxədə I şəxsin tək və cəmində, eləcə də II-III şəxslərin təkində nisbət (mənsubiyyət) şəkilçilərinin yazılışı və oxunuşunda «u», «ü» saitləri üstünlük təşkil edir. Məsələn:

Birinci nüsxədə:

بنیم *bənim* (36a, 37b, 51a), خانیم *xanım* (36a), منیمله *mənimlə* (4b), کاریمیز *karımız* (45a), اسراریمیز *əsrarımız* (45a), النیک *əlin* (42b);

İkinci nüsxədə:

بنوم *bənüm* (81b, 83b, 98b), خانوم *xanum* (81b), بنومله *bənümlə* (47b), کارموز *karımız* (92a), اسرارموز *əsrarımız* (92a), الونیک *əlün* (89b) və s.

Eyni hal aşağıdakı şəkilçilərin yazılışında da müşahidə olunur:

a) felin əmr şəklinin ایم، آیم، -ayım, -əyim şəkilçiləri:

Birinci nüsxədə:

اولاییم *olayım* (34a), قیلایم *qılayım* (34a).

İkinci nüsxədə:

اولایوم *olayum* (79b), قیلايوم *qılayum* (79b) və s.

b) felin əmr şəkli ين -in, in: **birinci nüsxədə** فکر ایدینک *fıkr edin* (44b).

İkinci nüsxədə: فکر ایدون *fıkr edün* (91b).

c) felin məchul növünün یل -il, -il şəkilçiləri: **birinci nüsxədə:** کوندریلدی *göndərildi* (1b); **ikinci nüsxədə**

گوندروندی *göndərüldi* (44b).

ç) felin indiki zaman şəkilçiləri ير -ir, -ir: **birinci nüsxədə:** اوليروز *oluruz* (7a), قاليروز *qaluruz* (7a); **ikinci nüsxədə:** اولوروز *oluruz* (50b), قالوروز *qaluruz* (50b).

d) feli sifət şəkilçisi ديكي -dig: **birinci nüsxədə:** ايتدي *etdigim* (49b); **ikinci nüsxədə:** ايتدوگوم *etdügüm* (97a).

Bu fonetik hadisə daha çox dilimizin şərq və qərb qrupu şivələrinə xasdır (8, 30).

2. «Ç» səsinin «ş» səsi ilə əvəzlənməsini yalnız bir sözdə müşahidə etdik: **birinci nüsxədə:** ايچدى *içdi* (16a); **ikinci nüsxədə:** ايشدى *işdi* (60a). Bu fonetik hadisə dilimizin qərb və cənub qrupu şivələri üçün səciyyəvidir (8, 40).

3. «G» səsinin «y» səsi ilə əvəzlənməsini də yalnız bir sözdə müşahidə etdik: **birinci nüsxədə:** گنه *genə* (21a), **ikincidə:** ينه *yenə* (65b). Qeyd edək ki, burada *y-k* səs əvəzlənməsi özünü göstərir. Bu fonetik hadisə də eyni sözün nümunəsində dilimizin qərb şivələrində qeydə alınmışdır (8, 35).

Nüsxələrin müqayisəsi onlar arasında *b-m*, *t-d*, *q-x* və *q-ğ* əvəzlənmələrinin də olduğunu göstərir. Birinci nüsxədəki بنى «*bəni*», بونده «*bunda*», بونى «*buni*», بونكا «*buna*», بوندن «*bundan*» sözləri (1a, 1b, 4b, 14b, 26b, 34a və s.) əksər hallarda ikinci nüsxədə eyni misra və beytlərdə «m» səsinə bildirən م «*mim*» hərfi ilə yazılmışdır (44a, 44b, 48a, 71b, 79a, 79b və s.). Birinci nüsxədə ت «*te*» və ط «*ta*» hərfləri ilə yazılmış bəzi sözlər isə (məsələn, توکر *tökər* - 52a, توتوشدى *tutuşdı* - 29a, طانله *tanla* - 49a, طويله سون *toylasun* - 8b, طاشه *taşa* - 5a, طولويه *toluya* - 5a), ikinci nüsxədə «d» səsinə bildirən د «*dal*» hərfi ilə yazılmışdır (99b, 74a, 96b, 48a, 48b).

Ərəb mənşəli bir sözün yazılışında isə d-z əvəzlənməsi müşahidə olunur: خدمت - خدمت *xidmət* (40b) - xizmət (79b). Qeyd edək ki, «*xidmət*» sözünün ذ «*zal*» hərfi

ilə yazılışı daha arxaik forma sayılır (bax: 63, 12). Bu fakta əsasən «Əsrnamə» tərcüməsinin ikinci Bakı nüsxəsinin qədim əlyazmadan köçürüldüyünü düşünmək olar. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, əlyazmadakı daha bir sözün yazılışı bu fikrimizə sübut ola bilər. Katib:

İki adum bağa yerirsən bə-gam -

misrasındakı sonuncu sözdə olan «kaf» hərfinin üstündə üç nöqtə qoymuş, bununla da onun «g» səsini ifadə etdiyini nəzərə çatdırmaq istəmişdir (görünür, katib bu sözün «bə-kam» kimi oxunmasından ehtiyatlandığı üçün belə etmişdir: «bə-gam» - «*addım ilə*», «bə-kam» isə «*arzu ilə*» deməkdir). «Kaf» hərfinin üstündə üç nöqtə qoyulması, bununla da onun «g» səsini bildirməsinə işarə edilməsi daha çox XV-XVI əsrlərə aid əlyazmalarda müşahidə olunur (bax: 47, 67).

«Əsrnamə» tərcüməsinin Bakı nüsxələri arasındakı səciyyəvi **qrammatik fərqlər** isə aşağıdakılardır:

1. İsmnin təsirlik hal şəkilçisi birinci nüsxədə bəzi sözlərdə *بی* -*yi*, *-yi* şəklində olduğu halda (*ایگنه ignəyi* - 8a, *کعبی Kəbəyi* - 13a, *موسیی Musayı* - 29b), ikinci nüsxədə -nı, -ni formasındadır (*ایگنه نی ignəni* - 51b, *کعبنی Kəbəni* - 57a, *موسی نی Musanı* - 74b). *-yi*, *-yi* şəkilçiləri qərb qrupu şivələrimiz üçün daha səciyyəvidir (9, 76).

Birinci nüsxədə işlənmiş *-ib*, *-ib* şəkilçili feli bağlama ikinci nüsxədə «*keçmiş zamanın maraqlı xüsusiyyətlərindən biri*»ndə (31, 152) - onun feli bağlama funksiyası daşıyan formasındadır, Məsələn: «*Hər biri bir məzhəbi dutub gedər*» misrasındakı (3b) «*dutub gedər*» forması ikinci nüsxədə «*dutmuş gedər*» şəklindədir (47a). Qeyd edək ki, feli bağlamanın bu funksiyası «Əsrnamə»nin birinci nüsxəsində də öz əksini tapmışdır: «*Gözi üstə ignəyi tikmiş gəlür*» (8a).

2. Birinci nüsxədə eyni söz felin arzu şəklində olduğu halda, ikinci nüsxədə feli bağlama şəklindədir. Məsələn:

*Nə tədbir eyləsün, nədir ana raz
Ki, sizdən yana uça, edə pərvaz (14a) -*

beytindəki «uça» sözü ikinci nüsxədə «uçub» (58a) şəklindədir ki, fikrimizcə, şəriyyət və üslub baxımından ikinci variant daha uğurludur.

3. Birinci nüsxədə felin əmr şəkli olan -«gil» şəkilçisinə ikinci nüsxədə bir misrada -«ğıl» şəklində rast gəlirik: «Sübh dedi: Uru durğıl tez mana» (74a). Bu misradakı «uru durğıl» birinci nüsxədə «uru durgil» şəklindədir (28b).

Nüsxələrdəki *leksik fərqlər* orfoqrafik-fonetik və qrammatik fərqlərlə müqayisədə sayca çox olsalar da, orta əsrlərin başqa yazılı abidələri ilə müqayisədə azdır. Başlıca olaraq sinonimlərə, yaxın mənalı, yazılışca bir-birinə oxşar sözlərə, eləcə də eyni sözün müxtəlif hal və şəkillərinə aid olan bu fərqlər, əksər hallarda, şerin mənasını demək olar ki, dəyişdirmir, ona xələl gətirmir.

Nüsxələrdə, əsasən, aşağıdakı sinonim sözlər bir-birilə əvəzlənmişdir: Birinci nüsxədə *mən' etməyə* (30a), ikincidə: *mən' qılmaya* (75a) və bu qayda ilə: *biləsində* (50a) - *biləsinə* (97b), *salam versəm* (45b) - *salam etsəm* (93a), *əlin qoynuna saldı* (39a) - *əlin qoynuna soxdı* (85b).

Bu qəbildən olan leksik fərqlərdən bir neçəsi isə qədim türk sözünün yerində onun nisbətən sonrakı variantının işlənməsi və ya türk mənşəli sözün fars mənşəli sözlə əvəzlənməsi ilə bağlıdır. Məsələn: birinci nüsxədəki qədim «aldamaq» feli («*Aldayıpdır sənciləyin səd həzar*» - 17b) ikinci nüsxədə onun daha sonrakı şəkli «aldatmaq»la əvəz olunmuşdur: «*aldadupdur*» (62a). Birinci nüsxədəki türk mənşəli «qulmaş» (25b - *hiyləgər, firıldaqçı*) sözü

ikinci nüsxədə fars mənşəli «*qəllaş*» (70b) sözü ilə əvəz olunmuşdur. İkinci nüsxədəki qədim və nadir türk sözü «*ivərmək*» feli («*Tez ivərgil bir tolu səhn pilav*» - 44a) birinci nüsxədə «*yetirmək*» feli ilə (*yetürgil* - 1a) əvəz olunmuşdur. Bu baxımdan aşağıdakı beytin ikinci və birinci nüsxələrdəki fərqli variantı səciyyəvidir. İkinci nüsxədəki:

*«Baxa gördi nə gəlür var, nə gedər,
Eşid imdi ol dəlüy kim, nedər» (44a) -*

beytinin ikinci misrası birinci nüsxədə:

«Eşidin imdi ol divanə nedər» (1a) -

şəklindədir. Göründüyü kimi, ikinci nüsxədəki «*dəlüy*» (dəli) sözü birincidə onun farscası ilə («*divanə*») əvəz olunmuş, ikinci nüsxədəki daha qədim «*ol*» işarə əvəzliyinin yerində isə birincidə «*o*» işlənmişdir. Bu misradakı «*eşid*» sözü birinci nüsxədə «*eşidin*» kimi verilmişdir ki, bu da fikrimizcə, katibin mətnə müdaxiləsinin nəticəsidir. Qeyd edək ki, orta əsrlərin poetik nümunələrində, elə «*Əsrarnamə*»nin özündə də xitab, müraciət, bir qayda olaraq, ikinci şəxsin cəmində yox, təkində işlənir. Məsələn: «*Dinlə anın dəxi hər dəm sözünü*» (34, 54a). Vəzn baxımından da birinci nüsxədə olan yuxarıdakı variant ağırdır.*

Leksik fərqlərin bir qismi də eyni sözlərin müxtəlif hal və şəkillərdə işlənməsinə aiddir. Bu növ fərqlər azacıq da olsa, şeirdə həm mənaya, həm də vəznə müəyyən təsir göstərir. Məsələn, ikinci nüsxədəki:

---

* Yuxarıda müşahidə olunan iki leksik fərq və bu fərqli misra barədə Ə.Nuxəvinin heç bir qeydi yoxdur.

*Biri şadı birisidir müsibət,
Gözi, könli dolu təzvirü qeybət (49a) -*

beytinin ilk misrasındakı «*biri*» sözü birinci nüsxədə «*bir*» (6a) kimi, ikinci misrasındakı «*dolu*» sözü isə «*dolurdu*» şəklində yazılmışdır ki, belə olduqda şerin vəznə pozulur. Yəne də ikinci nüsxədəki: «*Gördi kim ol xatunı gəlür rəvan*» (73b) - misrasındakı «*xatunı*» sözü birinci nüsxədə katib xətası üzündən «*xatunə*» (28b) kimi yazılmışdır. İkinci nüsxədəki «*Qeybətə başladı qovmi yer-yerin*» (45b) misrasındakı «*qeybətə*» sözünün birinci nüsxəsində olan «*qeybəti*» (2b) variantı da bu qəbildəndir.

Nüsxələrdə eyni sözün müxtəlif çalarda işlənməsi ilə bağlı leksik fərqlər də müşahidə olunur. Məsələn:

*Fikrü tədbir edə gör bu rah ilə,
Yoxsa qalluq bunda salü mah ilə (82b) -*

beytinin ikinci misrasındakı «*qalluq*» sözü birinci nüsxədə «*qalduq*» (37a) kimidir. Beytin məzmunundan da görünür ki, ikinci nüsxədəki «*qalarıq*» mənasını daşıyan variant daha məntiqli və düzgündür.

Yazılışca bir-birinə oxşar sözlərdən ibarət leksik fərqlər də bəzən şərə xələl gətirmiş və ya onu mənasız etmişdir. Fikrimizə sübut üçün aşağıdakı beytə nəzər salaq:

*Daşqaru çıxdı pürdördü bəla,
Başı-gözi parə-parə, mübtəla. (44b).*

Birinci misradakı «*pür*» (dolu) sözü birinci nüsxədə «*bəhr*» (*üçün*) kimi yazılmışdır ki, nəticədə onun məzmununda müəyyən dolaşlıq yaranmışdır. İkinci nüsxədəki misra çağdaş dilimizdə belə səslənir: «*Dərd-qəm*

içində çölə çıxdı». Birinci nüsxədə isə: «*Dərd qəm üçün (?) çölə çıxdı*».

Daha bir misala müraciət edək:

*Onlar daşa tutarlar, sən doluya,
Rəvamıdır sənün kimi uluya? (48b)*

Beytin sonuncu misrasındakı «*uluya*» sözü birinci nüsxədə «*ola ya*» (5a) kimi yazılmışdır ki, bu dəyişiklik yenə də mənasızlıq yaratmışdır. Əlavə edək ki, «*Məcnun*» hekayətindən götürülmüş bu beytdə məcnun - dəli Tanrıya «*ulu*» deyə müraciət edir. Əlbəttə, bu leksik fərqi birinci nüsxənin katibinin «*mexaniki*» səhvi kimi də qəbul etmək olar. Aşağıdakı nümunədəki fərq də bu qəbildəndir:

Çox tələb qıldı bulara, dapmadı rah (82b) -

misrasındakı «*çox*» sözü birinci nüsxədə «*çün*» kimi yazılmışdır. Hekayətin məzmununa əsasən deyə bilərik ki, ikinci nüsxədəki «*çox*» sözü düzgündür, çünki burada söhbət zülmətdə qalan İskəndərin yol tapmaq üçün çox əlləşməsindən gedir.

Qeyd etmək lazımdır ki, «*Əsrarnamə*» tərcüməsinin hər iki nüsxəsində bəzi türk mənşəli sözlərin daha qədim formasının onların nisbətən sonrakı variantları ilə əvəz olunması hallarına da rast gəlmək olur. Məsələn, tərcümənin hər iki Bakı nüsxəsində «*o*» şəxs əvəzliyinin yiyəlik və yerlik hallarda olan *anın*, *anda* formaları bir çox hallarda *onun*, *onda* şəklində, eləcə də «*yigit*», «*yıl*» kimi «*y*» samiti ilə başlayan əski türk sözləri «*igit*», «*il*» şəklində yazılmışdır ki, bunu da həmin sözlərin müəyyən mənada müasirləşdirilməsi kimi dəyərləndirmək olar.

«Əsrarnamə» tərcüməsinin bu iki Bakı nüsxəsinin müqayisəli təhlili aşağıdakı iki başlıca nəticəyə gəlməyə əsas verir:

1. Nüsxələrin paleoqrafik, orfoqrafik-fonetik və dil xüsusiyyətləri göstərir ki, birincidə dilimizin şərq və qərb qrupu şivələrinin, ikincidə isə daha çox cənub qrupu şivələrinin əlamətləri üstünlük təşkil edir. Buna görə, fikrimizcə, birinci nüsxə Şimali Azərbaycanda (çox güman ki, Şəki-Zaqatala bölgəsində), ikinci nüsxə isə Cənubi Azərbaycanda (ehtimal ki, Təbrizdə) köçürülmüşdür.

2. İkinci nüsxə istər mətninin tamlığı və mükəmməlliyi, istərsə də düzgünlüyü baxımından birincidən üstündür. Bunu nəzərə alaraq «Əsrarnamə»nin tənqidi mətni hazırlanarkən bu nüsxə əsas götürülməlidir.

**§5. Əhmədinin «Əsrarnamə»si: tərcümə,
yoxsa orijinal əsər**

Əhmədi «Əsrarnamə»sinin Əttarın eyniadlı məsnəvisinin tərcüməsi, yoxsa tam orijinal bir əsər olması məsələsini dəqiq və qəti şəkildə aydınlaşdırmaq üçün, sözsüz ki, ilk növbədə bu iki əsərin mətnləri tutuşdurulmalı və onlar üzərində müqayisəli araşdırma aparılmalıdır. İlk öncə qeyd edək ki, Əttarın «Əsrarnamə»si həcm baxımından Əhmədinin «Əsrarnamə»sindən təxminən ikiqat artıqdır. Belə ki, Əttarın bu məsnəvisinin Türkiyədə - Konya Mövlana Muzeyində saxlanılan iki müxtəlif əlyazmasındakı beytlərin sayı 2880-lə 3380 arasındadır (**88**, LXII). Ümumiyyətlə götürdükdə isə, əsərin ən qədim əlyazmalarında bu rəqəm bir qədər də fərqlidir, yəni 2400-3250-dir (**102**, IV, 2628). Əhmədinin «Əsrarnamə»sinin müxtəlif əlyazmalarında isə beytlərin sayı 1765-lə 1865 arasındadır ki, burada da fərq cəmi 100 beytdir.

Əttarın bu kitabı məsnəvilər üçün ənənəvi olan tovhid, minacat, nət və nəsihətlə başlanır və əsasən, məşhur sufi şeyxlərinin, övliyaların, dərvişlərin həyatından bəhs edən 81 mənzum hekayəti və 5 təmsili özündə birləşdirir. Əhmədinin «Əsrarnamə»si də kiçikhəcmli tovhid və nətlə başlanır və burada da məşhur sufi şeyxləri haqqında mənzum hekayətlər verilir. Lakin qeyd etdiyimiz kimi, Əhmədi «Əsrarnamə»sindəki hekayətlərin sayı cəmi qırxdır, yəni Əttarın sözügedən kitabı ilə müqayisədə bu rəqəm ikiqat azdır. Burası da maraqlıdır ki, hər iki əsərdə eyni şəxslər - Şeyx Şibli, Şeyx Bayəzid Bistami, Şeyx Həsən Xarəqani, Şeyx Həsən Bəstri və başqaları haqqında, eləcə də peyğəmbərlərdən Davud, Musanın həyatı ilə bağlı kiçikhəcmli mənzum hekayətlər vardır. Bununla belə, Əttarın və Əhmədinin «Əsrarnamə» məsnəvilərindəki eyni şəxslərdən bəhs edən mənzum hekayətlərin tutuşdurması

göstərdi ki, onların çoxunun məzmunu bir-birinə uyğun gəlmir. Ümumiyyətlə, hər iki əsərin mətnlərinin diqqətlə müqayisəsi nəticəsində aydın oldu ki, Əhmədi «Əsrarnamə»sindəki hekayətlərdən cəmi *üçü* Əttarın sözügedən kitabında vardır. Bu fakt isə bir tərəfdən Əhmədi «Əsrarnamə»sinin orijinallığı məsələsini şübhə altına alırsa, digər tərəfdən də, təbii ki, belə bir sual da doğurur: Əgər «Əsrarnamə», doğrudan da, tərcümə əsəridirsə, onda bəs kitabdakı 37 hekayətin əslisi nə üçün Əttarın eyniadlı məsnəvisində yoxdur?

Əhmədi «Əsrarnamə»sindəki “Xatimə” (“Sonluq”) hissəsinin diqqətlə öyrənilməsi bu sualı cavablandırmaq işində üz işini gördü, faydalı oldu. Belə ki, Əhmədi kitabın həmin hissəsində yazır:

*Çünki Əttarın sözi oldı təmam,
Əhmədiyə düşdi növbət, ey hümmam.
Dinlə anın dəxi hər dəm sözünü,
Necə qul etmiş bu yolda özünü.
Xuşəçini-xərməni-Əttar olub,
Yola düşmüş nazimi-əsrar olub.
Farsidən çün türkə qıldım tərcümə,
Yadigar olmaq için hər əncümə. (34, 54a)*

Bu şeir parçasının ümumi məzmunundan iki məsələ aydın olur: birincisi, Əhmədi açıq-aşkar bildirir ki, onun kitabı «*farsidən*» «*türkə*» tərcümədir; ikincisi isə, Əhmədinin adını çəkmədiyi farsca əsərin müəllifi Əttardır. Üçüncü beytdəki «*xuşəçini-xərməni-Əttar*» (*Əttar xırmanından sünbül toplayan*) ifadəsi isə, daha bir məsələyə aydınlıq gətirir. Əhmədi bu ifadə ilə demək istəyir ki, o, Əttarın konkret bir əsərini deyil, bu görkəmli sufi şairinin ədəbi irsindən seçmə hekayətləri tərcümə etmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, orta yüzilliklərdə məşhur Şərq

müəlliflərinin əsərlərindən seçmə beytlər və şeir parçaları əsasında kitab tərtibi ənənəsi geniş yayılmışdır. Qədim cüng və bəyazlar (bax: 12), eləcə də dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin «Xəmsə»si əsasında tərtib edilmiş «*Xülasətül-Xəmsə*» kitabı (bax: 110) bunu əyani şəkildə sübut edir. Görünür, orta yüzilliklərin bu ənənəsi tərcümə sənətində də özünü göstərmişdir.

Əhmədi «Əsrarnamə»nin «Xitamə» hissəsindəki başqa bir beytində də oxucularına bildirir ki, o, «*Ədən dənizindən dürr yığmış*», yəni Əttar əsərlərindən seçmə hekayətləri toplayaraq tərcümə etmişdir:

*Cəm qılmışam səninçün dürr mən,
Ol dənizdən - adıdır bəhri-Ədən.*(34, 54a)

Qeyd edək ki, Əhmədinin «Əsrarnamə»dəki bu qeydlərindəki işarələrə ilk dəfə Məmmədağa Sultanov diqqət yetirərək belə bir doğru nəticəyə gəlmişdir. «...o, (**Əhmədi - M.N.**) *Əttarın «Əsrarnamə»sini beyti-beytinə tərcümə etməmiş, bəlkə ümumiyyətcə «Əttar xərmənindən başsaq toplayıb», yəni onun əsərlərindən xoşuna gələn hekayətləri seçib götürmüş, sərbəst şəkildə Azərbaycan (türk - M.N.) dilinə çevirib tərtib etmişdir*» (34, 7). Onu da əlavə edək ki, M.Sultanov Əhmədinin «Əsrarnamə» əsərinə iki məqalə (55; 56, 68-88) həsr etmiş, bunlardan birincisində, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, «Əsrarnamə»də olan yalnız üç hekayətin Əttarın eyni adlı əsərində olduğunu müəyyənləşdirmişdir (34, 4-8). Bu məqalələrdən birincisində o, Əhmədinin «Əsrarnamə»sini gah «*tərcümə*», gah da «*müstəqil bir əsər*» adlandırmışdır (34, 4-8). Tədqiqatçı alim ikinci məqaləsində isə sözügedən kitabdakı daha 14 hekayətin orijinalının Əttarın «Müsibətnamə» əsərində olduğunu aşkar etməsinə baxmayaraq, Əhmədinin «Əsrarnamə»sini «*tamamilə müstəqil bir əsər*» kimi

dəyərləndirmişdir (56, 68-88). Onu da qeyd edək ki, M.Sultanovun Əhmədi «Əsrarnamə»sindən bəhs edən ikinci məqaləsi görkəmli ədəbiyyatşünasın sağlığında deyil, vəfatından sonra nəşr edilmişdir (56, 88).

Beləliklə, biz Əhmədinin «Əsrarnamə» əsəri haqqındakı M.Sultanovun fikirlərini, xüsusilə də kitabın sonundakı şair-mütərcimin qeydlərini nəzərə alaraq, məsnəvidə olan hekayətlərin farsca orijinalını Əttarın yalnız «Əsrarnamə» məsnəvisində deyil, bu müəllifin daha bir neçə məşhur əsərində axtardıq və müəyyən etdik ki, bu hekayətlərdən **3-ü** M.Sultanovun da qeyd etdiyi kimi, farsca «Əsrarnamə»də, **26-sı** şairin «Müsibətnamə» adlı ikinci bir əsərində, **1-i isə** «İlahinamə» adlı üçüncü bir məsnəvisində vardır. Bütövlükdə götürdükdə Əhmədi «Əsrarnamə»dəki 40 hekayətdən 30-unu Əttarın üç məsnəvisindən («Əsrarnamə», «Müsibətnamə», «İlahinamə») seçərək sərbəst-yaradıcı şəkildə türkcəyə çevirmişdir. «Əsrarnamə»dəki 1 hekayətin orijinalı isə Əttarın nəslə yazdığı «Təzkirətül-övlia» əsərindədir (88, LXIV). Fikrimizcə, Əhmədinin tərcümə kitabında olan digər 9 hekayətin farsca orijinalı də Əttarın başqa əsərlərində və ya Cəlaləddin Ruminin «Məsnəvi»sində aşkar edilə bilər. C.Rumi ilə bağlı qeyd edək ki, Əhmədi «Əsrarnamə»sindəki aşağıdakı son beyt bu cür düşünməyə əsas verir:

*Girdi Əttar evinə Mövlana xoş,
Şəms əlindən ol şərabı qıldı nuş.(34, 55a)*

Bu beytlə bağlı M.Sultanov yazır: «*Əhmədi özünə Mövlana deyə bilməzdi. Bu beyt mütləq Cəlaləddin Rumiyə aiddir, çünki ancaq o, «Əttar evinə girib Şəms əlindən bədə içmişdir» (56, 88). Onu da əlavə edək ki, M.Sultanovun da qənaətinə görə, Əhmədi «Əsrarnamə»sində olan hekayətlərdən «bəziləri» Rumi «Məsnəvi»sindən alınmışdır.*

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, orta yüzilliklərə aid tərcümə əsərlərində bu və bu kimi hallara təsadüf olunur. Məsələn, Şirazi təxəllüslü mütərcimin «Gülşəni-raz» tərcüməsində (1426-cı il) orijinaldan – Şəbüstərinin eyni adlı əsərindən əlavə, başqa qaynaqlardan da istifadə edilmişdir (bax: 49). Eləcə də XIV əsr türk şairi Gülşəhri «Məntiqüt-teyr» adlı tərcümə əsərinə Əttarın eyni adlı məsnəvisindən başqa, onun «Əsrarnamə» kitabından, həmçinin Ruminin «Məsnəvi»sindən və «Kəlilə və Dimnə»dən götürdüyü bəzi hissələri də əlavə etmişdir (bax: 91).

Beləliklə, orta əsrlər tərcümə sənətinin müasir tərcümədən tamamilə fərqlənən başlıca səciyyəvi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq (bax: 44, 6-50), Əhmədinin «Əsrarnamə» əsərini Əttarın ədəbi irsindən sərbəst şəkildə edilmiş yaradıcı tərcümə saymaq məqsədəuyğundur. Tərcümədə Əttarın «Əsrarnamə» məsnəvisindən cəmi üç hekayət olmasına baxmayaraq, Əhmədi onu məhz «Əsrarnamə» adlandırmışdır:

*Budurur sözdən muradım, ey hüməm,
Oldı «Əsrarnamə» nəzmi çün təمام,
Ələ alıcaq bunu hər bir əziz,
Edicilər həqqi batıldən təmiz. (34, 54b)*

Göründüyü kimi, Əhmədi burada «Əsrarnamə»ni yuxarıdakı beytdən fərqli olaraq, «tərcümə» yox, «nəzm» adlandırır. O, daha bir neçə yerdə bu sözü işlədir:

*Dövlətinə mirdür anın yenə,
Sığınub girdim kitabın nəzminə. (34, 54b)*

*Qılmayalar nəzminə əgri nəzər,
Kəc nəzər qılmaz, yəqin, əhli-bəsər.
Ünf edüb nəzmini təğyir etməyə,*

*Kəndü fikrinə uyuban getməyə,
Var isə nəzmində nöqsanü xələl,
Eyləyə islah ilən onda əməl. (34, 54b)*

Qeyd edək ki, M.Sultanov «Əsrarnamə»nin müstəqil bir əsər olması fikrini həm də bu beytlərdəki «*nəzm*» sözü ilə əsaslandırır (34, 6-7). Lakin aşağıda görəcəyimiz kimi, «Əsrarnamə»də Əttardan sırf tərcümə edilmiş yerlər çoxdur və buna görə də buradakı «*nəzm*» sözünü şeirlə sərbəst tərcümə kimi qəbul etmək lazım gəlir.

Əhmədinin, əsasən, Əttarın «Müsibətnamə» əsərindən götürdüyü hekayətlər toplusuna «Əsrarnamə» adını verməsinə gəldikdə isə, birincisi, bunu mütərcimin məhz «Sirlər kitabı» tərtib etmək arzusu ilə bağlamaq olar. Aşağıda görəcəyimiz kimi, kitabdakı hekayətlərin qəhrəmanları sirli daxili aləmləri ilə seçilən şeyxlər-dərvişlər, dilənçilərdir və hekayətlər məhz onların bu keyfiyyətləri üzərində qurulmuşdur. İkincisi, orta əsrlərin tərcümə ustaları öz tərcümələrinə ad vermək məsələsində tam «müstəqil» idilər (bax: 44, 48-49). Üçüncüsü isə, bunu Əttarın «Əsrarnamə» məsnəvisinin daha çox məşhurluğu ilə izah etmək olar. Əttarın özü bu məsnəvisini «Mərifət dünyası» adlandırmışdır (bax: 34, 6).

§6. Tərcümə ilə orijinalın mətnlərinin müqayisəli təhlili

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Əhmədinin «Əsrarnamə» tərcüməsindəki qırx hekayətdən üçünün əsli Əttarın eyni adlı məsnəvisində vardır. Bunlar tərcümədəki sıra ilə altıncı, on dördüncü və on səkkizinci hekayətlərdir (5a-6b, 14a-14b, 18b-19b). Altıncı hekayət Əhmədi «Əsrarnamə»sində **«Hekayəti-Məcnun»** (“*Məcnunun hekayəti*”) adlanır. Əttarın «Əsrarnamə»sində bu hekayətin adı zahirən onun tərcümədəki adından fərqlənir: **«Hekayət-e mərd-e bidel»** (103, 132-134). Lakin «Məcnun» sözünün «mərd-e bidel» söz birləşməsi (*ürəkdən vurulmuş, dəlicəsinə aşiq olmuş kişi*) ilə mənaca yaxınlığını nəzərə alsaq, hər iki hekayətin başlıqlarının bir-birinə uyğunluğu aydınlaşar. Qeyd edək ki, Əttarda olduğu kimi, Əhmədinin tərcüməsində də bu hekayətin qəhrəmanı elə birinci beytdə «bidel» adlandırılmışdır (bax: 103, 132; 34, 5a). Hekayətin farscası ilə onun tərcüməsinin mətnlərinin müqayisəsi onların məzmunlarında da elə bir fərq olmadığını aşkara çıxardı. Əhmədi Əttarın 38 beytlik bu hekayətini 44 beytlə versə də, onun tərcüməyə artırdığı 6 beyt farsca hekayətin ümumi məzmununa elə bir ciddi təsir göstərmir və onu dəyişdirəcək səviyyədə deyildir. Hər iki hekayət eyni epizodla başlanır, eyni fikirlə bitir və Əhmədinin artırması farsca mətnin məzmununu, sadəcə olaraq, bir qədər genişləndirir.

Əhmədi «Əsrarnamə»sindəki on dördüncü hekayət **«Hekayəti-rəftəni-həkim-i-hind be-məmləkəti-Çin»** (“*Hind həkiminin Çin ölkəsinə getməsi hekayəti*”) başlığı altındadır (34,14a). Farsca hekayətin adındakı yalnız bircə söz tərcümədəki başlıqdan seçilir: Əttarda «*be-məmləkəti-Çin*»

birleşməsinin əvəzinə «*be suyi-Çin*» (*Çinə tərəf*) yazılmışdır (103, 90). Deməli, həmin başlıqlar, demək olar ki, bir-birinin eynidir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Əttarda və Əhmədidəki başlıqlar arasındakı bu kiçik fərqləri katiblərin (istər Əttar əsərinin katiblərinin, istərsə də Əhmədi tərcüməsinin katiblərinin) «yaradıcılığının» nəticəsi kimi də qiymətləndirmək olar. Tərcümədəki on dördüncü hekayətlə onun əslinin mətn baxımından yaxınlığı altıncı hekayətlə müqayisədə daha yaxındır. Əhmədi 47 beytlik bu hekayəti 43 beytlə vermiş və onun məzmununu bütövlükdə olduğu kimi qoruyub saxlamışdır.

Əhmədi «Əsrarnamə»sindəki on səkkizinci hekayət «*Hekayəti-Şeyx Bayəzid Bistami və dər bəyani-biy və şərəyi-u*» («*Şeyx Bayəzid Bistami və onun alış-verişi haqqında*») adlanır. Bu hekayətin farscasının adı isə, ona uyğun gəlmir: «*Hekayət-e salek və qozardən-e çehel Həcc*» («*Salikin (yolçunun) qırx Həccə əldən verməsi – satması*»). Bununla belə, bu iki hekayət də məzmunca bir-birinə yaxındır: hər iki hekayətdə söhbət qırx Həccin satılmasından gedir. Əttarda həmin şəxsin adı qeyd olunmur, Əhmədi isə onu sufi şeyxi Bayəzid Bistami kimi təqdim edir. Hekayətlər arasındakı həcm fərqi əvvəlki iki hekayətlə müqayisədə bir qədər çoxdur: bu hekayətin farscası 15 beytdən, türkcəyə tərcüməsi isə 22 beytdən ibarətdir. Burada da Əhmədinin tərcüməsindəki 7 beyt fərqi farsca hekayətdəki hadisənin məzmunu ətrafındadır və demək olar ki, ondan kənara çıxmır.

Əhmədinin tərcüməsindəki «Hekayəti-məcnun» adlı altıncı hekayətlə onun farscası («Hekayət-e divane-ye pəhləvan») arasında da elə bir fərq yoxdur. Bu iki hekayət həcm baxımından da bir-birindən kəskin fərqlənmir: orijinal 38 beytdən, Əhmədinin tərcüməsi isə 44 beytdən ibarətdir. Onu da qeyd edək ki, Əhmədi Əttarın «Əsrarnamə»sindən götürdüyü bu üç hekayətin vəznini də olduğu kimi

saxlamışdır. Hekayətlərin həm orijinalı, həm də tərcüməsi həzəc bəhrində MəfAilün MəfAilün FəUlün ölçüsündədir.

Beləliklə, Əhmədi Təbrizi Əttarın «Əsrarnamə» məsnəvisindən götürdüyü bu üç hekayətin tərcüməsində ustadına, əsasən, sadıq qalaraq onların ümumi məzmununa, demək olar ki, müdaxilə etməmişdir. Qeyd edək ki, biz sonrakı fəsilə Əhmədi «Əsrarnamə»sindəki hekayətlərlə onların farsca orijinallarının bir-birinə uyğunluğu məsələsinin geniş təhlilini verəcəyik. Bununla belə, bəri başdan onu da xüsusi olaraq vurğulamaq istəyirik ki, araşdırma obyektini olaraq seçdiyimiz tərcümənin farsca orijinala uyğunluğu məsələsinə biz heç də çağdaş adekvat tərcümələr üçün mövcud olan tələblər prizmasından yanaşmırıq, çünki klassik tərcümələr, xüsusilə də sərbəst-yaradıcı tərcümələr (Əhmədinin «Əsrarnamə»si də məhz belə tərcümə nümunəsidir) bir sıra səciyyəvi cəhətləri ilə çağdaş adekvat tərcümələrdən köklü şəkildə, əsaslı surətdə fərqlənir (bax: 44, 6-50).

Əhmədi «Əsrarnamə»sindəki hekayələrdən birinin də əslə Əttarın «İlahinamə» adlı ikinci bir məsnəvisindədir. Bu, «Əsrarnamə»dəki 17-ci hekayətdir: **«Hekayəti-Sultan Mahmud»** (34, 18a-18b; 105, 62a-63a). «İlahinamə»dəki bu hekayət 20 beytdən ibarətdir. Sultan Mahmud Qəznəvi ilə onun adaşı - Mahmud adlı bir qocanın səhrada görüşündən və onların söhbətindən bəhs edən bu kiçik hekayətin əvvəlinə Əhmədi 5 beytlik bir hissə artırmışdır ki, bu da hadisənin daha geniş və canlı təsvir ilə bağlıdır. Əhmədinin bu kiçik artırması və Əttarın hekayətinin ümumi məzmununda elə bir ciddi dəyişiklik yaratmışdır.

Əttarın «Müsibətnamə» məsnəvisindən götürülmüş hekayətlərlə onların türkcəyə tərcümələrinin mətnlərinin qarşılıqlı müqayisəli təhlili isə, həmin hekayətlər arasında müəyyən fərqlər olduğunu üzə çıxardı. Əhmədinin «Müsibətnamə»dən götürdüyü **iyirmi altı** hekayət tərcümədə

sıra ilə aşağıdakılardır: 1, 2, 3, 4, 5, 7, 9, 10, 11, 13, 15, 16, 19, 20, 21, 22, 26, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 37, 39, 40. Bu hekayətlərdən bir neçəsinin mətni orijinallarının mətninə yaxındır və onlar arasında məzmun və beytlərin sayı baxımından köklü fərq yoxdur. Məsələn, tərcümədəki 4-cü hekayətlə onun orijinalındakı beytlərin sayındakı fərq cəmi 1 beytdir: **42-43**. Müvafiq olaraq 5-ci hekayətdəki bu nisbət **35-33**-dür. Əhmədi «Əsrnamə»sindəki 9-cu, 19-cu, 20-ci, 31-ci və 39-cu hekayətlərin mətni ilə onların orijinallarının mətnləri arasında da ehtəşəm köklü fərq yoxdur. Tərcümədəki digər hekayətlərlə onların orijinallarının mətnləri arasındakı fərq isə, nəzərə çarpacaq dərəcədə böyükdür. Ümumiyyətlə, «Müsbətnamə»dən götürülmüş hekayətlərlə onların orijinalları arasındakı beytlərin sayı aşağıdakı cədvəldəki kimidir:

Orijinaldakı hekayətlər (Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan M-177 və M-340 şifrlı əlyazmalarda)	Tərcümədəki hekayətlər (sırası, adı və yeri - ikinci nüsxədə)	Orijinaldakı və tərcümədəki beytlərin sayı
1	2	3
Hekayət, 250a-251a, 85b-86a	1.Hekayəti-divanə, 40a-42a	26-49
«-» 141a, 24b	2.Hekayəti-Əhməd, 42a-43b	8-47
«-» 251a-251b, 86a	3.Hekayəti-divaneyi-əhli-həq, 44a-45b	15-46
«-» 143b-145a, 26a, 27a	4.Hekayəti-Bürxi-Əsvəd ba Musa, 45b-47a	43-42

«-» 160b-161b, 35b-36a	5.Hekayəti Nuşirəvan, 47a-48a	32-35
«-» 295a-295b, 113b-114a	7. Hekayəti-Bürxi-Əsvəd və rəsidəni-padşah be-u, 50a-51a	20-38
«-» 285a-286a, 105b-106a	9. Hekayəti-Şeyxialiyi mö-tə-bər və xab didəni-u, 51b-52b	25-30
«-» 284b, 104a-104b	10. Hekayəti-Süfyan, 53b-54a	8-25
«-» 140a-141a, 24b-25a	11. Hekayəti-Şeyx Şibli, 54b-55b	22-32
«-» 214a-214b, 65b	13. Hekayəti-hinduyi-sahibkəmal, 56b-58a	19(21)*-34
Hekayət, 256a-256b, 94b	15.Hekayəti-abidki, rəsid bər-İsa, 59b-61a	22(23)-45
«-» 181a-47a, 47b	16.Hekayəti-alim, 61a-62a	12(13)-27
«-» 276a-276b, 100a-100b	19. Hekayəti-Davud, 64a-65a	22-32
278a-279a, 101b	20. Hekayəti-abid və divanə, 65a-66a	23-35

* Mötərizədəki rəqəm M-340 şifrlı əlyazmadakı beytlərin sayını göstərir

«-» 153a*-31b	21. Hekayəti-Əbu Musa, 68b-70a	17-46
«-» 249b, 71b-72b	22. Hekayəti-padşah, 71b-72b	14-39
«-» 124b, 29b	26. Hekayəti-şeyx Əbdül-həsən Xareqan, 75a-76b	13-42
«-» 157a-157b, 33b-34a	28. Hekayəti-piri-Süfyan, 78b-81a	22/23/61
«-» 301b-117a	30. Hekayəti-İskəndəri-Zülqərneyn, 82b-84a	11-43
«-» 302a, 117a-117b	31. Hekayəti-Bəl'əm, 84a-84b	11-17
«-» 160a-160b, 35b-36a	32. Hekayəti-Harun-ər-Rəşid, 85a-87a	19-63
«-»		
163a-163b, 37a-37b	33. Hekayəti-piri-Sədidi-Ənbəri, 87a-88b	15-42
«-» 213b-214a, 65a-65b	34. Hekayəti-divaneyi-sahibi-sərhəq, 88b-91a	17-63
«-»208a-209a, 62a-62b	37. Hekayəti-Abdulla Tahir,94b-	24-40

*M-177 şifrlı əlyazmada bu hekayətdə başlıq “Hekayət” sözü yazılmamışdır.

«-> 209a-210a, 62b-63a	96a 39. Hekayəti-Nəsr Əhməd, 98a-99a	38-48
«-> 107a*	40. Hekayəti-Şeyx Şibli, 99a-100b	13-37

Cədvəldən göründüyü kimi, «Müsibətnamə»dən götürülmüş hekayətlərin tərcümələri həcmcə onların orijinallarından xeyli çoxdur. Ayrı-ayrı hekayətlərdə isə beytlərin sayındakı fərq hətta üçqatdır. Ümumiyyətlə, Əttarın bu iyirmi altı hekayətindəki beytlərin sayı cəmi **500**-ə yaxın olduğu halda, Əhmədinin tərcüməsində bu rəqəm ikiqatdan da çoxdur: **1058**.

Həmin hekayətlərin orijinaları ilə tərcümələrinin qarşılıqlı müqayisəli təhlili göstərir ki, onlar arasındakı fərq təkcə beytlərin sayında yox, təbii ki, həm də məzmunlarındadır. Bu qəbildən olan hekayətlərin tərcüməsində Əhmədi tam sərbəstliyə yol verərək ustasının hekayətlərinin mətninə açıq-aşkar müdaxilə etmişdir. Qeyd edək ki, bu müdaxilə Əttar hekayətinin məzmununu bütövlükdə dəyişdirməyə yox, onu daha da genişləndirməyə xidmət edir. Əhmədinin belə artırmaları əksər hallarda Əttar hekayətinin bir növ davamı təsirini bağışlayır.

Tərcüməçinin bu prinsipi elə ilk hekayətdə özünü göstərir. «Əsrnamə»dəki **49** beytlik bu hekayətin ilk iyirmi üç beyti Əttarın **26** beytlik hekayətini məzmunca əhatə edir və ona tam uyğun gəlir. Orijinalın və tərcümənin bu hissəsinin qısaca məzmunu belədir: «*Qarnı ac, əyni çılpaq bir dəli bir gün Nişapura gedir. O, çöldə çoxlu mal-davar görüb so-ruşur ki, bunlar kimindir? Deyirlər: Sultan Əmidin. Şəhərə girən dəlinin gözüne geyimli-keçimli qullar sataşır. O*

---

* M-177 şifli əlyazmada bu hekayət yoxdur.

soruşur ki, bunlar kimindir? Deyirlər: Sultan Əmidin. Sonra cah-calallı uca bir saray görən dəli yenə soruşur: Bu saray kimindir? Yenə də deyirlər: Sultan Əmidin. Bunu eşidən dəlinin acığı tutur. Başındakı cırıq papağı göyə ataraq, Tanrıya üz tutub deyir: Madam ki, hər şeyi Əmidə rəva görmüsən, bunu da ver ona. Mən sənin qulunam, amma belə yaşamaq istəmirəm. Yaxşısı budur, qoy Əmidin qulu olum».

Əttarın hekayəti burada bitir. Əhmədi isə iyirmi dördüncü beytdən başlayaraq hekayətin ardını belə təsvir edir: «Dəli bu sözləri deyib yola düzəlir. Elə bu anda İlahidən səs gəlir ki, ey dəli, sən bizimlə çəkişmə. Dəli deyir: «Sən məni özünə qovuşdur, daha yaşamaq istəmirəm». İlahi öz nurunu göstərir və dəlinin ruh quşu göylərə qalxır, cismi isə yerdə qalır. Allah-taala Musaya (ə.) vəhy göndərir ki, get onu yu, namazını qıl və dəfn et. Musa gedib onu yumaq istərkən görür ki, göydən iki cavan endi: Birinin əlində qızıl bardaq, o birinin əlində isə gümüş təşt. Həmin iki cavan dəlini yuduqdan sonra göydən içində iki qızıl başmaq, bir yaşıl kəmə və bahalı paltarlar olan sandıq enir. Dəli oyanıb onları geyir və başına zərli tac qoyaraq göyə qalxır. Musa (ə.) bu işə heyran qalır. Tanrı ona deyir: «Təəccüb etmə, mənim belə sadıq qullarım çoxdur».

Əhmədi həmin hekayəti belə bir nəticə ilə bitirir: «Tanrının belə qüdrəti çoxdur. O, peyğəmbərlərini hər dəm imtahana çəkir. İlahi, sən bizi belə peyğəmbərlərindən ayırma».

Göründüyü kimi, Əhmədinin artırması dini və sufi dünyagörüşləri baxımından Əttarın hekayətinin müəyyən mənada məntiqi davamı və həm də onun nəticəsi təsirini bağışlayır. Onu da qeyd edək ki, orijinaldakı hekayətin məzmununda bir növ hadisənin gedişində qırıqlıq və yarımçıqlıq nəzərə çarpır. Məhz buna görə də istər-istəməz belə bir sual ortaya çıxır: Əhmədinin əlavəsi Əttarın «Müsibətnamə» əsərinin daha qədim əlyazmalarında ola

bilməzmi? Bəlkə elə Əhmədinin özünün istifadə etdiyi əlyazmada həmin hekayətlər tərcümədə olduğu kimi imiş? Bəlkə də, Əttarın əsərlərinin daha qədim əlyazmalarında həmin hekayət elə Əhmədidə olduğu kimidir. Çünki tədqiqatçıların yazdığı kimi, Əttarın elə «Əsrnamə» əsərinin iki fərqli variantı olubdur (83, 257). Məhz buna görə də, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Əttarın bu məsnəvisinin ən qədim əlyazmalarında əsərdəki beytlərin sayındakı fərq nəzərə çarpacaq dərəcədə böyükdür: 2400-lə 3250 arasındadır (102, IV, 2628). Bəlli olduğu kimi, orta əsrlərin bir çox Şərq müəllifləri öz əsərlərinə dönə-dönə qayıtmış, onları redaktə etmiş və dəyişdirmişlər (63, 8). Bunun da nəticəsində eyni əsərin müxtəlif variantlı əlyazmaları günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Məsələn, XV əsr şairi Əmir Şahi Səbzəvari Divanının müxtəlif əlyazmalarında olan şeirlərin çoxu bir-birindən fərqlənir ki, bu da şairin özünün sonradan həmin şeirlər üzərində apardığı redaktə işinin nəticəsi kimi qiymətləndirilir (64, 13). Füzulinin Divanı və «Hədiqətüs-süəda» əsərinin də iki müxtəlif variantı bəllidir. Bu baxımdan Əttarın «Müsibətnamə» əsərinin də müxtəlif variantının ola bilməsi imkan xaricində deyildir. Bundan əlavə Əhmədinin hekayətlərindəki bu «artıq» epizodlar sonradan Əhmədiyə qədərki katiblər tərəfindən də orijinalın mətninə əlavə edilə bilirmiş. Lakin bütün bu ehtimallara baxmayaraq, biz orta əsrlərin tərcümələri üzərindəki müşahidələrimizə əsasən, Əhmədinin «Müsibətnamə»dən çevirdiyi hekayətlərlə onların orijinaları arasındakı bu fərqi daha çox klassik bədii tərcümə sənətinin başlıca səciyyəvi xüsusiyyəti olan sərbəstlikdə, orijinala yaradıcı yanaşmada görürük. İlk növbədə ona görə ki, Əhmədinin farsca əslinə tam uyğun gələn başqa hekayətlərində də onun sərbəstliyə açıq-aşkar meyli özünü göstərir. Əhmədi Əttarı tam dəqiqliklə tərcümə etdiyi yerlərdə belə bəzi beytlər arasında orijinalın

mətnindən kənara çıxaraq öz fikirlərini də bildirmişdir. Bu xüsusiyyət eyni əsrin yadigarı olan Şirazinin «Gülşəni-raz» tərcüməsi üçün də çox səciyyəvidir (bax: 49, 46-88). Deməli, Əhmədinin ayrı-ayrı hekayətlərdə mətnə bütöv epizodlar əlavə etməsi də, başlıca olaraq, onun tərcüməyə sərbəst və yaradıcı münasibətindən irəli gəlir. Məhz bu səbəbdən də tərcümə ilə orijinal arasındakı bu fərqlər klassik tərcümənin sərbəst-yaradıcı xarakterinin tamamilə təbii və qanunauyğun bir nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Maraqlıdır ki, Əhmədinin əlavələri əsasən Əttarın 15-20 beytdən ibarət olan kiçik həcmli hekayətlərinə aiddir. Şairin nisbətən iri həcmli (30-40 beyt) mənzum hekayətlərinə isə, o, demək olar ki, toxunmamışdır. Bu fakt isə həmin hekayətlərin məhz Əhmədi tərəfindən genişləndirildiyini göstərir.

Bundan əlavə qeyd edək ki, biz tərcümə ilə orijinalın mətnlərinin müqayisəsi zamanı Əttarın əsərlərinin XV və XVIII yüzillərə aid iki əlyazmasından və bir daşbasma çapından istifadə etmişik. Əhmədinin «Əsrarnamə»sində olan hekayətlərin əsli bu qaynaqların hər üçündə vardır. Onların mətnləri arasında elə bir ciddi fərq yoxdur, bu isə yuxarıdakı ehtimalları bir növ aradan qaldırır.

«Müsibətnamə»dən tərcümə olunmuş 3-cü, 7-ci, 10-cu, 15-ci, 22-ci, 30-cu, 33-cü və sonuncu hekayətlərdə də Əhmədi eynilə birinci hekayətdə olduğu kimi, Əttarın mətni qurtardıqdan sonra mənzuməyə müxtəlif çalarlar artırmış və yeni epizodlar əlavə etmişdir. Məsələn, «Əsrarnamə»nin 7-ci hekayətinin ilk 21 beyti «Müsibətnamə»dəki 20 beytlik Bürxi-Əsvəd haqqındakı hekayətə tam uyğun gəlir. Hekayətdə təsvir olunur ki, bir gün şahın yolu viranəyə düşür. Şah orada yerə uzanmış bir dərvişə rast gəlir. Dərvişin ayağa durmamasını görən şah hirsələ deyir: «*Mənim kimi bir şahə niyə hörmət etmir, ayağıma durmursan?*» Dərviş uzandığı yerdən ona belə cavab verir: «*Sənə var-*

dövlətinə görəmi hörmət etməliyəm? Var-dövlətin axırı yoxdur. Biz ikimiz də bərabər adamlarıq və mən özümü səndən əskik saymıram» (114, 295a-295b). Əttarın hekayəti burada bitir. Əhmədi isə 17 beytlə onu belə bir sonluqla bitirir: «Dərviş şahı ədalətli olmağa, Tanrıya bel bağlamağa çağırır və o xarabalıqdan gedir. Şah bir müddət fikrə dalır, sonra yanındakılardan soruşur: «Kimdir bu dərviş?». Deyirlər ki, Bürxi-Əsvəd adlı bir pak dərvişdir. Şah bu sözü eşitcək atdan enib dərvişin ardınca düşür. Lakin dərviş görünməz olur. Bu hadisədən şah çox kədərlənir. O, taxt-tacını tərk edərək dərvişlik yolunu tutur» (34, 6b-7b).

Əhmədinin «Müsibətnamə»dən çevirdiyi 28-ci hekayətinin isə həm əvvəli, həm də sonu orijinala tam uyğun gəlir. Bununla belə, orijinalda cəmi 23 beyt olduğu halda, tərcümədəki beytlərin sayı ondan demək olar ki, üç qat artıqdır: 61. Hekayətlərin müqayisəsi göstərir ki, Əhmədi bu hekayətin orta hissəsinə bir epizod əlavə etmişdir. Əvvəlcə Əttarın hekayətinin qısaca məzmununu ilə tanış olaq: «Qoca Süfyan bir gün bir oğlanın əlində qəfəsə salınmış bülbül görür. Qoca oğlana pul verib bülbülü qəfəsdən buraxır. Bülbül gündüzlər bağçalarda gəzir, gecələr isə Süfyanın yanına gəlir. Bir gün Süfyan vəfat edir. Bülbül gəlib onun qəbri üstünə qonur, bir müddət yanıqlı-yanıqlı oxuduqdan sonra can verir». Əttar hekayətin sonunda üzünü oxucularına tutaraq, onları bülbüldən ibrət almağa, onun kimi vəfalı və sədaqətli olmağa çağırır (114, 157a, 157b).

Əhmədi isə hekayətə sufi ədəbiyyatında bol-bol işlənən gül obrazını da əlavə etmişdir: «Bülbül qəfəsdən azad olandan sonra gəlib gülün üstünə qonur. Gülün yanında nalə qılan bülbül axşam düşcək onu tərk etmək üçün icazə istəyir. Gül deyir: «Sən ki illərlə görüşümə həsrət idin, nə tez məndən usandı?!» Bülbül ona cavab verir ki, mən elə əvvəlki aşıqınəm, səndən də usanmamışam. Ancaq bir qoca mənə yaxşılıq edib, qəfəsdən buraxdırdır. Gərək onun

yaxşılığı əvəzində qulluğunda duram. Gündüzlər isə sənin yanına gələrəm. Gül ona icazə verir» (105, 78b-81a).

Qeyd edək ki, Əttarın hekayəti ilə müqayisədə Əhmədinin tərcüməyə artırdığı əlavə səciyyəsi daşıyan bu epizod, bəlkə də, onun özünə məxsus deyil. Ola bilsin ki, Əhmədi bu epizodu sufizmə aid başqa ədəbiyyatdan (məsələn, elə Əttarın özünün başqa əsərlərindən və ya Mövlana Cəlaləddin Ruminin «Məsnəvi»sindən) alaraq tərcüməyə əlavə etmişdir.

Bu hekayətdə Əhmədi beytlər arasında da əlavələr etmiş və mənzumənin sonundakı Əttarın misralarını olduğu kimi çevirməklə yanaşı, öz fikirlərini də oxucularına çatdırmışdır. Hekayətin sonluğundakı nəsihət hissəsi orijinalda **8 beyt** olduğu halda, tərcümədə isə **14 beytdir**.

Əhmədinin Əttarın hekayətlərinə etdiyi əlavələri, əsasən, dini-sufi dünyagörüşləri ilə bağlı epizodlardan ibarətdir. Tərcüməçinin əlavələri içərisində şifahi xalq yaradıcılığından qidalanan dünyəvi motivlər də vardır. Məsələn, «Əsrnamə»dəki 37-ci hekayətin orijinalı belə bitir:

«Abdulla Tahir yolda rastlaşdığı qarının şikayətini dinlədikdən sonra onun oğlunu həbsdən buraxdırır» (114, 205a). Əhmədinin hekayətə artırdığı əlavəsində isə Abdulla Tahir, nağıllarımızda olduğu kimi, öz qızını qarının oğluna verir və onu öz yerinə şahlıq taxtına qoyur (34, 48b).

Ümumiyyətlə, «Müsibətnamə»dən götürülmüş hekayətlərlə onların tərcümələrinin qarşılıqlı təhlili aşağıdakı əsas qanunauyğunluqları üzə çıxarır:

1. Bütövlükdə götürüldə Əhmədi Şeyx Əttarın bu hekayətlərinin də əsas məzmununu tərcümədə saxlamışdır.

2. Orijinaldakı və tərcümədəki hekayətlərin çoxunda mətnlərin əvvəlki hissələri bir-birilə üst-üstə düşür.

3. Əhmədinin hekayətlərə artırdığı əlavələr ya onların orta hissələrinə, ya da son hissələrinə aiddir.

İKİNCİ FƏSİL

ABİDƏNİN TƏRCÜMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Orta yüzilliklərin başqa tərcümə əsərləri kimi (bax: **44**), Əhmədinin «Əsrnamə» tərcüməsinin də filoloji tədqiqi, xüsusilə də tərcümə xüsusiyyətlərinin araşdırılması, ümumiyyətlə, klassik Azərbaycan tərcümə ədəbiyyatının başlıca səciyyəvi cəhətləri haqqında müəyyən təsəvvür əldə etməyə imkan verir. «Əsrnamə»də olan təkcə 31 mənzum hekayətlə onların farsca orijinallarının təhlili klassik tərcümə sənətinə xas olan bir sıra səciyyəvi cəhətləri üzə çıxarır və tədqiqatçıya bu məsələ ilə bağlı zəngin və rəngarəng material verir.

Abidənin tərcümə xüsusiyyətlərini araşdırarkən ilk baxışda belə bir təsəvvür yaranır ki, kitabdakı ayrı-ayrı hekayətləri iki müxtəlif tərcümə məktəbinə məxsus iki ayrı-ayrı mütərcim tərcümə etmişdir. Bunlardan birincisi ana dilinə çevirdiyi mətnə, əsasən, sadıq qalmağa çalışmış, ikincisi isə daha çox sərbəstliyə meyilli olmuşdur. Aydınlıq üçün qısaca da olsa, qeyd edək ki, orta əsrlərdə, ümumiyyətlə, müsəlman, Şərqi tərcümənin əsasən, iki növü olmuşdur: **hərfi tərcümə, sərbəst tərcümə**. Birinci növ tərcümədə özgə dildə olan mətn söz-söz, hərfi-hərfinə çevrilmiş, ikinci növ tərcümədə isə orijinalın mətninin məzmunu sərbəst şəkildə verilmişdir. Birinci növ tərcümə daha çox nəsr əsərlərinin, ikinci növ tərcümə isə, əsasən, poetik əsərlərin tərcümələrinə aiddir (bax: **44**, 17-40). «Əsrnamə»də ikinci növ tərcüməyə aid xüsusiyyətlər daha qabarıq şəkildə özünü göstərsə də, birinci növ tərcüməyə

aid əlamətlər də, az da olsa, müşahidə olunur. Deməli, bütövlükdə götürüldükdə «Əsrnamə» tərcüməsində bu iki tərcümə ənənəsi bir növ qaynayıb-qarıxmış, üzvi surətdə bir-birinə çulğaşmışdır.

Əvvəlcə «birinci» Əhmədinin tərcümə etdiyi mənzum hekayətlərin təhlili üzərində dayanaq. «Əsrnamə»dəki mənzum hekayətlərin bir hissəsinin, xüsusilə də Əttarın eyni adlı əsərindən götürülmüş üç hekayətin müqayisəli təhlili göstərir ki, Əhmədi onların tərcüməsində, əsasən, dəqiqliyə can atmış və çalışmışdır ki, orijinala bacardıqca sadıq qalsın, onun hər bir beyt və misrasını əslində olduğu kimi çevirsin, ustadının fikirlərini mümkün qədər dəyişiksiz - heç bir qısaltma və artırma etmədən ana dilində səsləndirsin. Misallara müraciət edək:

1. *Həkim-e hend su-ye şəhr-e Çin şod,*
2. *Be ğəsr-e şah-e Torkestanzəmin şod.*
3. *Şahi-ra did tuti həmnəşinəş,*
4. *Ğəfəs kərde ze-səxti ahəninəş.*
5. *Ço tuti did hendu-ra bərabər,*
6. *Zəban boqşad tuti həmçu şəkkər.*
7. *Ke, əz-bəhr-e Xoda, ey karpərdaz,*
8. *Əgər ruzi be-Hendustan rəsi baz.*
9. *Səlam-e mən be-yaranəm rəsani,*
10. *Cəvabi baz ari gər təvani. (114, 45a)*

1. *Həkimi-hind şəhri-Çinə vardı,*
2. *Varub Çin şahının qəsrinə girdi.*
3. *Görər bir tuti şahın həmnəşini,*
4. *Qəfəsdə bağılu bəndi-ahəninini.*
5. *Çü tuti gördü hinduyi bərabər,*
6. *Rəvan söylədi tuti həmçü şəkkər.*
7. *Ki, əz bəhri-xuda, ey munisi-raz,*
8. *Qayıtsan yenə Hindustanə sən baz.*

9. *Apar tutilərə bəndən səlamı,*
10. *İrişdür anlara həm bu pəyamı.* (34, 14a)

Bu iki şeir parçasının hər bir misrasını ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək. Birinci misranın orijinalı ilə tərcüməsi arasındakı fərq yalnız Əttardakı *su-ye* qoşmasının əvəzində Əhmədidə «Çin» isminin yönlük halda işlədilməsindədir. İkinci misrada Əhmədi vəzn xətirinə «Torkestanzəmin» sözünü «Çin» sözü ilə əvəz etmiş və ən başlıcası isə birinci misradan fərqli olaraq, burada heç bir fars izafəti işlətməmişdir. Əhmədinin misrası məzmunca Əttarın misrasından fərqlənir, onun bu cümləsində ana dilinin qanun-qaydaları tamamilə gözlənilmişdir. Üçüncü misrada isə fərq yalnız felin zamanındadır: orijinalda «*did*» (gördü) feli keçmiş zamanda, Əhmədidə isə onun qarşılığı - «*görər*» feli indiki zamandır. Əhmədi bu misrada hətta Əttarın qafiyəsini də (*həmnişin*) saxlamışdır. Bu misrada da fars dilinin heç bir təsiri özünü göstərmir. Dördüncü misrada da Əhmədi Əttarın qafiyəsini tərcüməsinə gətirmiş və onu izafət birləşməsi tərkibində işlətməmişdir. Bu misra da məzmunca orijinaldan fərqlənir, lakin onun sonundakı «*bəndi-ahənini*» (dəmir bənd, dəmir qəfəs) tərkibi «*həmnişini*» sözü ilə qafiyə təşkil etmək xətirinə belə bir dolaşmaq və süni formada işlədilmişdir. Bu tərkib əslində cümlənin məzmununa görə «*bəndi-ahənində*» şəklində olmalıdır.

Əhmədinin beşinci misrası da eynilə birinci misrası kimidir. Burada da orijinala tərcümə arasındakı fərq yalnız feildə və «*hindu*» isminin hallanmasındadır. Bununla belə, «*çü*» fars qoşması nəzərə alınmazsa, cümlənin quruluşu ana dilinə uyğundur. Altıncı misralarda da fərq əsasən feildədir: orijinaldakı «*zəban boqsad*» (dil açdı, söylədi) mürəkkəb felini Əhmədi «*rəvan söylədi*» şəklində çevirmişdir. Göründüyü kimi, Əhmədi Əttarın beşinci və altıncı

misralarındaki qafiyələrini (bərabər, şəkkər) olduğu kimi saxlamışdır. Yeddinci misralar arasındakı fərq də cüzdür: orijinaldakı «*karpərdaz*» (işdüzəldən) mürəkkəb ismini Əhmədi «*munisi-raz*» (sirr dostu) söz birləşməsi ilə vermişdir. Səkkizinci misranı Əhmədi sözün əsl mənasında tərcümə etmişdir. O, Əttarın qafiyəsini - «*baz*» sözünü saxlasa da, cümləni sadə və canlı şəkildə - ana dilinin öz sintaktik qaydalarına uyğun biçimdə qurmuşdur. Əhmədinin misrası orijinalın məzmununu tam ifadə etsə də, özünəməxsusdur (Orijinalın sətri tərcüməsi belədir: *Əgər bir gün yenə Hindistana çatsan*).

Eyni sözləri doqquzuncu misraya da aid etmək olar. Bu misranı da Əhmədi orijinal şəkildə tərcümə etmişdir. O, farsca məndəki «*be-yaranəm*» (dostlarıma) isminin əvəzində «*tutilərə*» ismini və «*rəsani*» (çatdır, çatdırarsan) felinin yerində «*apar*» felini işlətsə də, misranın məzmununa xələl gətirməmişdir. Sonuncu – onuncu misranın məzmununda isə fərq vardır. Əttarın misrasının sətri tərcüməsi belədir: «*Əgər bacarsan, yenə cavab gətirərsən*». Göründüyü kimi, Əhmədi bu misranın məzmununu dəyişdirmiş və onu tam sərbəst şəkildə vermişdir. Bəlkə də, bu, əvvəlki misradakı «*səlamı*» qafiyəsinə həmqafiyə olan «*pəyamı*» (sifarişi) isminin işlədilməsi ilə bağlıdır.

Beləliklə, beş beytlik bu şeir parçasının orijinalı ilə tərcüməsinin müqayisəli təhlili göstərir ki, Əhmədi onu misra-misra izləmiş, hətta Əttarın heç bir sözünə toxunmamağa, onu olduğu kimi verməyə çalışmışdır. Bəzi misralarda mütərcimin tərcüməçilik fəaliyyəti, bu sahədəki zəhməti əslində çox azdır, demək olar ki, yox dərəcəsidir: onun işi sanki fars felini türk feli ilə əvəz etmək və fars dilində ön qoşma ilə işlənən hər hansı bir sözü türkcədə həmin sözün qarşılığına müvafiq hal şəkilçisini artırmaq olmuşdur. Bununla belə, elə bu kiçik

şeir parçasında Əhmədinin ustalılıqla tərcümə etdiyi misralar da vardır, xüsusilə sonuncu misrada onun sərbəstliyə meyli açıq-aşkardır, göz qabağındadır.

Qeyd edək ki, Əhmədinin bu misraları tərcümədəki on dördüncü hekayətin əvvəlindədir. Həmin hekayət Əttarın «Əsrarnamə» məsnəvisindən tərcümə olunmuşdur. Əhmədi onu axıradək dəqiq tərcümə etmiş və sərbəstliyə yol verməmişdir. Əttarın bu hekayətini əvvəldən axıradək Əhmədinin tərcüməsi ilə izləmək mümkündür. Sonrakı misralarda da Əhmədi ustadının ayrı-ayrı ifadələrini və qafiyələrini olduğu kimi saxlamışdır.

Əhmədi Əttarın «Müsibətnamə» əsərindən tərcümə etdiyi hekayətlərin də bir çoxunda dəqiqliyə can atmış, orijinal olduğu kimi çevirməyə çalışmışdır. Əttarın bu əsərindən gətirdiyümüz aşağıdakı misralara və onların tərcüməsinə diqqət yetirək:

1. *Ədl başəd in ke, si sal təmam*
2. *Mən dər-in virane başəm modam.*
3. *Ğut-e xod misazəm əz-bərg-o-giyah,*
4. *Bələşəm xəşt əst-o-xakəm xabqah.*
5. *Gəh besuzəm pay ta-sər ze-aftab,*
6. *Gah əfsorde şəvəm əz-bərf-o-ab.*
7. *Gah baranəm konəd ağoştei,*
8. *Gəh ğəm nanəm konəd sərgəştei.*
9. *Gah heyran gərdəm əz-sovda-ye xiş,*
10. *Gah sir ayəm ze-sər ta-pa-ye xiş.*
11. *Mən çenin başəm ke, qoftəm xod bebin,*
12. *Ruzqarəm comle nik-o-bəd bebin.*
13. *To çenan başi ki, şəb bər təxt-e zər,*
14. *Xofte başi gerd-e to səd simbər.*

(114, 160b).

1. *Bumudur ədlin, otuz ildir təmam,*
2. *Mən bu viranədə yaturam müdam?!*
3. *Özimə qut etmişəm bərgü giyah,*
4. *Yasduğum kərpüç, döşəgüm xaki-rah.*
5. *Gündüzün yakar vücudim afitab,*
6. *Gecələr ta sübh olunca bərdü ab.*
7. *Gahi baran içrə hər dəm suznak,*
8. *Gahi nəmnək içrə olmuşam həlak.*
9. *Gahi heyranəm özimdən bixəbər,*
10. *Kimsənəm yok kim, edə bir kəz nəzər.*
11. *Mən bu halda, uş görərsən halımı,*
12. *Keçürürəm bu növ ilə əhvalımı.*
13. *Sən uyarsan gecə xoş, bər taxti-zər,*
14. *Hər yanında səd həzaran simbər. (34, 4a-4b)*

Bu iki şeir parçası üzərindəki müqayisəli təhlili isə beytlər üzərində aparaq. Əhmədinin ilk beyti məzmunca Əttarın beytinə tam uyğun gəlsə də, orijinal səslənir: tərcümədə orijinalın təsiri hiss olunmur. Əhmədi birinci misradakı «*bumudur*» sözünü əvvələ gətirməklə və orijinaldan fərqli olaraq, «*ədl*» (ədalət) sözünü ikinci şəxsin təkində işlətməklə cümlədə güclü hiss-həyəcan intonasiyası yarada bilmişdir. Tərcüməçi bu beytdə Əttarın qafiyələrini də olduğu kimi saxlamış, yalnız «*başəm*» (oluram) felini kiçik məna fərqi ilə «*yaturam*» şəklində vermişdir.

Tərcümənin **ikinci** beyti də istər məzmunca, istərsə də quruluşca orijinaldan bir o qədər seçilmir. Beytin birinci misrasında Əhmədi orijinaldakı «*qut*» (yemək) ərəb sözünü və «*bərg*» (yarpaq), «*giyah*» (ot) fars sözlərini saxlasa da, ikinci misradakı «*xəşt*», «*bələş*» fars sözlərinin əvəzində onların türkcə qarşılıqlarını (yasduğ, kərpiç) işlətməmişdir. Əttarın birinci misrasındakı «*giyah*» qafiyəsinə toxunmayan Əhmədi ikinci misrada isə «*xaki-rah*» (yolun torpağı) qafiyəsini özü mətnə artırmışdır.

Üçüncü beytlər arasında müəyyən fərq olsa da, Əhmədi orijinaldakı fikri saxlamışdır. Orijinalın sətri tərcüməsi belədir: «*Gah başdan ayağadək günəşdən yanırım. Gah da qardan, yağışdan donuram*». Əhmədi isə, farsca mətndəki «*gəh*», «*gah*» fars bağlayıcılarının məzmununu «*gündüzün*» (gündüz çağ) zərfi ilə və «*gecələr ta sübh olunca*» birləşməsi ilə vermişdir ki, bunu da tərcüməçinin mətnə yaradıcı münasibəti kimi qiymətləndirmək olar. Lakin Əhmədinin ikinci misrasında xəbərin buraxılması cümlədə yarımçıqlıq yaratmışdır. Bu beytdə də Əhmədi Əttarın qafiyələrini saxlamışdır («*bərf-o-ab*» və «*bərdü ab*» mənaca yaxın tərkiblərdir: birincisi «*qar və yağış*», ikincisi isə «*soyuq və su*» deməkdir).

Əttarın **dördüncü** beytinin tərcüməsi belədir: «*(Məni) gah yağış isladır. Gah (da) yemək dərdi çaşbaş salır*». Beytin birinci misrasına Əhmədinin tərcüməsinin ilk misrası nisbətən uyğun gəlsə də, ikinci misralar fərqlidir: Əttarda söhbət yemək dərdindən getdiyi halda, Əhmədidə ikinci misra bir növ birincinin davamı kimi səslənir. Yuxarıdakı nümunənin sonuncu misrasında olduğu kimi, burada da, ola bilsin ki, Əhmədi qafiyə xatirinə ikinci misranı dəqiq tərcümə etmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bu hal «Əsrnamə»də (eləcə də Şirazin «Gülşəni-raz» tərcüməsində (bax: 49, 46-88) və «Şühədanamə»dəki şeir parçalarında - bax: 47, 126-171) əsər boyu müşahidə olunur.

Əhmədi bir çox hallarda Əttarın müəyyən bir beytinin bir misrasını (əsasən, birinci misranı) sözün həqiqi mənasında tərcümə etdiyi halda, o biri misrasını orijinaldan tam fərqli olaraq sərbəst şəkildə vermişdir. Fikrimizcə, Əhmədi bir çox hallarda hər hansı bir beytin ilk misrasını çevirərkən, bəlkə də, ikinci misranın tərcüməsində uyğun qafiyə tapmaqda çətinlik çəkmiş və buna görə də qafiyə xatirinə sonrakı misranı özündən artırmışdır.

Eyni sözlər **beşinci** beytə də aiddir. Burada da Əhmədi Əttarın birinci misrasını tərcümə etmiş, ikinci misrasını isə sərbəst vermişdir (Əttarın ikinci misrasının tərcüməsi belə səslənir: «*Gah (da) özümdən büsbütün (başdan ayağa) bezirəm*»).

Əhmədinin **altıncı** beyti ilə orijinalın eyni beyti arasında elə bir fərq yoxdur. Onlar məzmunca uyğundurlar.

Orijinaldakı və tərcümədəki son beytlər məzmunca daha yaxındırlar. Əhmədi farsca beytin birinci misrasındakı «*bər taxt-e zər*» (qızıl taxt üstündə) tərkibini olduğu kimi saxlamış, ikinci misradakı «*simbər*» (gümüş bədənli) qafiyəsini də tərcüməsinə əlavə etmişdir. Lakin bu beytdə Əhmədinin tərcüməçilik əməyini görməmək mümkün deyildir. O, bu beyti misra-misra çevirməmiş, orijinalın ikinci misrasındakı cümlənin əsas xəbərini «*xofte başi*» (yatarsan) tərcümədə birinci misrada vermişdir: uyarsan. Məhz buna görə də Əhmədinin bu beyti zahirən Əttarın beytinin sırf tərcüməsi təsirini bağışlasa da, əslində orijinal şəkildə qurulmuşdur. Bu beytdə Əhmədi «*hər*», «*həzaran*» sözlərini özündən artırmışdır.

Əsasən, dəqiq tərcümə olunmuş bu kiçik şeir parçasının nümunəsində biz Əhmədinin tərcümədə müəyyən dərəcədə sərbəstliyə də meyil göstərdiyinin şahidi oluruq. Qeyd edək ki, bu şeir parçasının tərcüməsi «Əsrnamə»nin beşinci hekayətindəndir və yuxarıda göstərildiyi kimi, həmin hekayət istər məzmunca, istərsə də həcmcə orijinala tam uyğun gəlir. Ancaq bu heç də o demək deyildir ki, Əhmədinin Əttardan sərbəst çevirdiyi hekayətlərdə dəqiq tərcümə olunmuş parçalar yoxdur. Əhmədinin Əttardan sərbəst şəkildə tərcümə etdiyi hekayətlərində də orijinala tam üst-üstə düşən yerlər çoxdur. Məsələn, «Əsrnamə»dəki on üçüncü hekayətlə onun orijinalı arasında həm məzmunca, həm də həcmcə müəyyən fərqlər olmasına baxmayaraq, Əhmədi bu hekayətin əvvəlini

olduqca dəqiq tərcümə etmişdir:

1. *Henduyi bude əst çun şuridei,*
2. *Dər məğam-e eşğ sahebdeidi.*
3. *Çün be-rah-e Həcc şod ğafele,*
4. *Did xəlği dər miyan-e məşələ.*
5. *Qoft, ey aşofteqan-e delbərpay,*
6. *Dər çe karid-o-koca darid ray?*
7. *An yeki qoftəş ke, in mərdan-e rah,*
8. *Əzm-e Həcc darənd həm zin cayqah.*
9. *Qoft: Həcc çe bovəd, bequ, ey rəhnomay?*
10. *Qoft: Cai xanei darəd Xoday. (115, 65b)*

1. *Var idi bir hinduyi-şuridəhal,*
2. *Der məqami-eşq xoş sahibkəmal.*
3. *Çünki Həccə çıxdı nəgəh qafilə,*
4. *Gördi xəlqi dər-miyani-məşələ.*
5. *Dedi onlara rəvan ol şiri-nər:*
6. *Qancaruyadır bu gün əzmi-səfər?*
7. *Dedilər kim, Kə'bəyədir əzmi-rah.*
8. *Məqsudimizdir bizim ol cayqah.*
9. *Dəli der: Kə'bə nədir, ey rəhnümay?*
10. *Dedilər: Tanrı əvidir, ey gəday. (105, 56b)*

Əhmədinin bu tərcüməsini də, göründüyü kimi, orijinala beyt-beyt, hətta misra-misra izləmək mümkündür. Mütərcim burada Əttarın misralarına, demək olar ki, toxunmamış, onu olduğu kimi verməyə çalışmışdır. Orijinalın mətnindəki «ğafele» (karvan), «məşələ» (məşəl), «rah» (yol), «cayqah» (yer), «rəhnomay» (bə-lədçi) qafiyələrinin; «şuride» (dəli, ağılsız), «əzm» (məqsəd) sözlərinin; «dər-məğam-e eşğ» (eşqdə, eşq məsələsində), «dər-miyan-e məşələ» (məşəl arasında) izafət tərkiblərinin tərcümədə də saxlanması bu parçanın tərcüməsində

Əhmədinin dəqiqliyi nə dərəcədə gözlədiyini əyani şəkildə sübut edir. Şübhəsiz ki, orijinalın dəqiq tərcüməsi müəyyən çərçivə daxilindən çıxmamağı, məhdud sözlərin işlənilməsinə tələb edir. Lakin buna baxmayaraq, dəqiqliklə çevrilmiş elə bu kiçik şeir parçasında Əhmədinin tərcüməçilik məharəti özünü göstərir. O, farsca mətndən fərqli olaraq, birinci, altıncı və səkkizinci misralarda cümlənin xəbərini əvvələ gətirmiş, bununla da təsvir etdiyi hadisəni həm sadə və canlı şəkildə qurmuş, həm də onun təsir gücünü artırmağa nail olmuşdur. Bütövlükdə götürdükdə, Əhmədinin bu kiçik şeir parçasında orijinalın təsiri, demək olar ki, hiss olunmur.

«Əsrnamə»dəki hekayətlərin əksəriyyətində isə, Əhmədi, əsasən, klassik tərcümənin *sərbəst-yaradıcı* qolunun nümayəndəsi kimi çıxış edir. Həmin hekayətlərin tərcümə xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi göstərir ki, «ikinci» Əhmədinin başlıca tərcümə prinsipi Əttarın kiçik həcmli, yığcam və məzmunlu mənzumələrini olduğu kimi yox, genişləndirməklə, mövzu ətrafında əlavə və artırmalar etməklə çevirmək olmuşdur. Əhmədi, bir qayda olaraq, Əttarın hekayətlərinin əksər misra və beytlərini saxlamaqla yanaşı, yeri gəldikcə orijinalın mətnini də azacıq da olsa, dəyişdirmiş, ustadının beytləri arasında öz fikirlərini də tərcümənin mətninə daxil etmişdir. Tərcüməçinin əlavələri, əsasən, hadisənin daha geniş təsvirinə, məzmunun tam şəkildə və geniş açılmasına, mövzunun daha oxunaqlı və maraqlı olmasına, onun daha asan qavranılmasına xidmət edir. Bu əlavə və artırmalar istər epizodik xarakterli bütöv şeir parçalarından, istərsə də ayrı-ayrı beytlərdən ibarətdir. Yəne də konkret misala müraciət edək:

1. *Şenidəm mən ke, cai bideli bud,*
2. *Nə əz-del, həmço ma bihaseli bud.*
3. *Zədəndəş kudəkan səngi ze-hər rah,*

4. *Təgərgi niz peyda gəşt naqah.*
5. *Be-su-ye aseman bər- daşt sər-ra*
6. *Ke, xun kərđi del-e in bixəbər-ra.*
7. *Təgərg-o-səng kərđi bər-tənəm bar,*
8. *Şodi to niz ba in kudekan yar. (115, 65b-66a)*

1. *Məgər var idi bir məcnuni-bidil,*
2. *Cəhanın pəhləvanı mərdi-aqil.*
3. *Çıkamazdı xəlayiq ortasına,*
4. *Yetüşən daş urardı arxasına.*
5. *Düşər bir gün uşaqlar çənginə ol,*
6. *Urarlar başına-arxasına bol.*
7. *Uşaqlar yağdururlar başına daş,*
8. *Çıxar səhrayə doğru mərdi-qəlləş.*
9. *Uşaqlar taş atarlar hər yanadan,*
10. *Tolu yağmağa başladı həvadan.*
11. *Dəli dutdı yüzini asimana,*
12. *Dedi, ey qadirü həyyi-təvana!*
13. *Sana noldı ki, bəndən belə doydun,*
14. *Ki, sən dəx bu uşaxlaramı uydun?*
15. *Olar taşa dutarlar, sən toluya,*
16. *Rəvamıdır sənini kimi uluya?*
17. *Ki, uşaq sözünə uyub qalasan,*
18. *Mana muncılayın işlər qılasan? (34, 5a; 105, 48b)*

Orijinalla tərcümə arasında müəyyən fərqlər olduğundan əvvəlcə Əttarın «Əsrarnamə»sindən olan nümunənin sətri tərcüməsini veririk:

*Eşitdiyimə görə bir yerdə bir dəli var idi,
Təkcə ağlını əldən verməmişdi, bizim kimi
hər şeydən məhrum idi.
Bir gün uşaqlar onu hər yandan daşa basdılar,*

*Birdən dolu da yağmağa başladı.
Dəli başını göyə qaldırdı (və dedi:)
Bu dünyadan xəbərsizin ürəyini qan etdin,
Dolunu, daşı bədənimə yük etdin.
Yoxsa sən də bu uşaqlarla dost oldun?*

Göründüyü kimi, yuxarıdakı nümunələrdən fərqli olaraq, bu şeir parçalarını misra-misra, hətta beyt-beyt izləmək mümkün deyil. Əhmədi Əttarın dörd beytlik bu şeir parçasının məzmununu genişləndirdiyi və onu sərbəst şəkildə, öz sözləri ilə verdiyi üçün ustadının nəinki heç bir qafiyəsindən, hətta farsca mətndə olan söz və izafət tərkiblərindən də istifadə etməmişdir. Əttarın bu misraları ilə Əhmədinin tərcüməsi arasındakı uyğunluq və yaxınlıq yalnız onların məzmunundadır. Sadə bir dillə qələmə alınmış bu şeir parçasında Əhmədinin zəngin xalq danışığı dilinə müraciəti, ondan ustalıqla bəhrələnməsi də göz qabağındadır. Tərcüməçi doqquz beytlik bu şeir parçasında «*xələyiq ortasına çıxmaq*», «*çənginə düşmək*», «*daş yağdırmaq*», «*üz tutmaq*», «*daşa tutmaq*», «*sözə uymaq*» kimi sabit söz birləşmələrindən bacarıqla istifadə etmişdir. Maraqlıdır ki, Əhmədinin işlətdiyi bu sabit söz birləşmələrindən heç birinin qarşılığı farsca mətndə yoxdur. Onlardan yalnız biri - «*üz tutmaq*» daşdığı mənaya görə orijinaldakı «*sər bər-daştən*» (başını qaldırmaq) sabit söz birləşməsinə nisbətən uyğun gəlir. Qeyd edək ki, yuxarıdakı sabit söz birləşmələrindən birincisi - «*xələyiq ortasına çıxmaq*» hazırda danışığı dilində «*camaat arasına çıxmaq*» şəklində işlənir. Xatırladaq ki, Əhmədinin bu şeir parçası «*Əsrarnamə*»nin altıncı hekayətindəndir və həmin mənzumə məzmunca əslinə tam uyğun gəlir. Deməli, Əhmədi ustadı Əttara sadıq qaldığı məqamlarda da, yeri gəldikcə, sərbəstliyə də yol vermiş, hekayətin ana dilində daha sadə və canlı şəkildə səslənməsi üçün kiçik əlavələr də etmişdir.

Üçüncü hekayətdən götürdüyümüz aşağıdakı parçanın tərcüməsində də Əhmədinin türkcə mətnə artırdığı əlavələri bu qəbildəndir:

1. *Zar miqoft: Ey səmi-vo-ey bəsir,*
2. *Zud dinari sədəm deh bizəcir.*
3. *Zan ke midani ke, çun mandeəm,*
4. *Dər-miyan-e xak-o-xun dər mandeəm.*
5. *Qoft besyari, vəli sudi nədaşt,*
6. *Xəşmgin şod zan ke behbudi nədaşt.*
7. *Qoft, ya Rəb, ke nemibəxşi zərəm,*
8. *İn təvani məscəd əfkən bər sərəm. (114, 251a; 115,86a)*

1. *Dedi ol dəm, ey səmivü ey bəsir,*
2. *Nəfsimin halına xud sənsən xəbir.*
3. *Nişə verməzsən firavan ne'məti?*
4. ***Çəkdirirsən mana munca zəhməti.***
5. *Tez ivərgil bir tolu səhn pilav,*
6. *İki ətmək dəxi qılma xəlqə çav.*
7. *Yenə yüz altun dəxi, yemiş, bəha,*
8. *Bu səhl işdir bu gün sən tək şaha.*
9. *Xoş mürəbbə oturub **açdı başın,***
10. *Gələcək pilava **ittdi dişin.***
11. *Baxa gördü nə gəlür var, nə gedər,*
12. *Eşit imdi ol dəlü kim, nədər.*
13. ***Acığı dutdu, buladı başını,***
14. *Söylənib qırçıldadırdı dişini.*
15. *Dedi: Ya Rəb, çün verəməzsən buni,*
16. *Yıx bu məscidi rəvan, öldür bəni. (105, 44a)*

Bu şeir parçalarının ilk misraları bir-birinə uyğun gəlsə də, Əhmədi orijinalın məzmununu olduqca sərbəst şəkildə və genişləndirərək tərcümə etmişdir. Tərcüməçi orijinalın ilk beytinin ikinci misrasının məzmununu yeddinci misrada

vermişdir. Orijinalla tərcümənin ikinci beytləri arasındakı oxşarlıq isə həm çox zəifdir, həm də mücərrəddir. Onları bir-birinə nisbətən yaxın edən cəhət hər iki beytdəki şikayət motividir. Əttarın üçüncü beytinə Əhmədinin yeddinci beyti uyğun gəlir və nəhayət, bu iki şeir nümunəsinin son beytləri bir-birilə məzmunca üst-üstə düşür.

Bu nümunənin tərcüməsində də Əhmədinin əlavələri beytlər arasındadır və təsvir olunan hadisənin daha maraqlı səslənməsinə xidmət edir. Əhmədi tərcüməyə artırdığı bu bir neçə beytində də danışmaq dilinə müraciət etmiş və «*zəhmət çəkdirmək*», «*başın açmaq*», «*dişini itirmək*», «*acığı tutmaq*» kimi sabit söz birləşmələrini yazılı dilə gətirmişdir. Onun sırf türk mənşəli sözlərdən təşkil olunmuş altıncı və yeddinci beytlərində zəngin folklor ənənələrinin təsiri açıq-aşkar duyulur.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, Əhmədinin tərcüməyə artırdığı şeir parçalarının dili farscadan dəqiq çevirdiyi hissələrlə müqayisədə daha sadədir. Əhmədi farsca mətni dəqiq çevirdiyi məqamlarda, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, orijinaldakı müəyyən söz və ifadələri, xüsusilə də qafiyələri saxlamağa cəhd göstərmiş və nəticədə onun tərcüməsində mürəkkəb izafət tərkibləri, qəliz və dolaşq ifadələr meydana çıxmışdır. Və əksinə, Əhmədi öz duyğu və düşüncələrini ifadə etdiyi məqamlarda ana dilinin zəngin daxili imkanlarından tam bəhrələnərək daha sadə ifadələrdən və ən başlıcası, doğma türk mənşəli sözlərdən bol-bol yararlanmışdır. Bunu elə yuxarıda verdiyimiz dəqiq tərcümə nümunələri ilə bu iki sərbəst tərcümə nümunəsinin müqayisəsində açıq-aşkar görmək olar. Məsələn, Əhmədinin dəqiq tərcüməsinə aid yuxarıdakı beş beytlik üçüncü nümunədə o, altı izafət tərkibini (*hinduyi-şuridəhal*, *dər-məqami-eşq*, *miyani-məşələ*, *şiri-nər*, *əzmi-səfər*, *əzmi-rah*) işlətdiyi halda, sərbəst tərcüməsinə aid səkkiz beytlik son

şeyr nümunəsində isə bir dənə də olsun izafət tərkibindən istifadə etməmişdir.

Əhmədinin sərbəst çevirdiyi hekayətlərin hamısında - əvvəldən axıradək bir səciyyəvi xüsusiyyət özünü qabarıq şəkildə göstərir. Bu, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, şəir-tərcüməçinin şeyr dilində təhkiyə-nağıl üslubundan, canlı xalq danışığı dilinin zəngin və rəngarəng deyimlərindən bacarıqla istifadə etməsidir. Yuxarıdakı nümunələrin çoxu tərcümədəki ilkin hekayətlərdən götürülmüşdür. İndi isə fikrimizə sübut olaraq, kitabdakı sonuncu hekayətdən kiçik bir parçaya diqqət yetirək:

1. *Kudəki mirəft-o-dər-rah migerist,*
2. *Kameli qoftaş ke, in gerye ze-çist?*
3. *Qoft: Bər-ostad bayəd xand dərs,*
4. *Çun nədarəm yad, migeryəm ze-tərs.*

(115,107a)

*Bir gün ol Şibliyi-ali mərtəbə,
Gördi bir oğlan gedərdi məktəbə.
Gedər, illa zari-zari yaş tökər,
Öylə yaş kim, görənin bağrın sökər.
Şibli heyran oldı zarinə onun,
Qoydı işin gəldi yanınə onun.
Dedi: «Ey oğlum, nə olmuşdur sana?
Kim döğüpdür səni, söyləgil bana».
Şibliyə oğlan aydır: «Ey rəhnüma,
Dinləgil sözümi əz-bəhri-Xuda».
Dedi: «Dün bilməmiş idim yaxşı dərs,
Düşdi ustam heybətindən canə tərs».(34, 51b)*

Əttarın bu iki beytinin məzmununun Əhmədi tərcüməsində nə dərəcədə öz əksini tapmasını aydın təsəvvür etmək üçün yenə də əvvəlcə farsca mətnin

dilimizə tərcüməsini veririk:

*Bir uşaq gedir və yolda ağlayırdı,
Bir kamil şəxs ona dedi ki, niyə ağlayırsan?
Dedi: «Ustayə dərsi danışmalıyam,
Onu bilmədiyim üçün qorxudan ağlayıram».*

Göründüyü kimi, Əttarın bu iki beyti ilə Əhmədinin altı beytinin məzmununda, bütövlükdə götürdükdə, elə bir köklü fərq yoxdur: hər iki şeir parçasında eyni hadisə təsvir olunur və onlara bu baxımdan yanaşdıqda türkcə mətni farsca mətnin genişləndirilmiş «nağıl variantı» kimi qəbul etmək olar. Bu iki şeir parçası arasındakı əsas fərq onlardakı ifadə vasitələrinin müxtəlifliyində və hadisənin təfəsilatındakı təsvirin qısa və genişliyindədir. Hər şeydən əvvəl Əhmədi Əttardan fərqli olaraq, uşağın məktəbə gedərkən ağlamasını və onunla danışan şəxsin Şeyx Şibli olmasını dəqiqləşdirir. O həmçinin baş vermiş hadisənin vaxtını da ümumi şəkildə göstərir: «bir gün». Ən başlıcası isə, Əhmədi bu kiçik hadisəni olduqca təsirli bir şəkildə, xüsusi bir deyim tərzilə elə maraqlı təsvir edir ki, sanki onun özü həmin hadisənin şahidi olmuşdur. Əttar oğlanın ağlamasını yalnız bir sözlə «*geristən*» (ağlamaq) feli ilə ifadə etdiyi halda, Əhmədi onun «*zari-zari yaş tökməsini*», üstəlik bu halı görənin «*bağrının sökülməsini*» göstərir. Əgər Əttarda kamil qoca oğlandan ağlamağının səbəbini sadəcə soruşursa, Əhmədidə şeyx uşağın bu halına «*heyran qalır*» və «*işini qoyaraq*» (işini bir kənara qoyaraq) onun yanına gəlir. Yəni də Əttardan fərqli olaraq, Əhmədidə şeyx uşağa səmimiyyətlə «*oğlum*» deyə müraciət edir, ondan canıyananlıqla, özü də danışmaq dilinə xas bir sadəliklə soruşur: «*Nə olmuşdur sana? Kim döğüpdür səni, söyləgil bana*». Bundan əlavə Əhmədi bu şeir parçasının son üç beytini dialoqlar üzərində qurmaqla hadisənin canlı təsvirinə

nail olur (Əttarın da sonuncu beyti vasitəsiz nitqlə verilmişdir). Əhmədi sonuncu beytində Əttarın ikinci beytindəki qafiyələri («*dərs*», «*tərs*» - qorxu) olduğu kimi saxlasa da, tərcümə onun əslindən tam asılılıqdan uzaqdır. Tərcüməçi bu beytində də danışmaq dilinə xas olan bir ifadəni - «*canə tərs (qorxu) düşmək*» işlətmişdir. Ümumiyyətlə, Əhmədi bu kiçik şeir parçasında canlı xalq danışmaq üslubundan məharətlə istifadə etməklə ustadının hekayətindəki fikri daha dolğun və canlı bir şəkildə verə bilmiş və bununla da özünün yetkin, yaradıcı bir şair-tərcüməçi olduğunu sübuta yetirmişdir.

Əhmədinin tərcüməçilik bacarığı, şairlik istedadı, ana dilinin zəngin söz xəzinəsinə kamil bələdliyi və ondan ustalıqla bəhrələnməsi təkcə tərcümənin mətninə artırdığı əlavələrlə məhdudlaşmır. O, Əttara tam sadıq qalaraq, ustadının hekayətlərini əsasən dəqiq çevirdiyi hallarda da farsca mətnindəki cümlə və ifadələrə uymayaraq onları özü bildiyi kimi, sərbəst şəkildə tərcümə edir. Məsələn, aşağıdakı şeir parçası orijinalda da, tərcümədə də dörd beytdir və onların məzmunu bir-birinə uyğun gəlir. Lakin buna baxmayaraq, Əhmədinin şeir parçası orijinal səslənir, tərcümə təsiri bağışlamır:

1. *Xosrovi mirəft dər-səhra-vo-şəx,*
2. *Be-sepahi dər ədəd-e mur-o-mələx.*
3. *Comle-ye səhra ğobar-o-gerd bud,*
4. *Bang-e pil-o kus bərdaberd bud.*
5. *Bud bər-rəh-e şah-ra viranei,*
6. *Xofte bər-divar-e an divanei.*
7. *Şah çun piş aməd, u bər nəxast,*
8. *Həmçenan mibud, kərde pay rast. (114,295a;*
115,113b)

1. *Gedər idi bir zəman bir padişah,*
2. *Dağü səhra dopdalu xeylü sipah.*

3. *Uğradı yolu mägər viranəyə,*
4. *Yoluxar şah onda bir divanəyə.*
5. *Şahı gördi ol heç uru durmadı,*
6. *Şah nə kim sordı, cəvabın vermədi.*
7. *Xoş-fərağət ayağın uzatmış ol,*
8. *Çevrəsini ləşkər aldı sağü sol. (34, 6b)*

Əhmədi farsca mətndəki ikinci beyti (tərcüməsi: *Səhra büsbütün toz-torpaq idi; Filin, şeypurun səsi hər yerə yayılmışdı*) bir növ ikinci dərəcəli sayaraq tərcümə etməmiş, əvəzində isə əsas diqqətini hekayətin ana xəttinin - şahın xarabalıqdakı dəli ilə üzləşməsinin geniş təsvirinə yönəlmişdir. Tərcüməçi bu səhnəni orijinaldan fərqli olaraq, daha ardıcıl və təfsilatı ilə, həm də nağıllardakı kimi təhkiyənin rəvayət üslubunda qələmə almışdır. Tərcümənin birinci misrasında o, «*bir zaman*» ifadəsini artırmış, orijinalın ilk misrasında «*səhra-vo-şəx*» (səhra və dağ) birləşməsini isə ikinci misraya gətirmişdir. Əhmədi Əttarın ikinci misrasının tərcüməsində də (*Qarışqa, çəyirtkə sayda qoşunla*) dəyişiklik etmişdir. Tərcümənin ikinci beyti isə Əttarın üçüncü beytinə tam uyğun gəlsə də (qafiyələr də eynidir), ancaq orijinal səslənir. Əttarda bu beyt belə səslənir: «*Şahın yolu üstündə bir viranə var idi; Onun divarı üstündə bir dəli yatmışdı*». Əhmədidəki cümlələr isə göründüyü kimi, tam sərbəst şəkildə qurulmuşdur: «*Şahın yolu viranəyə uğradı (düşdü); (O,) orada bir divanəyə yoluxar (rast gələr)*». Qeyd edək ki, Əhmədidə təkcə cümlə quruluşu deyil, təsvir üslubu da orijinaldan seçilir. Bu üslub tərcüməçinin özünə məxsusdur, daha doğrusu, milli zəmindədir və nağıllarımızdakı deyim tərzinə yaxın şəkildədir.

Eyni sözləri tərcümədəki son iki beytə də aid etmək olar. Bu iki beyt də sadə təhkiyə üsulunda qurulmuşdur və bu baxımdan orijinaldan fərqlənir. Onların məzmunu

orijinalın sonuncu beytində verilmişdir: «*Şah elə ki qabağa gəldi, o, ayağa durmadı (Eləcə ayağını uzatmış halda qaldı)*».

Tərcümədəki sonuncu iki beytin ilk misraları Əttarın beytinin məzmununa uyğun gəlsə də, tərcümədəki bu misralarda açıq-aşkar bir seçilmə və özəllik vardır: Orijinaldan fərqli olaraq, burada dəli şahı görür, ancaq «heç» ayağa qalxmır, rahatca («*xoş-fəragət*») ayağını uzatmış halda qalır.

Qeyd edək ki, «Əsrəmə»yə xas olan və yuxarıda qeyd etdiyimiz belə bir səciyyəvi xüsusiyyət burada da qabarıq şəkildə özünü göstərir: Əhmədi Əttarın beytinin birinci misrasını olduğu kimi saxlamış, ikinci misrasının əvəzində isə özündən bir misra əlavə etmişdir ki, nəticədə orijinalın bir beytinin əvəzində tərcümədə iki beyt yaranmışdır. Bu misralarda da Əhmədi «*yolu uğramaq*», «*uru durmaq*» (ayağa qalxmaq, dik durmaq), «*çevrəsini almaq*» (dövrəsini almaq) kimi sabit söz birləşmələrindən bacarıqla istifadə etmişdir.

Əhmədinin tərcümə sənəti sahəsindəki parlaq istedadı və yüksək məharəti farsca mətndəki **frazoloji birləşmələrin** tərcüməsində xüsusilə qabarıq şəkildə özünü göstərir. Məlum olduğu kimi, çağdaş tərcümə nəzəriyyəsində frazeologiyanın bir dildən başqa dilə verilməsi məsələsinə xüsusi əhəmiyyət verilir (bax: **71**, 185-202; **73**, 70-74; **86a**, 185-189). Tərcümə nəzəriyyəsi mütəxəssislərinin yekdil fikrincə, bir dildəki frazeologizmlərin başqa dilə tərcüməsi məsələsində hərfi tərcümə üsulu yolverilməzdir, orijinaldakı frazeoloji vahidlər, əsasən, tərcümə olunan dildəki mövcud olan qarşılıqları ilə əvəz edilə bilər (**74**, 91-112). Orta əsr tərcüməçilərinin isə, çox güman ki, belə hazır «təlimatları» mövcud qayda-qanunları olmamışdır və məhz bu baxımdan klassik tərcümələrdə həmin problemin necə həll olunması məsələsi böyük maraq doğurur. Təbiidir ki, nəzmlə edilmiş

poetik tərcümələr, xüsusilə də sərbəst-yaradıcı tərcümə nümunələri bu sahədə tədqiqatçıya kifayət qədər material vermir, çünki vəzn və qafiyənin doğurduğu çətinliklər üzündən orijinaldakı bütün söz vahidlərini, o sıradan frazeoloji vahidləri tərcümədə qoruyub saxlamaq o qədər də asan məsələ deyil. Lakin buna baxmayaraq, Əhmədi nadir hallarda da olsa, orijinaldakı bəzi sabit söz birləşmələrini tərcümədə saxlamışdır. Bu qəbildən olan nümunələr üzərindəki müşahidələrə əsasən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Əhmədiyə qədərki Azərbaycan tərcümə ədəbiyyatında sabit söz birləşmələrinin tərcüməsi sahəsində az da olsa, təcrübə var imiş. Çünki aşağıda görəcəyimiz kimi, Əhmədinin fars frazeoloji vahidlərinin əvəzində işlətdiyi sabit söz birləşmələri leksik tərkibcə və mənaca, əsasən, orijinaları ilə tam üst-üstə düşsə də, onların əksəriyyəti orijinaldır və XV yüzillikdən əvvəl yazılmış türkdilli orijinal yazılı abidələrdə işlənmişdir. Misallara müraciət edək:

«*Atəş dər-can oftadən*» - «canına od düşmək»:

*Atəşi dər-can-e məcnun oftad,
Xəşmgin gəşt-o-deləş dər-xun oftad. (114, 251a)*

*Canına od düşdi ol biçarənin,
Acığı dutdı həm ol avarənin. (105, 41a)*

Əhmədinin işlətdiyi bu sabit söz birləşməsi istər leksik tərkibcə, istərsə də semantik cəhətdən orijinaldakı fars frazeoloji vahidi ilə tam üst-üstə düşür. XIV-XV yüzillərə aid türkdilli yazılı abidələrdə «*canına od düşmək*» (içə yanmaq) sabit söz birləşməsinin işlənməsi qeydə alınmışdır. Qeyd edək ki, abidənin dilində «*canına düşün urmaq*» (ürəyinə dağ çəkmək) sabit söz birləşməsi də işlənmişdir:

«Çün könüldən naləsi oldu bu gün,
Neçələrin *canına urdı düğün*». (34, 20a)

Bu sabit söz birləşməsinin qarşılığı farsca mətndə yoxdur.

«*Dər-çəşm amədən*» - «çöpə almamaq» (saymamaq, vecinə almamaq):

*Nə təmə darəm ze-to hərgəz dəmi,
Nə məra dər-çəşm ayəd aləmi.* (114, 209b)

*Çün təmə dutman kişidən bir dəmi,
Çöpümə alman bu qamu aləmi.* (34, 50b)

Çağdaş dilimizdə işlənməyən bu sabit söz birləşməsi beytin məzmunundan da göründüyü kimi, «*vecinə almamaq*», «*saymamaq*», «*əhəmiyyət verməmək*» mənasını daşıyır. Maraqlıdır ki, orijinaldakı «*dər-çəşm amədən*» (gözə mühüm və əhəmiyyətli görsənmək - 101,I, 1287) sabit söz birləşməsinin inkar formasının (burada da elə həmin formadadır) dilimizdə leksik baxımdan daha dəqiq və yaxın qarşılığı vardır: «gözünə gəlməmək». Göründüyü kimi, hər iki frazeoloji vahid eyni isimlə («*çəşm*» - «*göz*» deməkdir) formalaşmışdır. Ancaq buna baxmayaraq, Əhmədi bu fars sabit söz birləşməsinə olduqca orijinal şəkildə «*çöpə almamaq*» frazeoloji vahidi ilə vermişdir. Türkdilli yazılı abidələrdə «*çöp*» ismilə yaranmış eyni mənəli «*çöpə saymamaq*» sabit söz birləşməsi işlənmişdir (101, II, 954).

Əhmədi bu beytdə həm də «*təmə dutmaq*» (tamaha düşmək, tamahı düşmək) frazeoloji vahidini orijinaldakı eyni mənəli «*təmə daştən*» sabit söz birləşməsinin qarşılığı kimi işlətmişdir.

«*Dəst şostən*» - «əl yumaq»:

*Hər an qahi ke, əz xod dəst şosti,
Yəğın dan kəz həme dami beçosti. (114, 46a)*

*Dirikən gər özündən əl yuvasan,
Qəfəsdən qurtulub qəsrə gələsən. (34, 15a)*

Əhmədinin işlətdiyi «*əl yumaq*» sabit söz birləşməsi orijinaldakı «*dəst şostən*» (hərfi mənası «*əl yumaq*»dır) frazeoloji vahidi ilə təkcə leksik tərkibcə üst-üstə düşmür, həm də onun daşdığı «*ümidini itirmək*», «*əlini üzmək*» mənalərini verir.* «*Əl yumaq*» çağdaş ədəbi dilimizdə ilkin məcazi mənasını itirsə də, XIV-XVI yüzillərə aid türkdilli yazılı abidələrdə (101, III, 1455), o sıradan Nəsimi «*Divanı*»nda (35, 82), Yusif Məddahın «*Vərqa və Gülşah*» poemasında (36, 35) və Füzulinin «*Hədiqətüs-süəda*» əsərində (101, III, 1455) işlənmişdir. Bu amil isə sabit söz birləşmələrinin orijinallığı məsələsində əsas dəlillərdən biri sayılır (62, 97). Qeyd edək ki, Əhmədi «*Əsrnamə*»dəki başqa bir beytdə «*əl yumaq*» frazeoloji vahidini eyni mənalı, lakin yalnız baş tərəfi «*dəst*» ismi ilə onunla eynilik təşkil edən «*dəst əfşandən*» (hərfi mənası «*əl səpmək*», «*əl saçmaq*», «*əl yelləmək*»dir) fars sabit söz birləşməsinin qarşılığı kimi də işlətməmişdir:

*Bideli əz-xiş dəst əfşande bud,
Təngdel əz-təngdəsti mande bud. (114, 251a)*

*Var idi bir mərdi-divanə məgər,
Əl yumuşdı bu cəhandan sərbəsər. (34, 1a)*

---

* Bu frazeoloji vahidin fars dilində başqa mənalı da vardır: Bax: 81, I, 630.

Əlavə edək ki, «*dəst əfşandən*» fars sabit söz birləşməsinin bir neçə mənası vardır (81, I, 629), bu nümunədə isə o, «*əl üzmək*» anlamında işlənmişdir.

«*Əl yumaq*» sabit söz birləşməsi «Əsrnamə»nin C.Qəhrəmanov tərəfindən tərtib edilmiş sözlüyündə ərəb əlifbası ilə yazılmış, ancaq onun daşdığı mənə göstərilməmişdir (34, 48).

«**Heyran mandən**» - «heyran qalmaq»:

*İstadəş bər-zir-e Nuşirəvan,
Mand heyran dər-rox-e an natəvan. (114, 160b)*

*Durdı Nuşirvan yanında çox zəman,
Qaldı heyran Bürxə anda natəvan. (34, 4a)*

Çağdaş dilimizdə işlənən «*heyran qalmaq*» sabit söz birləşməsi də hər iki cəhətdən orijinaldakı «*heyran mandən*» fars sabit söz birləşməsi ilə eynidir. Bu frazeoloji vahidin birinci tərəfi ərəb mənşəli olsa da, çox güman ki, o, dilimizə fars dili vasitəsilə keçmişdir. «*Xoşa gəlmək*» frazeoloji vahidi kimi bu sabit söz birləşməsinin də dilimizdə nə vaxtdan işlənməsi barədə dəqiq fikir söyləmək çətindir.

«**Xoş amədən**» - «xoş gəlmək»:

*Nəsr-ra əl-həqq xoş aməd qoftənəş,
Məhv şod əz-qoft-o-aşoftənəş. (114, 209b)*

*Nəsrə xoş gəldi bu sözlər, ey cəvan,
Könli yumşaldı bəqayət ol zəman. (34, 50b)*

Dilimizdə indi də eyni şəkildə və eyni mənada işlənən «*xoşa gəlmək*» frazeoloji variantını da gördüyü kimi, Əhmədi farscadan «*kalka*» etmişdir. O, «*xoş amədən*» fars

frazeoloji vahidinin birinci tərəfini olduğu kimi saxlamış, ikinci tərəfini - «*amədən*» felini isə olduğu kimi tərcümə etmişdir. Bu frazeoloji vahid dilimizə, şübhəsiz ki, Əhmədidən qabaq keçmişdir, ancaq tarixi lüğətlərdə, o sıradan «Tarama sözlüyü»ndə əsas diqqət türk mənşəli sözlərə və söz vahidlərinə verildiyindən onun XV yüzildən qabaq qələmə alınmış yazılı abidələrdə işlənilib-ışlənməməsi barədə bir söz demək çətindir.

Bu beytdə Əhmədinin farsca mətndəki «*məhv şod aşoftənəş*» (hirsə yox oldu) söz birləşməsinə «*könli yumşaldı*» frazeoloji vahidi ilə verməsi də diqqəti çəkir.

«**Xun rixtən**» - «qan tökmək»:

*Gər kəsi xun rizədəm, xun randəm,
Xoş bovəd çun be-Həqq rəsandəm. (114, 209b)*

*Gər tökərsən qanımi xoşdur bana,
Bən derəm həq buyruğun, əlbət, sana. (34, 50b)*

«*Qan tökmək*» sabit söz birləşməsi «*xun rixtən*» fars frazeoloji vahidinin leksik tərkibcə və mənaca tam qarşılığıdır. Bu sabit söz birləşməsinin ilk dəfə Yusif Balasaqunlunun «*Kutadqu biliq*» əsərində işlənməsi qeydə alınmışdır (69, 417). Bununla belə, XIII-XIX əsrlərə aid türkdilli abidələrin materialları əsasında hazırlanmış məşhur «Tarama sözlüyü»ndə «*qan tökmək*» frazeoloji vahidinə rast gəlmirik. Sözlükdə eyni mənada işlənmiş «*qan eyləmək*» və «*qan olmaq*» birləşmələri qeydə alınmışdır (101, IV, 2220, 2239).

«**Sər baxtən**» - «baş qoymaq»:

*Gərət quyənd sər dər rah-e u baz,
Bedin şadi to dəstar əndər əndaz. (103, 134)*

*Əgər desə ki, başın qoy bu yolda,
Gərək olmaya üqdə canü dildə. (34, 6b)*

Beytin tərcüməsində Əhmədinin işlətdiyi «baş qoymaq» sabit söz birləşməsi orijinaldakı «sər baxtən» (özünü qurban vermək, canından keçmək) frazeoloji vahidinin dilimizdəki olduqca dəqiq qarşılığıdır. Qeyd edək ki, bu iki frazeoloji vahidin yalnız baş tərəfləri mənaca eyni sözlərdir: «sər» ismi «baş» deməkdir. Fars sabit söz birləşməsinin ikinci tərəfi «baxtən» feli isə bu tərkibdə «oynamaq» mənasındadır (felin əsas mənası isə «uduzmaq»dır). Hərfi mənası «başını oyuna qoymaq», «öz başı ilə oynamaq» olan bu frazeoloji vahid, adətən, özündən əvvəl «dər rah-e» (...yolunda) ifadəsini tələb edir. Nümunədən görüldüyü kimi, tərcümədə də onun qarşılığı - «bu yolda» ifadəsi işlənmişdir.

«Baş qoymaq» sabit söz birləşməsinin XIV-XVI əsrlərə aid türkdilli yazılı abidələrdə işlənməsi qeydə alınmışdır (101, I, 449). «Kitabi-Dədə Qorqud»da və İmadəddin Nəsiminin dilində də «baş qoymaq» frazeoloji vahidinə rast gəlirik: «Vallah, mən Qazan uğruna **başım qomuşam**»* (32, 153). «Ey Nəsimi, **başını qoy ol cənabi-həzrətə**» (35, 123).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, İmadəddin Nəsiminin dilində eyni mənalı «baş oynamaq» sabit söz birləşməsi də işlənmişdir: «**Baş oynamaqda yoluna mərdanəyəm mən**»

---

* Bu cümlə «Tarama sözlüyü»ndə də vardır, ancaq frazeoloji vahiddəki «başım» sözü «baş» şəklindədir (101,I,449). Dastanın 1988-ci il Bakı nəşrində isə cümlədəki «uğruna» sözü «oğuzına» kimi verilmiş (33,124) və izahatda onun Drezden nüsxəsində məhz belə yazıldığı göstərilmişdir (33,254). Fikrimizcə, «uğruna» düzgündür, çünki yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu frazeoloji vahid özündən əvvəl «kimin, nəyin yolunda» ifadələrinin işlədilməsini tələb edir. Cümlədəki «uğruna» sözü də məhz bu mənanı verir.

(35, 123). Farsca «*sər baxtən*» frazeoloji vahidi ilə leksik və semantik baxımdan tam üst-üstə düşən «*baş oynamaq*» sabit söz birləşməsinin eyni mənada türkdilli başqa yazılı abidələrdə də işlənməsi qeydə alınmışdır (101, I, 451-452). «*Baş qoymaq*» ifadəsi «Əsrnamə»də daha bir beytdə işlənməmişdir:

«*Başını qəbr üstünə qoydı həman,
Düşdi can ısmarladı bülbül rəvan*». (34, 34b)

Göründüyü kimi, «baş qoymaq» burada qrammatik birləşmə rolunda çıxış edir, ancaq ümumi kontekstdən çıxış etdikdə birləşmədəki məcazi mənə da özünü göstərir. Beytin tam qarşılığı farsca mətndə yoxdur.

«*Souqənd xordən*» - «and içmək»:

*Xord souqənd degər an mehreban,
Kəz sər-e pol nəqzorəm mən in zəman*. (114, 209a).

*Yenə and içdi əmiri-mehriban,
Getməzəm bu köpri üstən bu zəman*. (34, 48a)

Göründüyü kimi, bir-birilə tam üst-üstə düşən bu beytdə Əhmədi «*souqənd xordən*» fars sabit söz birləşməsini ana dilindəki «and içmək» frazeoloji vahidi ilə vermişdir. Hər iki sabit söz birləşməsi istər leksik tərkibcə («*souqənd xordən*» ifadəsinin hərfi tərcüməsi elə «*and içmək*»dir), istərsə də mənaca bir-birinə tam uyğun gəlir və Əhmədinin tərcüməsi hətta müasir tərcümə nəzəriyyəsi baxımından da tamamilə düzgündür. «*And içmək*» frazeoloji vahidinin XIII əsr müəllifi Şeyyad Həmzənin «Yusif və Züleyxa» poemasında və başqa türkdilli yazılı abidələrdə işlənməsi qeydə alınmışdır (101, I, 145-147).

Tərcümənin dilində işlənmiş bəzi sabit söz birləşmələri isə fars dilindən **“kalka” üsulu ilə** tərcümə olunmuşdur. Aşağıdakı sabit söz birləşmələri bu qəbildəndir: **«Be-cay avərdən»** - «yerinə gətirmək» (öyrənmək):

***Be-cay avərdəm** əz-yaran-e xod raz,
Konun rəftəm bər-yaran-e xod baz. (114, 46a).*

***Yaranlar rəmzi yerinə gətürdüm,**
Qəfəsdən çıxuban qəsrə yetürdüm. (34.15a)*

Farsca beytin ilk misrasında işlədilmiş *«be-cay avərdən»* sabit söz birləşməsi *«öyrənmək»*, *«aldə etmək»*, *«anlamaq»*, *«qazanmaq»* mənalarını daşıyır (81, I, 421) və mətndən də görüldüyü kimi, burada birinci mənada işlənmişdir: *«Dostlarımdan sirri öyrəndim»*. Əhmədi bu fars frazeoloji vahidini olduğu kimi söz-söz çevirərək (*«be-cay»* - *«yerinə»*, *«avərdən»* - *«gətirmək»* deməkdir) tərcümədə belə bir ifadə işləmişdir: *«yerinə gətirmək»*. Orijinalın köməkliyi ilə *«yerinə gətirmək»* birləşməsinin burada *«öyrənmək»* mənasında işlədildiyinə şübhə qalmır. Tərcümədəki misra da orijinaldakı misranın mənasını verir: *«Dostların sirrini öyrəndim»*, «Tarama sözlüyü»ndə *«yer»* ismi ilə yaranmış *«yerə gətirmək»* birləşməsinin təkcə XIV yüzil abidəsi Mustafa Zəririn «Yusif və Züleyxa» poemasında, *«yerinə ilətmək»* birləşməsinin isə XVI yüzilə aid başqa bir abidədə işlənməsi qeyd olunmuşsa da (101,VI, 4536, 4540), hər iki birləşmə çağdaş dilimizdəki *«yerinə yetirmək»* mənasındadır. Qədim türk lüğətlərində də *«yerinə gətirmək»* birləşməsinin «Əsrarnamə»dəki mənasına təsadüf etmirik. Beləliklə, «Əsrarnamə»də yalnız bu beytdə işlənmiş *«yerinə gətirmək»* tərkibinin fars dilindən «kalka» edilməsi şübhə doğurmur. Məhz buna görə də həmin birləşmə dilimizdə bu mənasını qoruyub saxlaya bilməmişdir.

«*Dad setandən*» - «dad almaq» (intişam almaq):

*Adel an başəd ke, dər-molk-e cəhan,
Dad besetanəd ze-nəfs-e xod nehan. (114, 161a)*

*Adil oldur ola dər-mülki-cəhan,
Dad ala ol kəndü nəfsindən nihan. (34, 5a).*

Orijinala tam uyğun gələn bu beytdə (göründüyü kimi, orijinaldakı əksər sözlər tərcümədə də vardır) Əhmədi hədsiz dəqiqliyə uyduğundan «*dad setandən*» frazeoloji vahidinin tərcüməsində hərfiliyə yol vermiş və onu söz-söz çevirmişdir. Bu fars sabit söz birləşməsinin birinci tərəfi «*dad*» ismi «*ədalət*» mənasını daşıyır, «*setandən*» feli isə dilimizdə «*almaq*» deməkdir. Bütövlükdə isə frazeoloji vahid kimi «*dad setandən*» ifadəsinin mənası «intişam almaq»dır (81, I, 597). Əhmədi isə göründüyü kimi, bu frazeoloji vahidin birinci tərəfini olduğu kimi saxlamış, ikinci tərəfini isə ayrılıqda daşdığı mənada - «*almaq*» kimi tərcümə etmişdir. Orijinalın köməyi ilə mənası dəqiq şəkildə aydınlaşan Əhmədinin bu «*kalka*» birləşməsi beytdə elə «*intişam almaq*» mənasını verir: «*Ədalətli (şəxs) odur ki, bu dünyada öz nəfsindən (ehtirasından, hərisliyindən) intişam alsın*». «*Dad almaq*» ifadəsini Əhmədi başqa bir beytdə «*dad aldırmaq*» şəklində də işlətmişdir:

*Cami-Cəmdən ah idi dad alduran,
Ah idi Fir'oni qərqə salduran. (34, 10a)*

Göründüyü kimi, «*dad almaq*»ın icbar növü olan «*dad aldırmaq*» burada da elə həmin mənədədir: *intişam alduran, qisas alduran*. Bu beytin əslı Əttarın hekayətində yoxdur.

«*Dad almaq*» ifadəsinin türkdilli yazılı abidələrdə «*intişam almaq*» mənasında işlənməsinə təsadüf etməmişik.

Qeyd edək ki, «Əsrarnamə»nin sözlüyündə «*dad almağ*»ın mənası «*ləzzət almaq*» kimi göstərilmiş, «*dad alduran*» birləşməsinin isə qarşısında «*cəza verən*», «*ədalət edən*» yazılmışdır (34, 67), halbuki hər iki halda eyni fars ismindən istifadə olunmuşdur («Əsrarnamə»də türk mənşəli «*dad*» (ləzzət) ismi işlənilməmişdir). «*Dad*» fars ismi ilə yaranmış «*dad vermək*» birləşməsi də «Əsrarnamə»də işlənmişdir:

*«Tanıgil ol xaliqin bünyadını,
Zülm qılma, ver qamunun dadını».* (34, 7a)

Göründüyü kimi, «*dad vermək*» burada «*ədalətli olmaq*» mənasındadır. Bu beytin əsl farsca mətndə olmasa da, «*dad vermək*» ifadəsinin də fars dilində işlənən «*dad dadən*» (hərfi mənası «*ədalət vermək*») birləşməsinin təsiri ilə yarandığını söyləyə bilərik. Xatırladaq ki, bu fars sabit söz birləşməsinin mənası «*ədaləti bərpa etmək*», «*ədalətli olmaq*» deməkdir (81, I, 597).

Abidənin dilində «*dad*» fars isminin iştirakı ilə yaranmış «*dad etmək*» birləşməsi də işlənmişdir: «***Dad edisərdir*** *dögil səndin sana, Özi bilür ki, nələr qıldı bana*» (34, 11a). Burada isə «*dad*» isminin fars dilində (eləcə də öz dilimizdə) daşdığı - «*şikayət*», «*fəryad*», «*fəğan*», «*haray*» mənaları özünü göstərmiş və «*dad etmək*» tərkibi çağdaş dilimizdə olduğu kimi «*şikayət etmək*», «*haray salmaq*» anlamında işlənmişdir.

«***Can bər-ləb amədən***» - «can bə-ləb irişmək» (canı boğazına yığılmaq):

*Can-e mən əz-ğosse bər-ləb aməde əst,
Ruz-e şadi mərə şəb aməde əst.* (114, 278b)

*Qüssədən canım irişmişdir bə-ləb,
Munca cövri mənə eylər nə səbəb. (34, 21a)*

Əhmədi orijinaldakı «*can bər-ləb amədən*» (hərfi tərcüməsi: «canı dodağına gəlmək») sabit söz birləşməsindəki yalnız «*amədən*» (gəlmək) felini «*irışmək*» (çatmaq, yetişmək) kimi tərcümə etmiş, tərkibindəki əvvəlki iki sözü isə olduğu kimi saxlamışdır. Bu fars frazeoloji vahidinin çağdaş dilimizdəki qarşılığı «canı boğazına yığılmaq»dır. Əhmədinin birləşməsini isə süni yolla yaradılmış «kalka» hesab etmək olar. Maraqlıdır ki, çağdaş türk dilində eyni leksik tərkibli və eyni mənalı «canı dodağına gəlmək» frazeoloji vahidi işlənir (84, 142). Orta əsrlərə aid türkdilli yazılı abidələrdə isə «*can bə-ləb irışmək*» və «*canı dodağına gəlmək*» ifadələrinin işlənməsi qeydə alınmamışdır.

Beləliklə, nümunələrdən göründüyü kimi, Əhmədi yalnız bir neçə halda orijinalın təsiri altına düşərək fars sabit söz birləşmələrini «kalka» yolu ilə tərcümə etmiş, əksər hallarda isə onları ana dilindəki dəqiq qarşılıqları ilə vermişdir ki, bu da onun tərcüməçilik istedadı və bacarığını göstərən başlıca amillərdən biri sayılmalıdır.

Bütövlükdə götürdükdə, «Əsrarnamə»nin tərcümə xüsusiyyətlərinin təhlilinə əsasən demək olar ki, Əhmədi dövrünün istedadlı tərcüməçilərindən biri olmuş və Əttar ədəbi irsindən seçdiyi mənzum hekayətləri böyük ustalıqla və sərbəst-yaradıcı şəkildə ana dilinə çevirmişdir.

Əhmədinin «Əsrarnamə» tərcüməsinin bədii xüsusiyyətlərinə gəldikdə isə, bu məsələ bilavasitə bizim araşdırmamızın mövzusu və obyektı olmasa da, qısaca olaraq deyə bilərik ki, məsnəvi, ümumiyyətlə götürdükdə, poetik və axıcı bir dillə qələmə alınmışdır. Tərcümədə vəzn pozğunluğu, qafiyə yoxsulluğu kimi hallara, demək olar ki, təsadüf olunmur. Bununla belə, onu da qeyd etmək lazımdır

ki, Əhmədinin «Əsrnamə» tərcüməsi, əsasən, fars dilini başa düşməyən geniş xalq kütlələri üçün nəzərdə tutulduğundan burada başlıca diqqət məsnəvinin dilinin sadəliyi və anlaşılıqlı olmasına yönəldilmişdir. Məhz buna görə də tərcümədə bədiilik, fikrin obrazlı ifadəsi, məcazilik, yüksək sənətkarlıq kimi məsələlər bir növ arxa plana çəkilmişdir. Bütövlükdə, Əhmədinin «Əsrnamə» tərcüməsində zəngin məcazlar sisteminə, fikrin yüksək səviyyədə poetik ifadəsinə az-az hallarda rast gəlmək olur. Bu baxımdan Əhmədinin tərcüməsini eyni yüzillikdə təsəvvüf mövzusunda qələmə alınan Şirazinin «Gülşəni-raz» tərcüməsi ilə (bax: **49**, 89-103) və ya həmin əsrdə yaşayıb-yaratmış sufi şairi Dədə Ömər Rövşəninin əsərləri ilə (bax: **42**, 54-60) müqayisə etmək olmur. Başqa sözlə desək, Əhmədinin «Əsrnamə» tərcüməsi yüksək bədiilik və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə sözügedən əsərlər səviyyəsinə yüksələ bilmir. Bu məsələ ilə bağlı məşhur türk alimi Fuad Köprülünün fikirlərini xatırlatmaq yerinə düşər. O yazır ki, XIV-XV yüzilliklərdə təsəvvüf mövzusunda türkcə qələmə alınan əsərlərin çoxu xalq arasında sufi baxışlarını təlqin etmək və yaymaq məqsədini daşımışdır (**97**,127). Məhz bu səbəbdən də belə əsərlərdə qarşıya qoyulan başlıca məqsəd bədiilik yox, sadəlik olmuşdur. Elə buna görə də Əhmədinin “Əsrnaməsi” bədiilikdən çox, sadəliyi ilə diqqəti çəkir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, istər Şirazinin «Gülşəni-raz» tərcüməsi, istərsə də Rövşəni əsərləri həm rəngarəng cinaslar sistemi ilə, həm də daha çox türk sözlərindən təşkil olunan zəngin qafiyələri ilə diqqəti cəlb edir. Əhmədinin «Əsrnamə» tərcüməsi isə bu baxımdan bir qədər «yoxsul» görünür. Sözügedən əsərlərdən fərqli olaraq, burada ərəb-fars dillərinə məxsus sözlərdən təşkil olunan qafiyələr üstünlük təşkil edir. Həm də bu qəbildən olan qafiyələr bir sıra hallarda tez-tez təkrar olunur (məsələn, «*təmam*» -

«*hümmam*», «*baz*» - «*raz*», «*yəqin*»-«*şahi-din*», «*yəqin*» - «*əmin*», «*cəhan*» - «*zaman*» və s.).

Bütün bunlara baxmayaraq, Əhmədi Təbrizinin «*Əsrnamə*» tərcüməsi istər klassik bədii tərcümə nümunəsi kimi, istərsə də XV əsr Azərbaycan-türk ədəbi dilinin qiymətli bir yadigarı kimi həm ədəbiyyatşünaslığın, həm də dilçiliyin tarixi aspektdə hərtərəfli araşdırılması üçün olduqca əhəmiyyətli və dəyərli bir qaynaqdır.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

TƏRCÜMƏNİN DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Orta əsrlərə (əsasən, XIII-XVI yüzilliklərə) aid Azərbaycan bədii ədəbiyyat nümunələri dil-üslub xüsusiyyətlərinə görə iki növə bölünür: **folklor-danışıq** üslubunda yazılan əsərlər, **klassik-kitab** üslubunda qələmə alınan əsərlər (21, 208; 26, 60-65). Birincilər üçün canlı ümumxalq danışıq dilinə yaxınlıq və dil sadəliyi; ikincilər üçün isə yüksək bədii sənətkarlıq, dəbdəbəli və təmtəraqlı dil başlıca səciyyəvi xüsusiyyət sayılır.

XIII-XVI yüzilliklərə aid «Dastani-Əhməd Hərəmi», Yusif Məddahın «Vərqa və Gülşah», Mustafa Zəririn və Suli Fəqihin «Yusif və Züleyxa» məsnəviləri folklor-danışıq üslubuna; dahi söz ustası Məhəmməd Füzulinin qüdrətli qələmindən çıxan bütün əsərləri (istər nəsrə, istərsə də nəzmlə yazılanları) isə klassik-kitab üslubuna aiddir. Əhmədinin «Əsrnamə» tərcüməsini də bu baxımdan, sözsüz ki, folklor-danışıq üslubuna aid etmək olar.

Bu məsələ ilə bağlı daha bir incə məsələni qeyd etmək lazım gəlir. Görkəmli türk alimi Fuad Köprülü XIV-XV yüzilliklərin təsəvvüf ədəbiyyatından bəhs edərkən yazır ki, bu mövzuda türk dilində qələmə alınan əsərlərin (istər orijinal, istərsə də tərcümə olsun) çoxu xalq arasında sufi fikirlərini təlqin etmək və yaymaq məqsədi ilə ortaya çıxmışdır (97, 127). Bu isə dolayısı ilə o deməkdir ki, təsəvvüfdən bəhs edən əsərlərin çoxu geniş xalq kütlələrinin başa düşəcəyi sadə və anlaşıqlı bir dillə qələmə alınır. Əhmədinin «Əsrnamə» tərcüməsi də təsəvvüf mövzusunda və aydındır ki, onun da əsas qayəsi və məqsədi xalq arasında sufi fikirlərini yaymaq olmuşdur.

Deməli, «Əsrarnamə» tərcüməsi də bu mövzuda türkcə yazılan başqa əsərlər kimi, ilk növbədə ümumxalq danışiq dilinə söykənməli, onun başlıca xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməli idi. Tərcümənin dil xüsusiyyətləri üzərindəki müşahidələr bu fikrin tamamilə doğru olduğunu təsdiqləyir.

Əhmədi orijinalı dəqiq çevirdiyi məqamlarda mövzu ilə bağlı çoxlu ərəb və fars sözləri, izafət tərkibləri işlətə də, bütövlükdə tərcüməni xalq danışiq dilinə yaxın üslubda, sadə bir dildə qələmə almışdır. Mütərcim tərcümə üzərində işlərkən şifahi xalq ədəbiyyatına, canlı ümumxalq danışiq dilinə tez-tez üz tutmuş və bu zəngin qaynaqdan ustalıqla bəhrələnmişdir. «Əsrarnamə» tərcüməsində ümumxalq, canlı danışiq dilindən gələn bir çox söz və ifadələr, ayrı-ayrı bütöv beytlər sübut edir ki, tərcüməçi ərəb və fars dilləri ilə yanaşı, ana dilinin qüdrətli söz sənətinə, onun incəliklərinə, rəngarəng və çoxçalarlı deyim tərzinə yetərincə bələd olmuş, ondan ustalıqla bəhrələnmişdir. Nümunə olaraq aşağıdakı bir neçə beytə nəzər salaq:

Çü əkdügin biçərsən danla, ey yar,
Barı cəhd eylə əkmə tuxmi-murdar. (34, 19b)

Həm yenə degil ana, ey yüzi gül,
***Keçən işi qurdamaq layiq dögül.** (34, 11a)*

Gəh çəkər zənciri, kükrər nər kimi,
***Yağya girmiş bahadır ər kimi.** (34, 12b)*

Onun ol yaxşılığın unutmazam,
***Ölür olsam, ol qapudan getməzəm.** (34, 33b)*

Əhmədi birinci beytdə «*Nə əkərsən, onu biçərsən*» atalar sözünü, ikinci beytdə isə danışiq dilinə xas olan «*keçən işi qurdamaq*» ifadəsini işlətməmişdir. üçüncü misradakı

«*nər kimi kükrəmək*», «*yağıya girmiş bahadır*» ifadələri də xalq danışıq dilindən, ağız ədəbiyyatından gəlmədir. Üçüncü və dördüncü beytlərin də canına danışıq dilinin başlıca göstəriciləri - sadəlik və axıcılıq hopmuşdur. Bu iki beytin son misralarında xalq şerinin təsiri açıq-aşkar duyulur.

«Əsrarnamə»nin dilinin sadəliyi, canlılığı və danışıq dilinə yaxınlığı Əhmədinin bol-bol işlətdiyi **sabit söz birləşmələrində - frazeologiyanın** bu əsas növündə (bax: **11**, 5-67; **15**, 99-118; **29**, 208-237; 75) daha çox özünü göstərir. Qeyd edək ki, prof. C.Qəhrəmanov abidədə işlənmiş sabit söz birləşmələrinin çoxunu «Əsrarnamə»nin sözlüyünə ayrıca söz vahidi kimi daxil etmişdir (**34**, 38-116). Lakin bu sabit söz birləşmələri içərisində elələri də vardır ki, sözlükdə onlara rast gəlmirik. Bundan əlavə abidədəki sabit söz birləşmələrinin bəziləri tədqiqatçının tərtib etdiyi sözlükdə yalnız onların tərkiblərindəki baş sözün yanında - təkcə ərəb əlifbası ilə yazılmış və ayrıca frazeoloji vahid kimi göstərilməmişdir.

«Əsrarnamə»dəki sabit söz birləşmələrinin əksəriyyəti Əhmədinin tərcüməyə etdiyi əlavələrdə və orijinala tam üst-üstə düşməyən beyt və misralardadır. Onların az bir hissəsini isə tərcüməçi orijinaldakı fars sabit söz birləşmələrinin qarşılığı kimi işlətməmişdir. Abidədəki sabit söz birləşmələrinin çoxu heç bir dəyişikliyə uğramadan (yalnız bəzilərində azacıq fonetik dəyişiklik vardır) bugünkü dilimizdə də eyni mənada işlənir. Məsələn, «*acığı gəlmək*» (8a)*, «*acığı tutmaq*» (1a), «*ağır gəlmək*» (10b), «*araya girmək*» (11a), «*ayağına düşmək*» (39a), «*ayaqdan düşmək*» (6a), «*bağlı qapı açmaq*» (10b), «*bağrına basmaq*» (22b), «*baş alıb qaçmaq*» (3b), «*can çəkmək*» (39b), «*can tapşırmaq*» (27a), «*can təslim etmək*» (35a), «*can vermək*»

---

* Nümunələrin hamısı tərcümənin fotofaksimile nəşrindən götürülmüşdür.

(6a), «*çox görmək*» (12a), «*dağa düşmək*» (16b), «*dan atmaq*» (9a), «*dəm urmaq*» (16b), «*dilə gətirmək*» (30b), «*diz çökmək*» (40b), «*diz üstə çökmək*» (39a), «*əl çəkmək*» (39a), «*əldən qoymaq*» (9b), «*göz yummaq*» (54b), «*həddən aşırmaq*» (21a), «*köksünü ötürmək*» (32a), «*könlü yumşalmaq*» (50b), «*könlünə düşmək*» (19a), «*qəflət yuxusundan oyanmaq*» (18b), «*qəm yemək*» (28a), «*qiyamət qopmaq*» (51a), «*özündən getmək*» (33a), «*özünə gəlmək*» (33a), «*özünü oda salmaq*» (18b), «*sözündən dönmək*» (39a), «*yüz çevirmək*» (33a), «*yüz urmaq*» (48a), «*yaxasını yırtmaq*», «*yola düşmək*» (23a), və s.

«Əsrarnamə»də işlənmiş bir sıra sabit söz birləşmələri isə onların çağdaş dilimizdəki variantlarından həmin birləşmələrin tərkiblərindəki komponentlərdən birinin fərqi ilə seçilir. Belə sabit söz birləşmələrindən bir neçəsi üç tərkibli və onların çağdaş dilimizdəki variantlarından fərqli cəhəti birləşmədəki ikinci sözdədir. Məsələn, «*başın qoynuna çəkmək*» (4b) - *başını qınına çəkmək*, «*başını yola qoymaq*» (52b) - *başını yerə qoymaq*, «*başına nələr gətirmək*» (19a) - *başına iş gətirmək*, «*boynuna kəmənd salmaq*» (48a) - *boynuna ip salmaq* və s. Sonuncu frazeoloji vahidin «*boynuna ip taxmaq*» (52a) variantı da «Əsrarnamə»də işlənmişdir.

Aşağıdakı iki tərkibli frazeoloji vahidlər isə onların müasir variantlarından tərkiblərindəki köməkçi feillərlə fərqlənilir: «*qanad qaxmaq*» (43b) - *qanad çalmaq*, «*qulaq dutmaq*» (21b), «*qulaq urmaq*» (18b) - *qulaq asmaq*, «*ələ salmaq*» (5b) - *ələ keçirmək*, «*yola girmək*» (31b) - *yola düşmək*, «*kin tutmaq*» (11a) - *kin saxlamaq*, «*göz tutmaq*» (7b) - *göz dikmək* və s. Bu sabit söz birləşmələrindən «*qulaq tutmaq*» Yusif Məddahın «Vərqa və Gülşah» poemasında (36, 35), Füzulinin dilində (101, IV,2718), Xətəinin «Dəhnamə»sində (13, 42), «*qulaq urmaq*» və «*ələ girmək*» Nəsimi Divanında (35,82,401), «*yola girmək*»

«Kitabi-Dədə Qorqud»da (32, 43), «*göz tutmaq*» isə orta yüzillərin türkdilli yazılı abidələrində (101,III,1813) işlənmişdir.

«*Əbsəm oturmaq*» (4b), «*əлиндən gələni qılmaq*» (50b), «*can ismarlamaq*» (27a) sabit söz birləşmələri ilə onların müasir variantlarındakı fərq də tərkiblərindəki eyni mənəli bircə sözdədir: dinc oturmaq, əлиндən gələni etmək, can tapşırmaq. Birinci frazeoloji vahiddə baş söz - arxaik «*əbsəm*» ismi eyni mənəli «*dinc*» sifəti ilə, ikinci və üçüncü sabit söz birləşmələrində isə türk mənşəli arxaik fellər - «*qılmaq*» və «*ismarlamaq*» eyni mənəli «*etmək*» və «*tapşırmaq*» felləri ilə əvəz olunmuşdur.

Abidədəki eyni mənəli «*əgri göz*» (6a) və «*əgri nəzər*» (3b) frazeoloji vahidləri də çağdaş dilimizdə «*əyri gözlə baxmaq*» sabit söz birləşməsində qorunub saxlanmışdır. «*Əgri göz*» Nəsiminin dilində də işlənmişdir (35, 80). «Əsrarnamə»dəki «*əmək çəkmək*» (35a) frazeoloji vahidinə də Nəsiminin dilində rast gəlirik (35, 86). Bu sabit söz birləşməsi hətta XX yüzillikdə – Cəfər Cabbarlının dilində işlənməsinə baxmayaraq (8, II, 271), çağdaş dilimizdə işləkliyini itirmiş və öz yerini ərəb mənşəli «*zəhmət*» ismi ilə formalaşmış «*zəhmət çəkmək*» sabit söz birləşməsinə vermişdir. Qeyd edək ki, «Əsrarnamə»də «*zəhmət çəkmək*» (17b) frazeoloji vahidi də işlənmişdir. «*Əmək*» ismi ilə formalaşmış daha bir sabit söz birləşməsi abidədə işlənmişdir: «*əmək basmaq*». Bu frazeoloji vahidin orta əsrlərin türkdilli yazılı abidələrində işlənməsi qeydə alınmamışdır. «*Əmək basmaq*» frazeoloji vahidinin mənasını daha aydın olması üçün onun işləndiyi beytə diqqət yetirək:

*Ol əmək basmadı, sən basdın nəmək,
Yegdurur axır nəməkdən bil əmək (34,35a).*

Beytin mənasından da görüldüyü kimi, «*əmək basmaq*» burada «*əməyi itirmək*», «*çəkilməmiş əməyi yerə vurmaq*» mənasındadır. Qeyd edək ki, «*əmək basmaq*» çağdaş dilimizdəki «*duz-çörək basmaq*» (8, II, 159) sabit söz birləşməsi ilə yaxın mənalıdır. Birinci frazeoloji vahiddə əməyin yerə vurulması qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırılırsa, ikincidə söhbət duz-çörəyin itirilməsindən gedir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, elə bu beytdə Əhmədi məhz ikinci sabit söz birləşməsinə də fars ismi ilə işlətmişdir: «*nəmək basmaq*». Beytin farsca qarşılığı yoxdur, o, Əhmədinin tərcüməyə artırdığı əlavədir.

«Əsrnamə» tərcüməsindəki frazeoloji vahidlərdən biri isə çağdaş dilimizdə leksik tərkib baxımından heç bir dəyişikliyə uğramadan işlənsə də, abidədə daşdığı mənanı itirmişdir. Bu, «*əl götürmək*» sabit söz birləşməsidir. Abidədə iki beytdə bu frazeoloji vahid «*əl qaldırmaq*», «*əl açmaq*», «*əlini dua üçün göyə qaldırmaq*» mənasında işlənmişdir:

*Əl götürdi, aydır, ey danayi-raz,
Bəsdir imdi mənə bu əmri-diraz. (105, 43a)*

*Oldı Musa bu xəbərdən biqərar,
Əl götürüb dedi, ey Pərvərdigar. (105,2b)*

«*Əl götürmək*» frazeoloji vahidinin bu mənada orta yüzillərin bir sıra türkdilli abidələrində, o cümlədən «Kitabi-Dədə Qorqud»da işlənməsi qeydə alınmışdır (101, III, 1431-1432). Maraqlıdır ki, bu sabit söz birləşməsinin ikinci mənasında - çağdaş dilimizdə daşdığı «*əl çəkmək*» anlamında (8 II, 253) işlənməsinə dair cəmi iki abidədən nümunə gətirilmişdir (101, III, 1432). Bu isə həmin frazeoloji vahidin orta əsrlərdə daha çox yuxarıdakı mənada işlənməsini sübut edir. Görünür, zaman keçdikcə «*əl*

götürmək» sabit söz birləşməsi özünün daha işlək mənasını itirmiş və çağdaş ədəbi dilimiz üçün həmin mənada tam arxaikləşmişdir.

Abidənin dilində işlənmiş və müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik səciyyə daşıyan «*ün çəkmək*» (19b) - *bağırmaq*, *qışqırmaq* sabit söz birləşməsi haqqında isə prof. C.Qəhrəmanov məlumat vermişdir (34, 27, 34-35).

«Əsrnamə»dəki «*bim çəkmək*» (50b) - *qorxmaq*, «*kəlam açmaq*» (8a) - söz açmaq, «*guş dutmaq*» (19b) - qulaq asmaq, «*laf urmaq*» (16b) - özünü öymək, boşboğazlıq etmək, «*ruzgar keçürmək*» (17a) - gün keçirmək, ömür sürmək, «*səminə almaq*» (28a) - qulaq asmaq, «*xüruşə gəlmək*» (18a) - qışqırmaq, «*cuşə gəlmək*» (24b) - coşmaq və bu kimi ərəb və fars mənşəli sözlərlə formalaşmış sabit söz birləşmələri də zaman keçdikcə unudulmuş və arxaikləşmişdir. Qeyd edək ki, bu frazeoloji vahidlər klassik ədəbiyyatımızda bol-bol işlənmişdir (11, 31-34; 35, 190, 221, 448).

Prof. C.Qəhrəmanov, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, abidə üzərində filoloji araşdırma da aparmış və onun nəticəsi olan yığcam, lakin sanballı linqvistik oçerkini kitaba daxil etmişdir (34, 9-37). Oçerkdə «Əsrnamə»nin birinci Bakı nüsxəsinin orfoqrafik xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir (34, 15-18) və əsasən, tərcümənin leksik tərkibi araşdırılır (34, 19-37). Abidənin lüğət tərkibində türk mənşəli sözlərin başlıca yer tutduğunu qeyd edən C.Qəhrəmanov (34, 20) əsas tədqiqatını onların öyrənilməsi üzərində qurmuşdur (34, 20-37). Tədqiqatçı abidədəki türk mənşəli sözlər sırasında çağdaş ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş əski türk sözlərinə xüsusi diqqət yetirərək onlar üzərində ətraflı dayanmışdır (34, 25-37). C.Qəhrəmanov kitaba ayrıca arxaik sözlər lüğəti də daxil edərək burada həmin sözlərin klassik ədəbiyyatımızın başqa nümunələrində də işlənməsinə dair nümunələr vermişdir (34, 118-130).

Kitabda verilmiş nümunələrdən görüldüyü kimi, «Əsrarnamə»də işlənmiş və hazırda ədəbi dilimizdən çıxmış həmin sözlər «Kitabi-Dədə Qorqud»un, Nəsimi, Kişvəri, Xətai və Qövsü əsərlərinin dili üçün də səciyyəvidir. Ş.Xəlilovun «Əsrarnamə»nin dili» adlı monoqrafiyasında da abidədəki qədim türk sözlərinin lüğəti verilmişdir (31, 181-183). Lakin buna baxmayaraq, «Əsrarnamə»də işlənmiş və hazırda ədəbi dilimizdə istifadədən qalmış bəzi qədim türk sözləri bu lüğətlərin heç birinə düşməmişdir. Həmin sözlərdən bir neçəsi «Əsrarnamə»nin yalnız ikinci Bakı nüsxəsindədir (C.Qəhrəmanov və Ş.Xəlilov öz tədqiqatları üçün tərcümənin birinci Bakı nüsxəsini əsas götürmüşlər), bəziləri isə hər iki əlyazmada vardır. Öncə tərcümənin yalnız ikinci Bakı nüsxəsində olan aşağıdakı əski türk sözlərini nəzərdən keçirək:

Anara - o tərəf, o yan:

*Əql pozdı etiqadın düzgünün,
Düşdi anara, qodı əldin dinin.* (105, 84b)

Qədim türk abidələrində «*anaru*» şəklində qeydə alınmış bu sözün «ol» işarə əvəzliyindən düzəldiyi göstərilir (69, 46). «Kitabi-Dədə Qorqud»da da eynilə bu şəkildə işlənmişdir: «...yönin *anaru*, sağrısın ərinə döndərür» (33, 33). Qazi Bürhanəddin Divanında isə «*anaru-bəri*» birləşməsi «elə-belə» mənasında işlənmişdir:

*«Eşqin sənin ey dilbər, qancərü,
Sevmək kibi sevməzlər səni anaru-bərü».* (101, I, 125)

Maraqlıdır ki, hazırda ədəbi dilimizdə işlənməyən «*anara*» sözü bir çox şivələrimizdə müxtəlif fonetik variantlarda qorunub saxlanmışdır: *anara*, *anaru*, *anarı*, *anrı*, *anırı* (7, 36; 9, 198). Bu söz dilimizin izahlı lüğətində də

«anrı» şəklində qeydə alınaraq, onun danışiq dilində və Divanbəyoğlunun əsərində işlənməsinə aid nümunələr verilmişdir (8, I, 110).

Bunalmaq - bərk sıxılmaq, ürəyi getmək:

*Bir əcəb şuridə şəxsi-biqərar,
İrdi gördi kim, **bunalmış** şəhriyar. (85a)*

«*Bunalmaq*» feli qədim türk abidələrində «dərd», «qəm», «sıxıntı» mənalarında işlənmiş «*bun*» ismindən (69, 125) düzəlmişdir. «Kitabi-Dədə Qorqud»da işlənmiş «*bun*», «*bunlu oldu*», «*bunaldı*» ifadələrinin izahını verən prof. Süleyman Əliyarov yazır: «*Bun*» sözü «*Dədə-Qorqud*» boylarını qədim türk kitab dili ənənəsi ilə bağlayan tutarlı dəlillərdən biridir» (33, 260). Qeyd edək ki, dastanda «*bunalmaq*» feli «*basılmaq*», «*darda qalmaq*» mənalarında da işlənmişdir (31, 169). Bununla bağlı S.Əliyarov onu da əlavə edir ki, «*Dədə-Qorqud*» kitabında işlənən «*Uruz kafirin ucunu basdı, dağıtdı... kafir bunaldı, oxa girdi*» cümlə, elmi baxımdan çox dəyərlidir, çünki run yazılarında «*bunalmaq*» məsdəri yağının basılması, yenilməsi, əzilməsi mənasında qeydə alınmamışdır» (33, 260).

«Kitabi-Dədə Qorqud»dakı «*bunlu oldu*», «*bunaldı*» sözləri göstərir ki, «*bunalmaq*» məsdərinin ilkin şəkli «*bunlu olmaq*» olmuş, sonra o, fonetik dəyişikliyə uğrayaraq bu şəkllə düşmüşdür, dastanda isə hər iki variant paralel işlənmiş. «*Bunalmaq*» feli Suli Fəqihin «Yusif və Züleyxa» məsnəvisində də «bərk sıxılmaq» mənasında işlənmişdir (28, 8).

İvərmək - göndərmək, yetirmək, çatdırmaq:

*İvərdi qeysər ana zəhri-pürçuş,
Alub şərbət kimi qıldı anı nuş. (105, 39b)*

«Əsrarnamə»nin giriş hissəsində olan bu beyt tərcümənin fotofaksimile çapında da vardır (34,3) Maraqlıdır ki, «ivərmək» sözü kitabdakı əlavə sözlükdə «ayırmaq» kimi verilmişdir (34, 131). Qeyd edək ki, «ayırmaq» sözü «Əsrarnamə»də bir neçə yerdə (34, 2a; 11a; 17a) işlənmiş və «ivərmək»dən fərqli olaraq «mədd»lə, özü də «vav»sız yazılmışdır. Bundan əlavə beytin məzmunundan da görüldüyü kimi, «ivərmək» sözü mənaca da «ayırmaq» sözünə uyğun gəlmir və tamam başqa anlamı daşıyır. Bu söz daha iki beytdə «göndərmək» mənasında işlənmişdir:

*Dedi, ey xacə, ivərmək maida,
İncidəndən sonra nədir faidə. (105, 44b; 34, 1b)*

*Tez ivərgil bir tolu səhn pilav,
İki ətmək dəxi xəlqə qılma çav. (105, 44a)*

Birinci beyt hər iki nüsxədə eynidir, bu fakt isə «ivərmək» felinin «Əsrarnamə»nin hər iki nüsxəsində işlənməsini göstərir (buna baxmayaraq, o, sözlüyə düşməmişdir). İkinci beyt də hər iki nüsxədə vardır, yalnız fərq bundadır ki, birinci əlyazmanın katibi, görünür, «ivərgil» sözünün artıq köhnəliyini və işlənmədiyini nəzərə alaraq onu yaxın mənalı «yetürgil» sözü ilə əvəz etmişdir. Bizcə, birinci əlyazmanın elə həmin vərəqindəki aşağıdakı beytdə işlənmiş «verəməzsən» sözü də «ivərmək» felinin dəyişdirilmiş variantıdır. Üçüncü hekayətdən götürülmüş yuxarıdakı beytdə dilənçi Allaha müraciətlə deyir ki, tez bir boşqab dolu plov göndər. Dilənçi oturub plovu gözləyir, lakin plov gəlmədiyini üçün o hirsənərək deyir:

Dedi: ya Rəb, çün verəməzsən buni,

Yıx bu məscidi rəvan öldür bəni. (34, 1a)

Yuxarıdakı beytdə söhbət «*göndərmək*»dən getdiyi üçün, bizcə, burada da «*verəməzsən*» sözünün yerində Əhmədinin qələmindən çıxmış əsl nüsxədə «*ivərməzsən*» sözü işlənmiş imiş. İkinci nüsxənin katibi isə bu sözü «*ayrumazsan*» «*ایرومزن*» şəklində yazmışdır (44a). Bu sözlər yazılışca da bir-birinə oxşadığından katiblər onun yazılışında bəlkə də səhvə yol vermişlər.

“Əsrnamə”nin Türkiyədə nəşr olunmuş tənqidi mətnində “*ivərmək*” feli “*getürmək*” şəklində verilmişdir (88, 20, beyt 240).

«*İvərmək*» feli XVI əsr şair-mütərcimi Həzininin «*Hədisi-ərbəin*» tərcüməsində də aşağıdakı iki beytdə işlənmişdir:

*Dedi, ey xatun, muni algil rəvan,
Kim sizə sultan **ivər**di bu zəman. (108, 11b)*

*Bildi munca neməti ki, ol hüمام,
Kim ana Allah **ivərmişdir** təmam. (108, 12a)*

Bütün bu faktlara baxmayaraq, «Qədim türk sözlüyü»ndə, «Tarama sözlüyü»ndə və başqa əski lüğətlərdə «*ivərmək*» sözü qeydə alınmamışdır. Türkdilli yazılı abidələrdən Seyf Sərainin «Gülüstan» tərcüməsində isə «*ivərmək*» felinin daha əski forması - «*iyə bermək*» eyni mənada işlənmişdir: «*Məni munla əshab müalicəsi için iyə berdilər*» (78, 109); «*Ağır işə sınımış ər iyə ber*» (78, 109). Bu barədə məlumat verən prof. E.N.Nəcib yazır ki, «*iyə bermək*» mürəkkəb feli iki tərkibdən - «*iyə*» (yiyə) ismindən və «*bermək*» (vermək) felindən ibarətdir. Prof. E.N.Nəcib çağdaş uyğur dilində işlənən eyni mənalı «*evərmək*», «*ebermək*», «*evetmək*», türkməncədəki «*ibermək*»,

özbəkçədəki «yubormak», tatar və qazax dillərindəki «jiberu» fellərinin mənşəcə «iyə bermək»lə bağlı olduğunu qeyd edir (78, 109-110). «İvərmək» sözü eyni mənada «əvətmək», «əvərtmək» və «yibərmək» şəkillərində Radlovun lüğətində də qeydə alınmışdır (82, I, 941-942; III, 531).

Yalanac - çılpaq, yoxsul:

*Dürlü-dürlü imtahan eylər məni,
Gah ac qor, gah yalanac ol qəni. (105, 43b)*

Bu söz eyni mənada XIV-XVI yüzilliklərə aid türkcə mətnlərdə işlənmişdir (101, VI, 4243). Orta əsrlərə aid türkcə mətnlərdə bu sözün sinonimi kimi «yalancaq» leksemi də işlənmişdir (101, VI, 4244-4248). *Yalanac* sözü V.Radlovun lüğətində də eyni mənada qeydə alınmışdır (82, III, 158). Qeyd edək ki, qədim türk mətnlərində eyni mənada «yalan» sözü də işlənmişdir (69, 229). Onu da əlavə edək ki, bu söz «Əsrarnamə» tərcüməsinin lüğətində səhvən «yalanç» kimi qeydə alınmışdır (34, 140).

Yasamaq - qurmaq, düzəltmək, yaratmaq:

*Anın eşqinə oldı cümlə kövneyn,
Yasadı qapusın çün qabi-qövseyn. (105, 39a)*

Bu qədim türk sözünün eyni mənada Kül-Tegin abidəsində işlənməsi qeydə alınmışdır (69, 245). «*Yasamaq*» sözü orta yüzilliklərə aid türkcə mətnlərdə də eyni mənada işlənmişdir (101, VI, 4365-4366). V.Radlov da bu sözün eyni mənada işlənməsini qeydə almışdır (82, III, I, 214-215).

«Əsrarnamə»nin hər iki əlyazmasında olan və abidənin tədqiqatçılarının diqqətindən yayınmış əski türk sözləri isə aşağıdakılardır:

Assı - fayda, qazanc, mənfəət:

*Bu ləşkəri görərsən sən ki çokdur,
Üç akçalıq sana assısı yokdur. (34, 186)*

Bu söz orta əsrlərə aid Azərbaycan yazılı abidələrinin çoxunda, o sıradan Nəsimi Divanında (35, 42), Mustafə Zəririn «Yusif və Züleyxa» məsnəvisində (37, 156), «Şühədanamə»də (47, 86) və başqa klassik mətnlərdə (101, I, 248) işlənmişdir. Qütbün «Xosrov və Şirin» tərcüməsində bu sözün daha qədim forması olan «asığ» ismi və ondan düzəlmiş «asığsız» (faydasız) sifəti də qeydə alınmışdır (77, 199, 201).

Bilgili - bilikli, ağıllı:

*Dedi İskəndər həkimə, ey ulu,
Əql içində qamumuzdan **bilgili**. (34, 37a)*

«Bilmək» felinin kökü «bil» burada, göründüyü kimi, iki şəkilçi qəbul etmişdir: bil+gi+lü. Birinci düzəltmə söz «*bilgi*» çağdaş türk dilində «bilik», «məlumat» məfhumlarını bildirsə də, onun XIV əsr yazılı abidəsi «Qisəsi-ənbiya»da «bilici», «kahin» anlamında işləndiyi qeydə alınmışdır (101, I, 560). Bundan əlavə «*bilgi*» sözünün «*bilgə*» fonetik variantının istər qədim türk abidələrində (69, 99), istərsə də XIV-XVI yüzillərdə qələmə alınmış türkdilli əlyazmalarda «*ağıllı*», «*müdrük*», «*alim*» mənalarında bol-bol işləndiyi məlumdur (101, I, 559-560). Bütün bu faktlara baxmayaraq, «Əsrarnamə»dəki «*bilgi*»nin bu tərkibdə «bilik» anlamında işləndiyi göz qabağındadır. Çünki belə olmasaydı, onda «*bilgi*» düzəltmə sifətinə («ağıllı» mənasında) daha bir sifət düzəldən şəkilçinin (-lü) artırılmasına ehtiyac olmazdı. Xatırladaq ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»da «*bilgi*» sözünün sinonimi «*bilig*» də elə bugünkü mənasında işlənmişdir:

«Ağlı şaşmış, biligi yetmiş qoca babam var» (101, I, 561, 19). Bunu nəzərə aldıqda aydındır ki, «bilgilü» sözünü «biliklü» kimi də oxumaq olar. Prof. C.Qəhrəmanov onu lüğətdə elə bu şəkildə də vermişdir: «biliklü» (34, 54). Fikrimizcə, beytin birinci misrasındakı «ulu» qafiyəsi tələb edir ki, bu söz məhz «bilgilü» (əslində qafiyəyə görə «bilgülü» daha düzgün olardı) şəklində oxunsun. Qeyd edək ki, birinci əlyazmanın katibi də bu sözün oxunuşunda anlaşılmazlıq olacağını qabaqcadan duymuş və ona görə də oxucuya kömək etmək məqsədilə onu hərəkələmişdir: Deməli o, «bilgilü» şəklində oxunmalıdır. Ş.Xəlilov isə bu sözü «böyükli» kimi oxuyaraq buradakı «li» şəkilçisinin «böyük» sifətinə artırıldığını qeyd etmişdir (31, 81). Xatırladaq ki, orta əsrlərə aid türkdilli yazılı abidələrdə «bilgilü» sözünün daha bir sinonimi - «bilülü» də işlənmişdir (101, I, 573-574).

Bukavul/bukavıl - şəxsi qvardiya, şahı müşayiət edən əsgəri dəstə:

*Padşah atlandı ol dəm xəşm ilə,
Biləsində çox **bukavullar** bilə.* (34, 50a; 105, 97b)

Öncə qeyd edək ki, bu söz «Əsrarnamə» tərcüməsinin birinci nüsxəsində «bukavul», ikincisində isə «bukavıl» şəklindədir. **Bukavullbukavıl** lekseminə bizə məlum olan məşhur qaynaqlardan yalnız Radlovun lüğətində rast gəldik (82, IV, 2, 1694). Görkəmli türkoloq alim bu sözün «*aryerqad*» (şəxsi qvardiya) mənasını qeyd etsə də, onun konkret olaraq, türk dillərindən hansında işləndiyini göstərmir. Qeyd edək ki, bu sözün işləndiyi yuxarıdakı beyt Əhmədinin tərcüməyə etdiyi əlavəyəndir, yəni sözün farsca qarşılığı Əttarın «Müsibətnamə» məsnəvisində yoxdur.

Çav - şan, şöhrət; səs:

*Tez ivərgil bir tolu səhn pılav,
İki ətmək dəxi, qılma xəlqə çav. (105, 44a)*

Bu söz «Əsrəmə»nin sözlüyünə daxil edilsə də, onun mənası «borc» (tarixi: İranda moqol xanı Keyxatu tərəfindən tətbiq olunan kredit pul) kimi göstərilir (34, 61). «Çav» sözünün eyni mənası fars dili lüğətlərində də qeyd olunmuşdur (81, I, 460; 109, 373). H.Əmid bu sözün çin mənşəli olduğunu yazır (109, 373), H.Zərinəzadəyə görə isə, o, türk mənşəlidir (61, 271-272). Lakin istər bütövlükdə beyt olan hekayətin, istərsə də ayrılıqda beytin məzmunundan aydın olur ki, «çav» sözü burada tamam başqa mənada - «şan», «şöhrət» anlamında («qılma çav» - «şöhrət bilmə», «şan-şöhrət sayma», «minnət qoyma») işlənmişdir və Keyxatunun buraxdığı kağız pulla heç bir əlaqəsi yoxdur. «Çav» qədim türk sözlərindəndir. Orxon-Yenisey abidələrində o, eyni mənada «çab» şəklində (53, 382), «Kutadqu biliq»də və Mahmud Qaşğari «Divan»ında isə «çav» fonetik variantında (69, 142) işlənmişdir. Bu söz eyni mənada XIV əsr Azərbaycan yazılı abidələrindən Yusif Məddahın «Vərqa və Gülşah», Suli Fəqih və Mustafa Zərinin «Yusif və Züleyxa» məsnəvilərində, «Dastani-Əhməd Hərami»də qeydə alınmışdır (18, 17, 36; 28, 31).

«Çav» sözü Həzininin «Hədisi-ərbəin» tərcüməsində də aşağıdakı beytdə «səs» mənasında işlənmişdir:

*Həm sənin çavın dəxi çıxdı qəvi,
Dedilər ki, çıxdı şah-mənəvi. (108, 37a)*

Orxon-Yenisey abidələrində bu sözdən düzəlmiş «çavlı» - şöhrətli sifəti də işlənmişdir (53, 382). «Çav» sözü çağdaş türk dilində «səs», «xəbər» mənasında işlənir (84, 173). Sözün «şöhrət» mənası çağdaş türk dilində işlənən

«çavlanmaq» felinin daşdığı mənalardan birində (dilə düşmək, şöhrət qazanmaq) qorunub saxlanmışdır (84, 173).

Dipdiniz - dinməz-söyləməz, səssiz-səmirsiz:

Sərbəsər razi olayım ikimiz,

*Mən deməyim, sən dəxi dur **dipdiniz**.*

(34, 12a; 105, 56a)

«Əsrnamə»də yalnız bircə yerdə işlənmiş «*dipdiniz*» nadir sözlərdəndir, buna görə də onun üzərində bir qədər ətraflı dayanmaq məqsədəuyğundur. Fikrimizcə, «*dipdiniz*» mürəkkəb sözdür və *dip+din+iz* tərkib hissələrindən ibarətdir. Sözüün birinci hissəsi «*dip*» qədim türk abidələrində daha çox «*tüp*» şəklində işlənmiş və əsasən, bir şeyin dibi, kökü, özülü, bünövrəsi mənalarını bildirmişdir. Məsələn, *qaja tüpi* - «qayanın dibi», *tam tüpi* «damın (evin) dibi», *jiqac tüpi* - «ağacın dibi» (69, 598). Həmin abidələrdə «*tüp*» həm də «əsil-kök», «nəsil» anlamlarında da işlənmişdir (69, 598). Bundan əlavə orta əsrlərin türkdilli yazılı abidələrində «*dip*» sözünün ayrı-ayrı isimlərlə birgə də onun daşdığı əsas mənə çalarını bildirməsi qeydə alınmışdır. Məsələn, «*dip alay*» (mərkəz alayı, iç - 101, II, 1165). Qədim türk lüğətində «*tüp*» və «*tip*» sözlərinin qüvvətləndirici ədat rolunda çıxış etməsinə dair misal da vardır: *tüp tüz* - «düpdüz», - «çox düz» mənasında (69, 598), *tip tirig* - «dipdiri» - «lap diri» mənasında (69, 561). XVI yüzil şairi Mahmud Çələbinin «Səlīnəmə» əsərində də «*dip*» ədatı «*diri*» isminə qoşularaq «*dipdirilicə*» şəklində işlənmişdir: «*Dipdirilicə tutub qeyd qılıb...*» (101, II, 1165). Bəri başdan qeyd edək ki, «*dipdiniz*», eləcə də çağdaş dilimizdəki «düpdüz» sözlərindəki «*dip*» tərkibi də eyni mənə çalarını daşıyır.

«*Dip*» ismi «*dib*», «*kök*» mənalarında orta yüzillərin yazılı abidələrində də işlənmişdir (101, II, 1325). «Kitabi-

Dədə Qorqud»da isə bu söz iki cümlədə «*düp*», «*tüp*» şəklində «qoşunun mərkəzi» anlamında işlənmişdir: «*İç oğuz bəgləri ilə Qazan düpə dəpdi*». «*Qazan kəndi düpə tapdı*». Qeyd edək ki, bu söz kitabın 1962-ci il Bakı nəşrində bir yerdə «*tüp*», başqa bir yerdə isə «*düp*» şəklində (32, 40, 83), 1988-ci il nəşrində isə hər iki halda «*dop*» (33, 50, 77) kimi verilmişdir. Abidənin M.Erginin hazırladığı Türkiyə nəşrində bu söz yalnız *düp* şəklindədir (90, I, 78). Dastanın mətninin müasir şəklində isə «*dop*» sözü «mərkəzdə düşmənlərin topası» kimi verilmişdir (33, 148). Fikrimizcə, bu sözün çağdaş dilimizdəki qarşılığı kimi «ordu mərkəzi» və ya «qoşun mərkəzi» istilahi daha uyğun gəlir. Mətdən də görüldüyü kimi, abidənin bu hissəsində döyüş səhnəsi təsvir olunur və oğuzların düşmən qoşununun sağına, soluna hücumu, Qazanın isə «*düpə*», yəni mərkəzə «*təpməsi*» göstərilir. Deməli «*düp*» sözünün «qoşunun mərkəzi» anlamını bildirməsi sözsüzdür. XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi «Şühədanamə»də bu söz «*tip*» şəklində məhz «ordu mərkəzi» mənasında işlənmişdir: «*Züheyr Ömər Nəhsün tipi qarşusunda durub, bir nəərə urub dedi (112, 235a), Şahzadə özünü xəsmün ləşkərinə urub, sağ qolu və sol qolu zirü zibər eyləyüb, qola və tipə yüz qoydı (112, 281b)*». Akad. H.Araslı «*tüp*» sözünün «ordu mərkəzi» mənasını göstərmiş və onun «Koroğlu» dastanında da işləndiyini qeyd etmişdir (32, 172).

Tərkibin ikinci hissəsinin – «*din*» isminin «Qədim türk sözlüyü»ndə «*tin*» şəklində, «Tarama sözlüyü»ndə isə «*dın*» şəklində «*səs*» mənası qeydə alınmışdır (69, 568; 101, II, 1130). Qeyd edək ki, «Tarama sözlüyü»ndəki bu sözün həmin mənada işlənməsinə dair verilmiş yeganə nümunədə o, «sağır nun»suz yazılmışdır: دین (101,II, 1130). Sözlükdə eyni mənşəli «*dın durmaq*» (sükut etmək, səs çıxarmamaq) fəlinin və «*dınsüz*» (səssiz, sakit) düzəltmə isminin isə «sağır nun»la yazıldığı göstərilir (101, II, 1130, 1134-1135).

Sözlükdə verilmiş «*dinsüzçək*» (səssizcə), «*dinsüzün*» (səssizcə), «*dinsüzlük*» (sükut) sözləri də «*sağır nun*»-ladır (101, II, 1135-1136).

«Din» sözü «Kitabi-Dədə Qorqud»-da da aşağıdakı cümlədə işlənmişdir: «*Quv quvaladı din dinlədi*» (33, 33). M.Ergin «din» sözünün «yavaş səslə qonuşulan, gizli qonuşulan şey, qiyyət» mənasını göstərir (90, II, 91). Deməli, «din» ismi burada da «səs» anlayışının məna çalarını bildirir: «Din»in «səs» mənasını və mətndəki söhbətin nədən getdiyini nəzərə alsaq, «*din dinlədi*» ifadəsini belə başa düşmək olar: «*Dedi-qodu dinlədi*». Dastanın mətninin müasir şəklində bu ifadə belə verilmişdir: «*qapılara qulaq qoydu*» (33, 131). Qeyd edək ki, «din» ismindən yaranmış «dinmək», «tınmaq» feli isə türk dillərində qədimdən bəri bir-birinin tam əksi olan iki mənada işlənmişdir: 1. susmaq, 2. danışmaq. Hələ XI əsrdə Mahmud Qaşğari «dinmək» felinin bu iki mənası barədə belə yazmışdır: «*Oğuzlar bir adamın danışmamasını istədikləri zaman «tınma» deyirlər. Bu, «sus» deməkdir. O biri türklər «tın» deyirlər «sus» mənasında. Bunlar «tınma» dedikləri zaman «susma» mənası başa düşülür. Oğuzlar burada yanılmışlar*» (96, II, 28). Göründüyü kimi, Qaşğari dövründə bu söz eyni şəkildə deyilmiş, lakin iki əks məna daşımışdır. Orta Asiya təfsirində də bu fel «*tinmək*» şəklində iki mənada «cavab vermək», «demək» və «dinmək, sakitləşmək» işlənmişdir (67, 289). XIV əsr şairi Cəməli də aşağıdakı misralarında buna işarə etmişdir:

*Vəli bu iki nəsnəyi ulular,
Qəvi əqlə müxalif dedi bular.
Biri «dınmaq» - yerində xamuş olmaq,
Biri «dinmək» - yerində sözə gəlmək. (101,II, 1163)*

Şair bu misralarla «*dınmaq*» sözünün «sakit olmaq» mənasını, «*dinmək*» sözünün isə onun əksi olan «danışmaq» anlamını nəzərə çarpdırır. Qeyd edək ki, «susmaq» mənasını bildirən «*dınmaq*» (*dinmək*) feli «sağır nun»suz, onun əksi olan fel isə«sağır nun»la yazılmış və bu yolla seçdirilmişdir. «Tarama sözlüyü»ndəki nümunələrdən görüldüyü kimi, orta əsr katibləri bu yolla həmin eyniliyi aradan qaldırmağa çalışmışlar (101, II, 1131-1132, 1163). Maraqlıdır ki, dilimizin Qazax şivəsində «sakitləşmək» mənasında işlənən «*dinmək*» felində indi də sonorluq qorunub saxlanmışdır (54, 26).

Tərkibin üçüncü hissəsi - «iz» isə fikrimizcə, isimdən sifət düzəldən və əlamətin, keyfiyyətin yoxluğunu bildirən «-siz» şəkilçisinin dəyişikliyə uğramış, qısaldılmış formasıdır. Fikrimizə sübut olaraq qeyd edək ki, «*dipdiniz*» tərkibi XV yüzil abidəsi «Töhfətül-lətayif»də məhz bu şəkildə, yəni «*dipdinsiz*» kimi işlənmişdir: «*Dəniz dipdinsüz oldu ol ünün heybətindən*», «*Rəsul həzrəti bu sözü eşidəcək dipdinsüz oldu*» (101, II, 1165). Qeyd edək ki, hər iki cümlə «Tarama sözlüyü»ndə qeyd olunmuş və elə oradaca «*dip dəniz*» tərkibinin «*böyük dəniz*» mənasında işləndiyi də göstərilmişdir:

*Oldu çalğanlıqla yaşım bir dəniz,
Yarı görsə Nəzmi olur dip dəniz. (101, II, 1165)*

Bu beytin ikinci misrasındakı «*dip dəniz*» ifadəsinin «*dipdiniz*» olmasında bizdə heç bir şübhə yoxdur. Birincisi, elə beytin məzmunundan da görüldüyü kimi, ikinci misradakı bu ifadə «*dinməz*», «*sakit*» mənalarını bildirir, yəni buradakı «*dip dəniz*» birləşməsi «*dipdiniz*» olmalıdır. Şair beytdəki misraları təzad üzərində qurmuşdur. Birinci misrada o deyir: «*Göz yaşım (həsrətdən) axıb bir dəniz oldu*». İkinci misranın mənası isə belədir: «*Yarı görsə,*

*Nəzmi ağlamaz, «səssiz-səmirsiz» olar». İkincisi isə, XVI yüzilin tanınmış şairlərindən olan Ədiməli Mahmud bəy Nəzmi eyni mənəli «dəniz» sözünü qafiyə kimi işlədə bilməzdi. Qeyd edək ki, «*dipdiniz*» mürəkkəb zərfinin XV əsr nəsr nümunəsi «Töhfətül-lətayif»də «*dipdinsiz*» şəklində işlənməsi göstərir ki, bu şəkli dəyişiklik (dipdinsiz-dipdiniz) orta əsrlər şerinin vəzn, qafiyə və s. ilə bağlı tələbləri üzündəndir.*

Beləliklə, görüldüyü kimi, «dipdiniz» mürəkkəb zərfdir, onun ilkin şəkli «dipdinsiz»dir və orta yüzillərdə çox nadir hallarda işlənmiş bu söz «dinməz-söyləməz», «səssiz-səmirsiz» mənalarını daşımışdır.

Maraqlıdır ki, «ivərmək» sözü kimi bu söz də yazılı abidələrimizdən yalnız XVI əsr şairi-mütərcimi Həzininin «Hədisi-ərbəin» tərcüməsində bir beytdə işlənmişdir:

*Dedi siz mən dedigim bilməzsiz,
Söyləmin pəs, şimdi durun **dipdiniz**. (108, 14a)*

«Dipdiniz» mürəkkəb zərfinin türkdilli başqa abidələrdə işlənməsinə dair bir qeydə rast gəlmirik.

Qeyd edək ki, “Əsrarnamə”nin tənqidi mətnində “*dipdiniz*” sözü *didünüz* şəklində verilmişdir (88,48; beyt 571). Görüldüyü kimi, “*didünüz*” sözü burada yerinə düşmür və heç bir mənə vermir.

Kömrənmək - donquldanmaq, deyinmək, öz-özünə şikayətlənmək:

***Kömrənə**, *suxranə gedərdi yola,*
*Gördi bir xacə gəlir qulı bilə. (34, 1b)**

Tərcümədə yalnız bu beytdə işlənən «*kömrənmək*» sözünə digər Azərbaycan yazılı abidəsində rast gəlməmişik. Bununla belə, bu sözün başqa bir variantı olan

«*kömürdänmək*» ləksemi XIV əsr türk şairi-mütərcimi Xoca Məsudun farscadan tərcümə etdiyi «Süheyl və Novbahar» məsnəvisində eyni mənada işlənmişdir (bax: **101**, IV, 2691-2692). V.Radlovun məşhur lüğətində də «*kömürdänmək*» sözünün yuxarıdakı mənası qeydə alınmışdır (**82**, II, 1527).

Qatla - dəfə:

*Nəfsi qayətdə təzərrö eylədi,
Bəni bir qatla toyur, əlbət, dedi. (34, 1a)*

*Nişə kim bir qatla gəlmədiün mana,
Gəlmədisə gör ki, neylədim sana. (34, 3a)*

«**Qatla**» sözü Şəyyad Həməzənin (XIII əsr) «Yusif və Züleyxa» əsərində, Dədə Qorqud dastanlarında və Rövşəninin (XV əsr) dilində işlənmişdir (**101**, IV, 2351).

Qılavuz - bələdçi:

*Bu qədər danış ilə uydun xərə,
Xər qılavuz olamı heç sərvərə. (34, 38a)*

Bu söz Mahmud Qaşğaridə «*qulabuz*», «Kutadqu biliq» və «Orta Asiya təfsiri»ndə isə «*qulavuz*» şəklində işlənmişdir (**69**, 464-465; **67**, 190). «Kitabi-Dədə Qorqud»da isə bu söz «*qulağuz*» şəklindədir (**33**, 53). Akad. H.Araslı bu sözün Nizami Gəncəvinin dilində də işləndiyini qeyd etmişdir (**32**, 162). Ə.Nəcibin fikrincə bu söz «qulaq» və «ağız» sözlərindən ibarət mürəkkəb sözdür (**78**, 96). Ə.Dəmirçizadə yazır ki, «*qulağuz*» əsli itmiş mürəkkəb sözdür (**19**, 154). H.Zərinəzadə isə bu sözün Səfəvilər dövründə fars dilində işləndiyini qeyd edərək hesab edir ki, o, daha qədim «*yalavac*» (peyğəmbər, bələdçi, yol göstərici) sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır (**61**, 361-362).

Bu məsələ ilə bağlı Ə.Nəcibin fikrini daha ağılabatan saymaq olar. Birincisi, bu söz ən qədim qaynaqlarda (məsələn, elə Nizami Gəncəvinin dilində və ya «Kutadqu biliq»də) «*qulavuz*» şəklindədir. İkincisi isə, *qulaqağuz-qulağuz* fonetik dəyişikliyi daha inandırıcıdır (təkrar olunan *aq-ağ* hissəciklərindən biri düşmüşdür). Və nəhayət, üçüncüsü, bu iki sözün ayrı-ayrılıqdakı mənaları arasında da müəyyən qədər oxşarlıq və uyğunluq vardır. Məlum olduğu kimi, əski çağlarda «bələdçi» qabaqda gedərək qulağı ilə eşitdiyini ağzı (dili) ilə çatdırırmış. Qeyd edək ki, «*qulaq*» sözü vaxtilə «*göz*» sözü ilə də birlikdə mürəkkəb söz kimi (*qulaqqöz* - nəzarət) işlənmişdir (78, 135). «*Qulavuz*» sözü dilimizin qərb qrupu şivələrində «*qılvız*», «*alağuz*» şəklində öz varlığını qoruyub saxlamışdır (9, 197, 206). Maraqlıdır ki, bu söz çağdaş fars dilində də «*qəlağuz*», «*qəlavoz*» şəklində «bələdçi» mənasında işlənir (81, II, 272).

Qulmaş - hiyləgər, fırldaqçı, saxtakar:

*Həqq-təala dilədi kim, faş edə,
Qətli-hər bədbəxtü hər qulmaş edə. (34, 25b)*

«**Qulmaş**» sözü Qazi Bürhanəddin «Divanı»nda və orta əsrlərin türkdilli başqa yazılı abidələrində eyni mənada bol-bol işlənmişdir (101, IV, 2726).

Paqır/paxır - mis. Bu söz «Əsrarnamə»də iki beytdə işlənmişdir:

*Göglər altun olıcaq, yerlər paqır,
Ondan olısar ölümün, hey əmir. (34, 37a;
105, 83a)*

*Dedi bundan özgə bulunmaz məcal,
Yer paqır, gög altun olmağa misal. (34, 37b;
105, 83a).*

«**Paxır**» sözünün «bağır» şəklində Mahmud Qaşğarının «Divanı»nda «mis» mənasında işlənməsi qeydə alınmışdır (69, 82). «Paxır» çağdaş dilimizdə «pas» mənasını bildirir. Sözün ilkin mənasını isə fars mənşəli «mis» əvəz etmişdir. Türk dilində isə bu söz indi də «bakır» şəklində «mis» mənasında işlənir (84, 91).

Suxranmaq - öz-özünə şikayətlənmək, deyinmək:

*Kömrənə, **suxranə** gedərdi yola,
Gördi bir xacə gəlir qulı bilə. (34, 1b)*

Yuxarıda haqqında söz açdığımız «kömrənmək» sözü ilə sinonim olan «**suxranmaq**» sözü də tərcümədə yalnız bircə bu nümunədə işlənmişdir. «**Suxranmaq**» sözü XIII-XVII yüzilliklərə aid bir sıra türk mətnlərində eyni mənada işlənmişdir (bax: 101, V, 3502). Bununla belə, bu ləksemə orta əsrlərə aid digər Azərbaycan yazılı abidələrində rast gəlmirik. «**Suxranmaq**» sözü V.Radlovun lüğətində də «**sukranmaq**» şəklində qeydə alınmışdır (82, IV, 751).

Tana qalmaq - heyrətlənmək, təəccüb etmək, çaşbaş qalmaq:

*Dedi, ya Rəb, bu nə sirr idi bana,
Bu nə halətdir ki, bən **qaldım tana.** (34, 45b;
105, 92b)*

Bu mürəkkəb felin birinci tərəfi «tan» (heyrət, təəccüb) eyni mənada istər türk dillərinin əski qatlarını özündə əks etdirən qaynaqlarda (69, 532), istərsə də orta çağlara aid yazılı abidələrdə (78, 110) işlənmişdir. «Tan» ismindən düzəlmiş «tanlamaq» (təəccüb etmək) felinə «Dastani-Əhməd Hərami» və Əlinin «Qisseyi-Yusif» məsnəvilərində, eləcə də Qazi Bürhanəddinin dilində rast gəlirik (78,63,241;18,26). Orta əsrlərə aid yazılı abidələrdə

«*dana batmaq*», «*dana gəlmək*» fellərinin də «təəccüblənmək» mənasında işləndiyi qeyd olunmuşdur (101, II, 990-992). «*Tana qalmaq*» feli isə «Dastani-Əhməd Hərami»də (18, 83) və «Hədəsi-ərbəin» tərcüməsində (108, 25b) işlənmişdir: «*Tana qalmaq*» mürəkkəb felinin hazırda dilimizin Qazax şivəsində «*dona qalmaq*» şəklində eyni mənada işlənməsi qeydə alınmışdır (54, 155). Dilimizin qərb qrupu şivələrində isə qədim türk sözü olan «tan», «dan» ismi «gəlmək» feli ilə birgə eyni mənada işlənir (54, 86).

Urunmaq - çırpınmaq, özünü ora-bura vurmaq:

*Hər zaman urunur ol sola-sağa,
Bir məcal istər qəfəsdən uçmağa. (34, 33a)*

«*Urmaq*» (vurmaq) felinin qayıdış növü olan «*urunmaq*» Mahmud Qaşğari «Divanı»nda və «Kutadqu biliq»də «sıxılmaq», «büzüşmək», «dartılmaq», «gərilmək» mənalarında işlənmişdir (69, 615). «Əsrarnamə»dəki bu yeganə beytdə isə «*urulmaq*» onun məlum növünə – «*urmaq*»a daha yaxın olan yuxarıdakı mənanı bildirir. Bu söz Radlovun lüğətində «*ərənmək*» şəklində qeydə alınmışdır (82, I, 1320).

Yarlıgamaq - bağışlamaq, günahından keçmək:

*Dedi: Ya Musa, Həqqə peyğam apar,
Yarlıgarmı məni ol Pərvərdigar? (34, 20b)*

Qədim türk abidələrində bu felin eyni mənada işlənməsi qeydə alınmışdır (69, 242). Həmin abidələrdə «*yarlıq*» ismi də «əmr», «göstəriş», «buyruq» mənalarında işlənmişdir (69, 242). «*Yarlıgamaq*» felinin XIII-XIX yüzillərin türkdilli yazılı abidələrində bol-bol işlənməsi qeydə alınmışdır (101, IV, 4352-4356).

«*Yer-yerin*» - hər tərəfdən, hər yandan.

«Yer» isminin təkrarı və sonuncunun axırına qədim alət şəkilçisinin (28, 108) artırılması ilə yaranmış bu mürəkkəb tərzi-hərəkət zərfi «Əsrarnamə»də aşağıdakı iki beytdə işlənmişdir:

*Qeybətə başladı qovmi yer-yerin,
Dedilər Həq muni rədd etdi, yəqin. (34, 2b;
105, 45b)*

*Çün namazın qıldılar, ey din əri,
Yer-yerin götürdülər ol sərvəri. (34, 23b;
105, 68b)*

Qeyd edək ki, Ş.Xəlilovun monoqrafiyasında eyni şəkildə düzəlmiş «*bir-birin*» mürəkkəb tərzi-hərəkət zərfinin abidədə işlənməsi göstərilmiş (31, 109), «*yer-yerin*» isə unudulmuşdur. Maraqlıdır ki, «*yer-yerin*» XIV əsr müəllifi Yusif Məddahın «Vərqa və Gülşah» əsərində də işlənmişdir:

*Qapdı Gülşahı Bəni-Əmri-lə'in,
Aydurdi, həmlə qılun yer-yerin. (36, 115)*

Bu yazılı abidədə işlənmiş mürəkkəb tərzi-hərəkət zərfləri sırasında yenə də eyni tipli «*bir-birin*» göstərilmiş (36, 94), «*yer-yerin*» isə nəzərdən qaçırılmışdır. Tərkibində «bə» fars önqoşması olan «yerbəyerdən» mürəkkəb tərzi-hərəkət zərfi çağdaş dilimizdə eyni mənəni daşıyır. «*Yer-yerin*» mürəkkəb tərzi-hərəkət zərfi XIV-XVI əsrlərə aid türkdilli yazılı abidələrdə, o sıradan XVI əsr Azərbaycan şairi-mütərcimi Həzininin «Hədisi-ərbəin» tərcüməsində bol-bol işlənmişdir (101, VI, 4548-4550; 50,97).

Beləliklə, bütün bu deyilənlər sübut edir ki, XV əsr Azərbaycan şairi-mütərcimi Əhmədi Təbrizinin «Əsrnamə» tərcüməsi klassik Azərbaycan tərcümə ədəbiyyatının başlıca səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə birləşdirməklə yanaşı, eyni zamanda dilimizdə tarixən işlənmiş bir sıra qədim və nadir türk sözlərinin də əyani təmsilçisidir. Bu dəyərli yazılı abidənin qeyd edilən səciyyəvi xüsusiyyətləri onu haqlı olaraq həm tərcümə tariximizin, həm də ədəbi dil tariximizin tədqiqi üçün zəngin və dəyərli mənbələrdən biri kimi dəyərləndirməyə tam əsas verir.

NƏTİCƏ

Azərbaycan ədəbiyyatında bədii tərcümənin qədim tarixi vardır. Azərbaycan türklərinin əsrlər boyu ərəb və fars xalqları ilə sıx ictimai-siyasi və mədəni-ədəbi əlaqədə olmaları, müştərək islam mədəniyyətinin yaranmasında bilavasitə iştirak etmələri hələ erkən orta yüzilliklərdə ilkin Azərbaycan tərcümə nümunələrinin meydana çıxmasını şərtləndirmişdir. Ana abidəmiz olan «Kitabi-Dədə Qorqud»da Qur'ani-Kərimin «İxlas» surəsinin bədii və sərbəst şəkildə tərcüməsinin olması buna əyani sübutdur (bax: 33, 247; 47, 8-9).

XV əsrdə anadilli poeziyanın güclü inkişafı Azərbaycanda bədii tərcümələrin də geniş yayılmasına təkan vermişdir. Bu yüzilliyin ən məşhur tərcümə əsərlərindən biri Əhmədi Təbrizinin «Əsrnamə» tərcüməsidir (1479-cu il). Əhmədinin fars dilindən sərbəst-yaradıcı şəkildə tərcümə etdiyi «Əsrnamə» tərcüməsi Azərbaycan klassik tərcümə ədəbiyyatının nisbətən çox öyrənilmiş nümunələrindən biri olmasına baxmayaraq, əsər haqqındakı mövcud fikirlərdə bir-birini inkar edən və ziddiyyətli mülahizələr, məqamlar olmuşdur. Əhmədinin «Əsrnamə»si haqqında ayrı-ayrı tədqiqatçıların qeyd və yazılarında ondan gah Türkiyə şairi Əhmədi Germiyanlının tərcümə əsəri kimi (Bursalı Məhəmməd Tahir, V.D.Artomasina), gah Azərbaycan mütərcimi Əhmədinin Əttarın eyni adlı əsərinin tərcüməsi kimi (Həmid Araslı), gah da müstəqil əsər kimi (İbrahim Qutluq, Məmmədəğa Sultanov) bəhs edilmişdir. Bu sətirlərin müəllifi isə hələ 34 il öncə tamamladığı araşdırmasında ilk dəfə müəyyən etmişdir ki, Əhmədinin «Əsrnamə»si tərcümə əsəridir. Həm də məşhur fars sufi şairi Əttarın eyniadlı əsərinin tərcüməsi deyil, həmin müəllifin ədəbi irsindən seçmə

mənzum hekayətlərin sərbəst -yaradıcı şəkildə tərcüməsidir (76, 8-18).

Əhmədi Təbrizinin «Əsrnamə» tərcüməsi klassik məsnəvilər kimi ənənəvi başlıqla - Allahın, sonuncu peyğəmbərin və dörd xəlifənin («çar yar»ın) tərifləri ilə başlanır və «Xatimə» adlanan sonluqla bitir. Ümumi həcmi 126 beyt olan (müqəddimə 54 beytdən, «Xatimə» isə 72 beytdən ibarətdir) bu hissələr Əhmədinin öz qələminin məhsuludur. Tərcümənin mətninin əsas hissəsini kiçik həcmli 40 mənzum hekayət təşkil edir. Əsasən sufi şeyxlərinin həyatından bəhs edən bu hekayətlərdə tərki-dünyalıq, sufi dünyagörüşü təbliğ olunur.

Əhmədinin «Əsrnamə»si ilə Əttarın bir neçə məsnəvisinin mətnləri üzərində apardığımız müqayisəli təhlil tərcümədə olan 40 hekayətin 31-inin sözügedən müəllifin əsərindən tərcümə olunduğunu aşkara çıxardı. Əhmədi həmin hekayətlərdən 3-ünü Əttarın «Əsrnamə»sindən, 26-sını müəllifin «Müsibət-namə» adlı başqa bir məsnəvisindən, 1-ini «Xatimə» «İlahinamə» əsərindən, 1-ini isə «Təzkirətül-övliya»dan sərbəst-yaradıcı şəkildə ana dilinə tərcümə etmişdir. Klassik poetik tərcümə nümunələrinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, Əhmədinin «Əsrnamə» tərcüməsini Əttarın ədəbi irsindən seçmə mənzum hekayətlərin sərbəst-yaradıcı tərcüməsi saymaq məqsədəuyğundur.

Əhmədinin «Əsrnamə» tərcüməsi əlyazma şəklində geniş yayılmışdır, onun 19 nüsxəsi günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Tərcümənin iki Bakı nüsxəsinin müqayisəli təhlili göstərir ki, bu əlyazmalardan hər ikisi paleoqrafik xüsusiyyətlərinə görə XVIII yüzilliyə aiddir, lakin onlardan biri Şimali Azərbaycan, digəri isə Cənubi Azərbaycan ərazisində köçürülmüşdür. Tərcümənin ikinci Bakı nüsxəsi (B-5266) abidənin fotofaksimile nəşri üçün əsas götürülmüş birinci nüsxə ilə (B-1236) müqayisədə daha tam və

mükəmməldir, mətnin düzgünlüyü baxımından da ondan üstündür.

«Əsrnamə»nin tərcümə xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi orta yüzilliklərdə Azərbaycanda tərcümə sənətinin başlıca səciyyəvi cəhətlərinin aşkara çıxarılması baxımından çox əhəmiyyətlidir. Abidənin bu yöndən araşdırılması nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, orta əsrlərin digər poetik tərcümə nümunələri kimi, burada da klassik tərcümə sənətinin sərbəst-yaradıcı növünə xas olan cəhətlər daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Əhmədi bir sıra hallarda farsca mətnə sadıq qalmağa, onu dəqiq çevirməyə səy göstərsə də, əksər hallarda sərbəst-yaradıcı tərcüməyə meyilli olmuş, yeri gəldikcə tərcümənin mətninə öz kiçik əlavələrini də daxil etmişdir. Demək olar ki, bütün tərcümə boyu müşahidə olunan tərcüməçi əlavələri farsca mətnin məzmununun genişləndirilməsinə, onun daha maraqlı və anlaşıqlı olmasına, bəzi hallarda isə orijinalda təsvir olunan hadisələrin müəyyən mənada məntiqi davamına xidmət edir. Bunun da nəticəsində Əhmədinin Əttardan tərcümə etdiyi mənzum hekayətlərin çoxu orijinallarından həcmnin böyüklüyü ilə seçilir. Bütövlükdə götürdükdə isə, Əhmədinin öz ustadı saydığı Əttarın əsrlərindən tərcümə etdiyi mənzum hekayətlərin çoxu məzmun baxımından onların farsca orijinalı ilə üst-üstə düşür. Tərcümə ilə farsca orijinalın mətnləri arasında müşahidə olunan həcm fərqi isə, klassik Şərq, o cümlədən Azərbaycan tərcümə sənətinə xas olan ənənə və xüsusiyyətlərlə bağlıdır və həmin dövrün digər tərcümə örnəkləri üçün də səciyyəvidir.

Əhmədinin bədii tərcümə sahəsindəki yüksək məharət və istedadı farsca mətndəki frazeoloji birləşmələrin tərcüməsində özünü göstərir. Mütərcim orijinalın mətnindəki frazeologizmləri, bir qayda olaraq, onların ana dilindəki mövcud qarşılıqları ilə verməyə çalışmışdır. Bununla belə, müəyyən edilmişdir ki, Əhmədi farsca

mətndəki bəzi frazeologizmləri «kalka» yolu ilə ana dilinə çevirmişdir.

«Əsrarnamə»nin dil xüsusiyyətləri üzərindəki müşahidələr göstərir ki, Əhmədi tərcüməni sadə və canlı ümumxalq danışığı dilinə yaxın bir üslubda, olduqca sadə və anlaşılıqlı bir dillə qələmə almışdır. Tərcümənin dilində işlənən ayrı-ayrı atalar sözləri, xalq deyimi və ifadələri bunu əyani şəkildə sübut edir. Ümumiyyətlə, mütərcim bütün əsər boyu ana dilinin zəngin lüğət tərkibindən, onun rəngarəng ifadə vasitələrindən uğurla və bacarıqla istifadə etmişdir. Tərcümənin səciyyəvi dil xüsusiyyətlərindən biri onda türk dillərinin əski qatlarını özündə əks etdirən və hazırda çağdaş ədəbi dilimiz üçün arxaizmə sevilən bir sıra qədim və nadir türk mənşəli sözlərin işlənməsidir. Bu qəbildən olan sözlərin bir qismi əvvəllər də başqa tədqiqatçılar tərəfindən qeydə alınmışdır, lakin onlardan bəziləri indiyədək diqqətdən yayınmış və ilk dəfədir ki, araşdırılır.

Ümumiyyətlə, «Əsrarnamə»nin tekstoloji-filoloji təhlili göstərir ki, bu qiymətli tərcümə əsəri istər Azərbaycan tərcümə ədəbiyyatının, istərsə də ədəbi dil tarixinin zəngin qaynaqlarından biridir.

Türkiyə alimlərinin son dövrlərdə apardığı araşdırmalara əsasən Əhmədi Təbrizinin ana dilində yazdığı bir orijinal əsərinin- “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin də sondan naqis olan əlyazması aşkara çıxarılmışdır.

Azərbaycan dilində

1. *Abdullayeva Ş.* Fəridəddin Əttarın “Məntiqüt-teyr” əsəri və Azərbaycan ədəbiyyatı (“Şeyx Sənan” hekayəti əsasında). Filol. üzrə fəls. d-ru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş diss. avtoreferatı, Bakı, 2010.
2. *Adilov M.* Azərbaycan paleoqrafiyası və tarixi orfoqrafiya məsələləri. Bakı, 2002.
3. *Adilov M.* Türk mətninin transfoneliterasiyası problemləri. Bakı, 2003.
4. *Adilov M., Məmmədbağiroğlu Ə.* Azərbaycan əlyazmalarında fəliqranlar. Bakı, 2001.
5. *Axundov A.* Azərbaycan dilinin fonetikas. Bakı, 1984.
6. *Arashlı N.* Nizami və türk ədəbiyyatı. Bakı, 1980.
7. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964.
8. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, I-IV c., Bakı, 1967-1987.
9. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri, I c., Bakı, 1967.
10. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, I c., Bakı, 1960.
11. *Bayramov H.* Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978.
12. *Cabbarlı S.* XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan əlyazma topluları (bəyaz, cüng və məcmuələr). Bakı, 2000.
13. *Cavadova M.* Şah İsmayıl Xətəinin leksikas («Dəhnamə» poeması üzrə). Bakı, 1977.
14. *Cəfərov N.* Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı, 2002.
15. *Cəfərov S.* Azərbaycan dili (leksika). Bakı, 1970.
16. *Cəmşidov Ş.* «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı, 1999.
17. *Cümşüdoğlu N.* Füzulinin sənət və mərifət dünyası. Bakı-Tehran, 1977.

18. Dastani-Əhməd Hərami (tərtibçi Ə.Səfərli). Bakı, 1978.
19. *Dəmirçizadə Ə.* «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı, 1959.
20. *Dəmirçizadə Ə.* Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I hissə. Bakı, 1879.
21. *Əliyarov S.* Tarixi-coğrafi qeydlər. - «Kitabi-Dədə Qorqud», Bakı, 1988.
22. *Əlizadə A.* Fəridəddin Əttarın “Təzkirətül-övlia” əsəri farsdilli sufi ədəbiyyatın mənbəyi kimi. Filol. elm.nam. diss. avtoreferatı. Bakı, 2008.
23. Əlyazmalar kataloqu. I c., tərtib edən M.Sultanov. Bakı, 1963.
24. *Göyüşov N.* Təsəvvüf anlayışları və dərvişlik rəmzləri. Bakı, 2001.
25. *Hacıyev T.* Azərbaycan ədəbi dili tarixi (təşəkkül dövrü). Bakı, 1976.
26. *Hacıyev T.* XIII-XVI əsrlər ədəbi dili. - «Azərbaycan ədəbi dil tarixi». Bakı, 1991.
27. *Hacıyev T., Vəliyev K.* Azərbaycan dili tarixi. Bakı, 1983.
28. *Hacıyeva Z.* Suli Fəqih. Yusif və Züleyxa. Bakı, 1991.
29. *Həsənov H.* Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1988.
30. *Xəlilov Ş.* XV əsr Azərbaycan yazılı abidəsi «Əsrnamə»nin dili. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 1974.
31. *Xəlilov Ş.* «Əsrnamə»nin dili. Bakı, 1988.
32. Kitabi-Dədə Qorqud (tərtibçi: akad. H.Araslı). Bakı, 1962.
33. Kitabi-Dədə Qorqud (tərtibçilər: F.Zeynalov, S.Əlizadə). Bakı, 1988.

34. *Qəhrəmanov C.* Əsrarnamə (əlyazmasının fotofaksimilesi, sözlük və izahatı). Bakı, 1964.
35. *Qəhrəmanov C.* Nəsimi «Divan»ının leksikası. Bakı, 1970.
36. *Qəhrəmanov C., Hacıyeva Z.* Yusif Məddah. Vərqa və Gülşah. Bakı, 1988.
37. *Qəhrəmanov C., Xəlilov Ş.* Mustafa Zərir. Yusif və Züleyxa. Bakı, 1991.
38. *Məmmədli N.* Şeyx Fəridəddin Əttarın həyatı və yaradıcılığı. - «Filologiya məsələləri», II c., Bakı, 2003, s.43-52.
39. *Mirzəyev A.* Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsəri orta əsrlər tərcümə abidəsi kimi. Bakı, 2001.
40. *Musayeva A.* «Məsnəvi» və Rövşəni. - Əlyazmalar xəzinəsində», V c., Bakı, 1983.
41. *Musayeva A.* Əlyazma kitabı və XV-XVI əsrlər Azər-baycan ədəbiyyatı: problemlər, araşdırmalar (tekstoloji-filoloji tədqiqat). Bakı, 2002.
42. *Musayeva A.* Dədə Ömər Rövşəni əlyazmaları üzərində araşdırmalar. I c., Bakı, 2003.
43. Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I c., Bakı, 1943.
44. *Nağısoylu M.* Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənəti. Bakı, 2000.
45. *Nağısoylu M.* «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı bir neçə söz haqqında. - «Azərbaycan MEA-nın Xəbərləri», ədəb., dil və inc. ser., 2001, №3-4.
46. *Nağısoylu M.* Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsəri. Bakı, 2002.
47. *Nağısoylu M.* XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi «Şühədanamə», Bakı, 2003.
48. *Nağısoylu M.* Tərcümə örnəklərimiz: Əhmədi Təbrizinin «Əsrarnamə» tərcüməsi - «Mütərcim» jurnalı, 2003, №3-4.

49. *Nağısoylu M.* Şirazinin «Gülşəni-raz» tərcüməsi. Bakı, 2004.
50. *Nağısoylu M.* Həzinin “Hədisi-ərbəin” tərcüməsi. Bakı, 2008.
51. *Nağıyev M.* «Oğru və qazı» hekayəsinin müəllifi kimdir. - «Elm və həyat», 1988, № , s.22-23.
52. *Nağıyev M.* XV-XVI əsrlər Azərbaycan tərcümə abidələri (tekstoloji tədqiqi, tərcümə və dil xüsusiyyətləri). Doktorluq dissertasiyası, Bakı, 1994.
53. *Rəcəbov Ə., Məmmədov Y.* Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, 1993.
54. *Rüstəmov R.* Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaik-ləşmiş fellər. - «Dilçilik məcmuəsi». XVIII c., Bakı, 1963.
55. *Sultanov M.* Əhmədi Təbrizi və «Əsrnamə» əsəri haqqında. - «C.Qəhrəmanov. «Əsrnamə» (Əlyazmasının fotofaksimilesi, sözlük və izahatı)». Bakı, 1964.
56. *Sultanov M.* Azərbaycan əlyazmaşünaslığı məsələləri. Bakı, 2000.
57. *Şeyx Fəridəddin Əttar.* Təzkiyə-tül-övliya. Tərtibçi, türkcəyə tərcümənin mətnini transfoneliterasiya edən, ön sözün, qeyd və izahların müəllifi Nəzakət Məmmədli. Bakı, 2011.
58. *Şərifli K.* Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə. Bakı, 2002.
59. *Şərifli K.* Mətnşünaslığın əsasları. Bakı, 2003.
60. *Şirəliyev M.* Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1969.
61. *Zərinəzadə H.* Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı, 1962.

Rus dilində

62. *Адилов М.И.* Роль переводов в обогащении азербайджанского языка фразеологизмами. - "Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей". Баку, 1969, с.84-103.
63. *Алиев Р.М.* Проблема восстановления поэтического наследия Сади Ширази АДД, Баку, 1962.
64. *Аллахъяров К.Г.* Текстологическое исследование Дивана Амира Шахи Сабзавари. АКД, Баку, 1978.
65. *Бертельс Е.Э.* Навои и Джами. М., 1965.
66. *Бертельс Е.Э.* Сифизм и суфийская литература. М., 1965.
67. *Боровков А.К.* Лексика среднеазиатского тefsира XII-XIII вв., М., 1963.
68. *Дмитриева Л.В.* Описание тюркских рукописей Института востоковедения, т. III, М., 1980.
69. Древнетюркский словарь. Л., 1969.
70. *Копанев П.И.* Вопросы истории и теории художественного перевода. Минск, 1972.
71. *Левицкая Т.Р. Фитерман А.М.* Проблемы перевода. М., 1976.
72. *Лихачев Д.С.* Текстология на материале русской литературы X-XVIII вв., М.-Л., 1962.
73. *Мосьяков А.В.* Разложение фразеологизмов и перевод. М., 1976.
74. *Муллоджанова З.* Стиль оригинала и перевод. Душанбе, 1976.
75. *Муратов С.П.* Устойчивые словосочетания в тюркских языках. М., 1961.

76. *Нагиев М.З.* Азербайджанский переводный памятник XVI века «Шухеда-нама» (вопросы палеографии, орфографии и перевода). Канд.дисс., Баку, 1978.
77. *Наджип Э.Н.* Историко-сравнительный словарь тюркских языков XVI века. М., 1979.
78. *Наджип Э.Н.* Исследования по истории тюркских языков века. М., 1989.
79. *Наджип Э.Н.* Тюркоязычный памятник XIV века «Гулистан» Сайфа Сарай и его язык, ч. I-II, Алма-Ата, 1975.
- 79а. *Николаев В.* Водяные знаки на бумаге средневековых документов Болгарских кинохранилищ. София, 1954.
80. *Ниязов К.Н.* Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения, вып. 8, М., 1979.
81. Персидский-русский словарь. Под. Редакцией Ю.А.Рубинчика, т. I-II, М., 1970.
82. *Радлов В.В.* Опыт словаря тюркских наречий. I-IV т. Спб., 1888-1911.
83. *Тагирджанов А.Т.* Описание таджикских рукописей Ленинградского Государственного Университета. М., 1962.
84. Турецко-русский словарь М., 1980.
85. *Федоров А.В.* Введение в теорию перевода. М., 1953.
86. *Халидов А.Б. Араб* М., 1985.
- 86а. *Чуковский К.* Высокое искусство. М., 1968.
87. *Шарифов К.Г.* Абдулгани Халисагаризаде и его литературно-текстологическая деятельность. АКД. Баку, 1984.

Türk dilinde

88. *Ayan G.* Tebrizli Ahmedi. Esrar-name (inceleme-metin). Ankara, 1996.
- 88a. *Azamat N.* Yeni bir Ahmedi ve iki eseri: Yusuf ve Zeliha, Esrar-name tercümesi, Osmanlı Araştırmaları, VII-VIII, İstanbul, 1988.
89. *Ergin M.* Bursa Kitaplıklarındaki türkçe yazmalar arasında. - «İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesinin Türk dili ve edebiyatı dergisi» (TDED), 1950, №4.
90. *Ergin M.* Dede Korkut kitabı. Ankara, I-II c., 1963.
91. *Gülşehri.* Mantik üt-tayr. Yayınlayan ve ön sözü yazan A.S.Levend. Ankara, 1957.
92. İslam Ansiklopedisi. I-II c., İstanbul, 1949.
93. *Karahan A.* Türk edebiyatında arapçadan nakledilmiş kırk hadis tercüme ve şerhleri. - TDED, 1953, №5.
94. *Karahan A.* İslam-Türk edebiyatında kırk hadis. İstanbul, 1954.
95. *Karahan A.* İslam-Türk edebiyatında kırk hadislerin doğuşu, gelişmesi ve yayılması. - Kırk Hadis. Ankara, 1985.
96. Kaşgarlı Mahmud. Divanu luğat it-türk tercümesi. Çeviren Besim Atalay, I-III c., Ankara, 1939-1941.
97. *Köprülü F.* Türk Edebiyatı. İstanbul, 1980.
98. *Köprülü F.* Türk Edebiyatında ilk mutasavvifler. Ankara, 1981.
99. Kutluk İ. Kültür ve dil tarihimizin yeni bir vesikası: - Attarın Esrar-name tercemeleri. - TDED, 1947, №2.

100. Mantik al-tayr. Ferideddin-i Attar (Çeviren Abdülbaki Gölpınarlı). İstanbul, 1990.
101. XIII asırdan günümüze kadar kitaplardan toplanmış tanımlarıyla Tarama sözlüğü, I-IV c., Ankara, 1941-1945.

Fars dilində ədəbiyyat və əlyazmalar

102. احمد منزوی، فهرست نسخه های خطی فارسی، جلد های ۱- ۵، تهران ۱۳۴۹،
اسرارنامه فرید الدین عطار. داش باصما چاپی، تهران ۱۲۹۸. 103.
- اسرارنامه ترکی (مترجم احمدی)، باکو، الیازمالار انستیتوتو،
B-1236 104.
- اسرارنامه ترکی (مترجم احمدی)، باکو، الیازمالار انستیتوتو،
B-5266 105.
- بورسه لی محمد طاهر، عثمانلی مولف لری. جلد های ۱- ۲، .
استانبول، ۱۳۳۳ 106.
- تذکره الا ولایا (ترکجه ترجمه سی)، باکو، الیازمالار انستیتوتو،
C-15 107.
- حدیث اربعین ترکی (مترجم حزینی)، باکو، الیازمالار
انستیتوتو، B-2873 108.
- خلاصه الخمسه، باکو، الیازمالار انستیتوتو، M-403 109.
- سعید نفیسی، جستجو در احوال و آثار فرید الدین عطار.
نیشابوری، تهران ۱۳۳۰ 110.
- شهادنامه (مترجم نشاطی)، باکو، الیازمالار انستیتوتو، M-259 111.
- کلیات شیخ فرید الدین عطار، باکو، الیازمالار انستیتوتو،
M-177 112.
- کلیات شیخ فرید الدین عطار، باکو، الیازمالار انستیتوتو،
M-340 113.
- محمد معین، فرهنگ فارسی، جلد های ۱ - ۶، تهران، ۱۳۵۲. 114.

ƏHMƏDİ TƏBRİZİ

“ƏSRARNAMƏ”

TƏRCÜMƏSİ

(mətnin transfoneliterasiyası)

- Çü bismillahdır hər işdə miftah,
Anınla başla kim, fəth edə fəttah.
Hər iş ki olmaz anda zikri-Həqq yad,
Necə cəhd etsə, olmaz ana bünyad.
Ki, bağlu işlərin oldur kilidi,
İrişdürən ümmidə naümidi.
Pəs ondan bəndəyə həmd oldı lazım,
Dəxi şükr edə nemətdə mülazim.
Anın həmd ilə şükrini bilən qul,
İki aləmdə oldur mərdi-məqbul.
5. Anın ismilə zində cani-adəm,
Dəxi həmdilə qaimdir bu aləm.
Səməkdən ta səmayə mürğü mahi
Bitirməz şükrini cümlə kəmahı.
Anın şə'nində ki Həqq dedi: «*Lovlak*»^{*}
Özi təsdiq edüpdür: «*ma ərəfnak*».^{**}
Qulun nə həddi vardır ola faiq
Ki, həmd edə bilə ol Həqqə layiq.
10. Təzəllül, əczü xarü bəndə fərman,
Dapulmaz bundan özgə dərdə dərman.
İlahi, düzdün əvvəl kainatı,
Bizə qulluğa yazdurdun bəratı.
İlahi, xəlq edüb xani-kərəmədən,
Bizi var eylədün kətmi-ədəmədən.

---

* *Əgər sən olmasaydın* (hədis).

** *Biz səni tanıya bilmədik* (hədis).

Yox idiq əvvəl, axir var qıldın,
Bizə öz lütfini izhar qıldın.
Müqəddər eylədün rizqi dəmadəm,
Dəni ol kimsə, rizq üçün yeyər qəm.
15. Ki, insü cinnü teyrü cümlə əşya,
Qamu elmində məlumü mühəyya.
Qamusı kəndü halilə fərəhnak,
Müsəcciddir sana, ey qadiri-pak.
Sana bəndə qamu, sən padşaha,
Münəzzəhsən qamusından, İlahə.
Cəhan gər kafir olsa, gər müsəlman,
İrişməz kibriyanə əczü nöqsan.

***

Həzaran şükrü minnət ol rəfiə,
Bizi ümmət edüpdür ol şəfiə.
20. Kim anın hörmətindən dağ ilə daş,
Şəfi olsa gərəkdür ümmətə faş.
Həm oldur ümmətin şahü imamı,
Güzini cümlə məxluqun hümamı.
Anın eşqinə oldı cümlə kövneyn,
Yasadı qapusın çün qabi-qövseyn.
Səfa meydanının çapuk süvarı,
Vəfa bustanının əbri-bəharı.
Salam olsun anın ruhuna hər dəm,
Dəxi ol çar yarına dəmadəm.
25. Əvvəl ana yarı-əğyar derlər,
Anın aləmcə sidqi var derlər.
İrişməsün deyü rahət məlalə,
Ayağın əfiyə qıldı həvalə.
Anın zəhrini candan nuş qıldı,
Rəvafiz canına ol niş qıldı.
Məgər sordı *Rəsulə*² Həqq-təala,
*Şəbi-meracdə*³ cəllə cəlala.

- Həbibim, sən çü yerdən nıklə gəldin,
 Əminin aləm üzrə kimi qoydun?
- 30.Dedi: Ya Rəb, sənindir elmi-təhqiğ,
 Əmanətə yarar Bu Bəkri-**Siddiq**⁴.
 Dedi Həqq, ey rəsul, **Mustəfa**⁵ ol,
 Yarar olmaq cəhanə **Müctəba**⁶ ol.
Ömərdir⁷ yenə Bu Bəkrin ikinci,
 Ol aldı qeyrdən dünyada gənci.
 Mədinədə oturdı, qıldı hər bə,
 İrişdi tiği zəxmi Şərqə, Qərbə.
 İvərdi qeysər ana zəhri-pürçuş,
 Alub şərbət kimi qıldı anı nuş.
- 35.İşarət qıldı mundan Ruma pürzur,
 İki barmaq iki gözün qılur kur.
 Anın üni irişən yerdə iblis
 Edəməz idi hərgiz məkrü təlbis.
 Üçüncüdür bulara yenə **Osman**⁸,
 Həya əhlivü həm məhbubi-rəhman.
 Həyasindən mələk yerdə həzərdə,
 Görərdi Mustəfa daim nəzərdə.
 Həzərlər qılur andan suda mahi,
 Bilür aləm həyasini kəmahı.
Həm oldur cameyi-ayati-Qur'an,
Ki, Müshəf üstə qıldı canı qurban⁹.
 Anın şənində dedi Şahi-dövrən,
 Rəfiqimdir mənim cənnətdə Osman.
 Ki, dördüncü bulara **şah-Heydər**¹⁰,
 Həbibü-Həqqü məhbubi-peyəmbər.
 Şücaü şirdili-məhbubi-yəzdan,
 Çalar kəffarə hər dəm tiği-bürən.
 Özin həqq yolına salan bəhayə,
 İrişən hər gəda andan nəvayə.
- 45.Qılan Xeybər qapusin parə-parə,
 Qıran hər dəm əduni yarə-yarə.

Dedi iki *cəhanun sevgilüsü*¹¹
Ki, mənəm şəhri-elm, oldur qapusi.
Dəxi övladinə, həm tabeinə,
Salam olsun soninə sabiqinə,
Anın alinə, həm özinə səd bar,
Səlavat ilə salamü mədh təkrar.
İlahi hörmətiçün ol nəbinün
Bağışlagil günahın bən qəribün.
50.Qələm çək hər xətasinə fəqirün,
Yüzi qarəlüsiyəm sən əmirün.
Xətasız qul cəhanda gərçi yoxdur,
Vəli mən binəvanın cürmi çoxdur.
Sənin əfvün dənizi binəhayət,
Bizə bir qətrəsi olur kifayət.
Əgər bir qətrə andan eyləsə cuş,
Olur aləmlərin cürminə sərpuş.
Zələlət, həm hidayət çünki səndən,
Sana qoyduq sözi həm axirindən.

HEKAYƏTİ-DİVANƏ

55.Bir dəlü var idi bir çağ, ey əmin,
Dirligindən yeg səvərdi ölümün.
Qarnı ac, həm cigəri büryan idi,
Başı açuq, əgni həm üryan idi.
Əz-qəza bir gün məgər xorü xəcil,
Getdi Nişabura ol aşüftədil.
Gördi səhra dəpdolu malü dəvar,
Atü, qoyun - cümlə heyvan onda var.
Dedi: Kimin mülkidir bunlar qamu?
Dedilər: Sultan Əmidindir qamu.
60.İrdi şəhrə, gördi xoş dərvazələr,
Mahru qullar durarlar tazələr.

- Başdan-ayağə mürəssə donləri,
Titrəşür gül yaprağıtək tənləri.
Əllərində altun ibriqlər qamu,
Hər birisi sanasan bir mahru.
Sordı kim, bunlar kimindir, ey əmu?
Dedilər: Sultan Əmidündür qəmu.
Çünki şəhrə girdi ol dəm natəvan,
Gördi eyvanlar misali-asiman.
- 65.Gördi divan hər yana durü diraz,
Aləmin sərhəngi onda sərfəraz.
Hər yana xəlqi-firavan, çoq-çoq,
Yügrişürlər təxt ögində təhtü fəvq.
Qıldı bu divanə bir şəxsə sual,
Dedi: Kimindir bu qəsri-pürkəmal?
Dedi: Ol kişi ki , ey divanəsər,
Şəh Əmidündür, - dedi, ey bixəbər.
Mərdi-məcnun dedi:Ey arami-can,
Bana verməzsən hər on gün nim nan.
- 70.Canına od düşdi ol biçərənin,
Acığı dutdı həm ol avarənin.
Var idi başında bir jində külah,
Atdı gögə, dedi: Ah, əlindən, ah.
Al bu jindəni dəxi, ey zülkərəm,
Ver Əmidinə kim, anın ola həm.
Qamusini çün ana gördün səza,
Buni dəxi ver ana, oldur rəva.
Dedi yenə qəhr ilən, ey zülmənən,
Səltənət gəl bundan ögrən barı sən.
- 75.Öz qulın gör necə qılmışdır əziz,
Xəlv ögincə necə qaçar tez-tez.
Bən sənün qulunam, uş gör halımı,
Aldın ol jindəmi, həm al şalımı.
Qoy bəni ta kim, Əmidə qul olam,
Qarnı doyunca şid ətmək bulam.

Buni dedi qıldı ol dәм әzmi-rah,
 Dәр-zәman irişdi fәрmani-İlah:
 Ey dәlü, sән bizim ilә etmә qal,
 Demәmişmidin mana, ey zülcәlal?!
 Sән mana didarini әrzani qıl,
 Qılmıyım dәxi sәninlә qalü qıl.

80.Dedi: Qanı nә ol oldı, nә xus bu,
 Qabladı canımı dağlar dopdolu.
 Hәqq-tәala dedi: Sән qılgil nәzәр,
 Gör qalurmu cismü canından әsәр?
 Çün tәcәlli eylәdi nuri-İlah,
 Nә'rә urdı, qıldı ol divanә ah.
 Mürği-ruhi әrşi seyran eylәdi,
*Alәmi-lahuta*¹² teyran eylәdi.
 Qaldı bunda qalibi-pәjmürdәhal,
 Nә kәlamü sövt var, nә qilü qal.

85.Hәqq-tәala *Musaya*¹³ vәhy eylәdi,
 Var mәnim sән dostumu yugil dedi.
 Qıl namazın, var rәvan dәfn eylәgil,
 Halını әrz et bana, hәм söylәgil.
 Vardı Musa, gördi bir şәxsi-fәrid,
 Yüzi nurilә gün olmış napәdid.
 Dilәdi ki, qüsl edә anı rәvan,
 Endi gögdән dәр-zәman iki cәvan.
 Birinin әlindә bir ibriqi-zәр,
 Birinin bir tәşti-simin, ey pәsәр.

90.Biri yudı, biri su qoydı rәvan,
 Bir yaşıll sәnduq irişdi dәр-zәman,
 Yedi hüllә sәnduq içindә mәgәр,
 İki zәр nәleynü bir yaşıll kәmәр.
 Bilәsincә taci-yaquti dәxi.
 Oldurur aşıqlәrin quti dәxi.
 Dedilәр: Bismillah, ey Hәqq sayәsi,
 Budurur aşıqlәrin sәrmayәsi.

Sıçradı durdı rəvan ol dəm dəlü,
Geydi bir-bir hülləni ol səvgilü.
95. Başına qoydı mürəssə tacı həm,
Geydi nələyni, yola basdı qədəm.
Ərşə doğruldu, yeridi bərqvar,
Qaldı Musa valehü heyranü zar.
Dedi Musa: Ey kərimü zülcəlal,
Bu nə işdir, bu nə sirdir, bu nə hal?
Həqq dedi: Musa, mənim çox qullarım,
Səd həzaran belə var bülbüllərim.
Mində birin görməmişsən [sən] hənüz,
Biz sana bir-bir mægər göstəreyüz.
100. Səcdə qıldı, döndi Musa gerüyə,
Qüdrəti-Həqqə kim ol söz deyə.
Ənbiyəyə qüdrətin eylər bəyan,
İmtahan eylər oları hər zəman.
Ənbiyədən, övliyadən, ey kərim,
Sən bizi ayırma bir dəm, ey rəhim.

HEKAYƏTİ-DİVANƏ

Vardı bir divanə qatına bir əziz,
Ta bilə hali nədür, edə təmiz.
Gördi kim, başdan-ayağa külli-nur,
İki aləmdən fərağət pürhüzur.
105. Dedi ol divanəyə: Halın netə?
İştahan var mıdurur şimdi lutə?
Dedi: On gündür yemən heç nəstənə,
On kişi luti gərəkdir bu tənə.
Ta ki səfram sakın ola bir nəfəs,
Qılmaya hərgiz dəxi lutə həvəs.
Gər cilavin qoysam anın, ey məzid,
Şəhr dəxi yesə, doymaz bu pəlid.

- Dedi: Könlün xoş dut, imdi bən rəvan,
Sana halva alayım büryanü nan.
- 110.Dedi: Qovğa eyləmə, ey kətxuda,
Astacıq soylə, eşitməsün Xuda.
Astacıq çığır dedi avazüni,
Ta ki Həqq eşitməsün bu razünü.
Yoxsa qoymaz səni nəstə verməgə,
Bəlkə qoymaz dəxi munda durmağa.
Dedi ol mərdi-əziz: Ey şahi-din,
Onı bizdən yeg səvərsən sən, yəqin.
Kim ki səvsə, nəstə əsirgəməz ol,
Belə nişə dərsən, ey divanə qul.
- 115.Dedi: Suçum səvdigümdürür həman,
Səvmiş idim, mana dəx verəydi nan.
Çok səvəni daim acından qınar,
Sövlər olsan der ki, ol səni sınar.
Ol bilür xud mən yavuz iş qılmazam,
Bunca bunda təcrübədir bilməzəm.
Dürlü-dürlü imtahan eylər məni,
Gah ac qor, gəh yalanac ol qəni.
Gah qılır dürlü bəlalara əsir,
İltifat etməz mana ol dəstgir.
- 120.Səvməyəne tərbiyətlər müdam,
Sövən işin gerü salur ol hümam.
Dustini qor, düşməninə buluşur,
Düşməni dəx dustlərinə gülüşür.
Qəhrinin içində lütfi gizlüdür,
Görər anı kim ki gerçək gözlüdür.
Ol əziz aydır ki, ey şuridəcan,
Çün sana verməz Xuda halvavü nan,
Dəxi qoymaz ol kişi dəx verməgə,
Munda bir hikmət var ola, ey ağa.
- 125.Dedi: Hikmətdən döğül xali bu hal,
Göstərəyim bən sana yaxşı misal.

Həqq-təala iki əv qıldı bina,
 Birisi baqı, biri külli-fəna.
 İkisın dəx nemət etdi malamal,
 İlla bu nemət sonı külli-vəbal.
 Həqq kəlamında «*kulu*» * həm «*vəşrəbu*» **
 İlla sonında aydır «*la tusrifu*» ***
 Əv əyəsi yeməgə təklif edər,
 Yenə qorxudur iraqdan yemə der.
 130.Ol yemək hərgiz boğazamı varur?
 Onı kimsə yeməz, iraqdan durur.
 Olmasaydı ol hüdhüdə ol pəyam,
 Yeyər idim şimdi bu şəhri təmam.
 Ol yeg ola ki, bu əvdən gedəvüz,
 Qorxulu əvdə duruban nedəvüz?
 Çünki nemət onda boldur, qorxu yox,
 Bunda xud nemət bulunmaz, qorxu çox.
 Nə durarız, barı mundan gedəlüm,
 Bu xarabada duruban nedəlüm?
 135.Əl götürdi, aydır: Ey danayi-raz,
 Bəsdır imdi mana bu ömri-diraz.
 Gəldi hatıfdən nida: Ey bəhri-nur,
 Müntəzirdir sana hur ilə qüsür.
 Vəqtidir seyran edəsən cənnətə,
 Zəhməti təbdil edəsən rahətə.
 Dedi: «*amənnə*» **** vü təslim etdi can,
 Xoş rizavü rəğbət ilə şadman.
 Qaldı heyran bu işə mərđi-əziz,
 Təchizin eylədi, yudı tez-tez.

---

* *yeyin* (Quran, Bəqərə: 60).

** *için* (Quran, Bəqərə: 60).

*** *israf etməyin* (Quran, Ənam: 141).

**** *...biz iman gətirdik...* (Quran, Bəqərə: 17).

140. Ulu-kiçi cəm olub qıldı namaz,
Eylədilər Həqqə min dürlü niyaz.
Dəfn qıldılar bular ezaz ilə,
Əvinə döndi bular qamu bilə.
Yarı gecə durdı ol mərdi-əziz,
Məqbərə saru yeridi tez-tez.
Gördi bir cəm mələk ruhanilər,
Çevrə almış qəbrini rəhmanilər.
Xətmi-Qur'an oxur anlar hər biri,
Özi dəx ortada oturmuş diri.
145. Çünki oxıdı bular xətni tamam,
Ayağ üstə durdı divanə bə-nam.
Dedi bunlara ki, siz xoş gəldiniz,
Nə məqamı bizə təyin qıldınız?
Dedilər: Firdovsi-ə'ladır yerin,
Həm məqamidir o yer səntək ərin.
Müntəzirdir sana anda hurilər,
Xub camalını qamu görmək dilər.
Müntəzirə müntəzir olmaq gərək,
Sözi qət edüb səfər qılmaq gərək.

***HEKAYƏTI-DİVANƏYİ-ƏHLİ-
HƏQQ VƏ ƏHLİ-ALLAH***

150. Var idi bir mərdi-divanə mægər.
Əl yumuşdı bu cəhandan sərbəsər.
Bidil idi qayət ol şuridəhal,
Qılmaz idi kimsə ilə qilü qal.
On yedi gün bulmadı nəfsinə zad,
Almadı nəfsi bu mə'nidən murad.
Nəfsi qayətdə təzərrö eylədi,
Bəni bir qatla toyur, əlbət, - dedi.

- Vardı, bir məscidə girdi mərdi-raz,
Qıldı anda Həqq ilən razü* niyaz.
- 155.Dedi ol dəm, ey səmivü ey bəsir,
Nəfsimin halına xud sənsən xəbir,
Nişə verməzsən firavan neməti?
Çəkdirirsən mana munca zəhməti?
Tez ivərgil bir tolu səhən pılav,
İki ətmək dəxi, qılma xəlqə çav.
Yenə yüz altun, dəxi yemiş, bəha,
Bu, səhl işdir bu gün səntək şaha.
Xoş, mürəbbə oturub açdı başın,
Gələcək pılava ititdi dişin.
- 160.Baxa gördi nə gəlür var, nə gedər,
Eşidin imdi o divanə nedər.
Acığı dutdı, buladı başını,
Söylənüb qırçıldadırdı dişini.
Dedi: Ya Rəb, çün verəməzsən bunı,
Yıx bu məscidi, rəvan öldür bəni.
Bunı dedi, düşdi yanı üstünə,
Durdı ol dəm kəndü canı qəsdinə.
Nagəhan bir taxta çatladı rəvan,
Bir parə topraq töküldi ol zaman.
- 165.Bunı çün gördi, uru durdı dölü,
Dedi: Bunı tez eşitdin, ey ulu.
Dedi: Bu işlərə cüstsən, bigüman,
Tökəsən xəlq üstünə səngi-giran.
Boynına aldın qamunun rizqini,
Bu nə adətdir sana kim, ey qəni?
Kim dilərsə həqqin, inkar edəsən,
Başına toprağı ənbar edəsən.
Çün buna cüst olasan, ana kəhəl,
Öldürəsən bəni bunda biməhəl.

---

* Əlyazmada bu söz "naz" şəklində yazılmışdır.

170. Barı ol yeg kim, qaçam bundan çıxam,
Acluğa qabiləm, iraxdan baxam.
Dört yanını basdı topraq ol zaman,
Daşxaru çıxmağa bulmadı aman.
Kürkini dişinə aldı süriyü,
Bu bucağa, ol bucağa yürüyü.
Daşxaru çıxdı pürdördü bəla,
Başı-gözi parə-parə mübtəla.
Kömrənə, suxranə gedərdi yola,
Gördi bir xacə gəlür quli bilə.
175. Bir tabaq içi dolu dürlü təam,
Xacə ögincə götürmüş ol qulam.
Bunu gördi çün xacə, verdi salam,
Ayıtdı: Sizə göndərildi bu təam.
Dedi: Ey xacə, ivərmək maidə,
İncidəndən sonıra nədir faidə?
Yemədin verdi mana yüz min bəla,
Yeyər olsam, kim bilür ki, nə qıla?
Ol dəxi ana, yemək dəxi ana,
Yeri - var işinlə, qoy məni mana.
180. Dedi: Ey divanə, Həqq verdi muni,
Çok salam aytdı, dəxi sordı səni.
Dedi: Ey xacə, sınaşısam anı,
Çok bəlaya uğradıdır o bəni.
Vədə vermişdir kəlamında bizə,
Rizqinizi verürəm külli sizə.
Verür ol, illa ki, incidür verür,
Mən zəifə gör necə işlər qılır?
Bir nəvalə aldı andan, qıldı nuş,
Düşdi canına həzaran dürlü cuş.
185. Nə'rə urdı, dedi: Ey danayi-raz,
Sənsən edən hər zəifi biniyaz.
Munun üstə yeməyəm hərgiz təam,
Qırk yıl olursa dəxi ömrüm təmam.

- Hər nəfəsdə eyd idi ana müdam,
Çevrə-yanında təam idi təmam.
Həqq cəməliydi ana hər dəm qida,
Ancılayın aşiqə canlar fəda.
Misr əhli neçə illər öz-Xuda
*Yusifin*¹¹⁴ hüsnindən aldılar qida.
190.Hüsni-məxluq olıcaq dərdə dəva,
Xalıqın hüsni qida olmaq rəva.
Ya İlahi, sən bizi görüb qərib,
Ol qidadan eyləməgil binəsib.
Çün biz ol qövmin mühibbiyüz qədim,
Bizi anlardan ayırma, ey kərim.
Qıl onlarınla müsahib sən bizi,
Anlarınla eylə həm həşrimizi.
Çün səvən səvən ilə qopsa gərək,
Anları səvüdür İlahi tezrək.
195.Nəfsə vermə onların inkarını,
Kəsmə dildən onların əzkarını.
Bunlara dolaşmagil sən, zinhar,
Olmayasan ta qiyamət şərmsar.

HEKAYƏTİ-BÜRXXİ-ƏSVƏD
BA MUSA (Ə.)

- Var idi Musa zamanında mægər,
Bürxi-Əsvəd adlu bir divanə ər.
Pəhləvan idi qatı ol şahi-din,
Yok idi manəndi bər-ruyi-zəmin.
Surətən bir paktəraş abdal idi,
Mə'nidə qayətdə sahibhal idi.
200.Daima viranədə olurdı ol,
Dəgmə kimsə bulmaz idi ana yol.
Oldı Musa qövminə bir yıl mægər,

Qəhtü təngü xüşkihayı - sərbəsər.
 Ənmədi gögdən yerə bir qətrə ab,
 Aclıq əlindən cəhan oldu xərab.
 Gərçi Musa hər gün eylərdi dua,
 Olmaz idi hacəti hərgiz rəva.
 Çıxdı istisqayə qırx gün ol tamam,
 Bulmadı qövmilə fəthi, ey imam.
 205.Qeybətə başladı qövmi yer-yerin,
 Dedilər Həqq muni rədd etdi, yəqin.
 Oldı Musa bu xəbərdən biqərar,
 Əl götürüb dedi: Ey Pərvərdigar,
 Nə səbəbdir ki, dua olmaz qəbul?
 Kafər oldı, qamu qövm oldı məlul.
 Gəldi hatifdən nida kim, ey *Kəlim*¹⁵,
 Eyləməz səndən qəbul anı Kərim.
 Çəkmə zəhmət, var otur, ey şahi-din,
 Bu dua səndən qəbul olmaz, yəqin.
 210.Dedi Musa: Ya İlahül-aləmin,
 Nədürür buna dəva pəs, ey müin?
 Həqq-təala yenə: Ya Musa, - dedi,
 Bir qulum var Bürxi-Əsvəddür adı.
 Bu işin mən'inə ol oldı sədəd,
 Yenə həm andan olur sizə mədəd.
 Var, anın könlini xoşnud eyləgil,
 Bu duanı yenə andan diləgil.
 Dedi: Nə yerdə olur, ya Rəb, ol?
 Xancarudan vardır ana şimdi yol?
 215.Der: Filan viranədə yatmışdurur,
 Varlığından aləmin ötmışdürür.
 Vardı Musa, gördi ki, bir türfə ər
 Arxası üstə yatıdır bixəbər.
 İrdi ol Musa, rəvan verdi salam,
 Dedi: Ya Musa, nədir söylə kəlam?
 Dedi: Bildin çünki Musa olduğum,

- Həm bilürsən dəxi nəyə gəldüğüm.
Dedi: Səndən küsmüşəm mən, ey Kəlim,
Qoymadım sana yağış verə Rəhim.
- 220.Nişə kim, bir qatla gəlmədin mana,
Gəlmədirsə gör ki, neylədim sana.
Günki gəldin, gəl oturgil bunda sən,
Gör necə söləşürəm anınla mən?
Sən utanırsan ola* xoş saz ilə,
Söleşürsən ola yüz min raz ilə.
Bir kötük eylə buyururam ana,
Yağışı gör necə aluram sana?
Bir kötügi var idi anın mægər,
Əlinə aldı rəvan ol şiri-nər.
- 225.Nərə qıldı, kötügi çaldı yerə,
Dedi: Tez ol, tök yağışı bunlara.
Yoxsa bir kəz eylərəm əgri nəzər,
Ərşü kürsi eylərəm zirü zəbər.
Bürxi-Əsvəd çün bu sözi söylədi,
Selü yağış aləmi qərq eylədi.
Başın aldı, qaçdı Musa əvinə,
Nitqi olmadı kim, ol bir kəz dinə.
Bir neçə gün keçdi, Musa çün rəvan
Gəldi ta kim, görə anı bir zaman.
- 230.Döndi Musaya dedi: Key züfünun,
Bir kötük ilə necə oldı zəbun?
Dedi Musa: Ey əmini-ruzigar,
Xoş görərmi bu sözi Pərvərdigar?
Dedi: Xoş gəlməsə, ya Musa, ana,
Munca yağışmı verürdi ol sana?
Dedi: Ya Rəb, - Musa, - bu halət nədir?
Bu, nə sözdür? Bu, nə qüdrət bundədir?

---

* *ola* – onunla.

Həqq-təala dedi kim, sən fariğ ol,
Həzrətümə var mənim min dürlü yol.
235.Hər qulum bir dürlü yerdən seyr edər,
Hər biri bir məzhəbi dutub gedər.
Qamusı mana gəlirlər, qəm yemə,
Sakin ol, heç kimsəyə nəsnə demə.
Bəzisinə vermişəm belə süluk,
Xaslar bölügidür uş bu bölük.
Bulara dolaşmagil sən, zinhar,
Ta qatımda olmayasan şərmsar.

*HEKAYƏTİ-NUŞİRƏVANI-ADİL*¹⁶

Vardı Nuşirəvan məgər viranəyə,
Uğradı viranədə bir divanəyə.
240.Nalədən dönmiş vücudi nalə həm,
Özi məhvü qali dönmiş halə həm.
Həm mətai dünyadan bir kuzə ab,
Yasduğı kərpüçü döşəgidir türab.
Başı açuq, yalınü üryanü zar,
Bir əcəb şəxsü vəli biixtiyar.
Durdı Nuşirəvan yanında çox zaman,
Qaldı heyran Bürxə anda natəvan.
Dedi: Ey divanə ər, halın nədir?
Xud bu viran içrə əhvalın nədir?
245.Dedi divanə ki, kim derlər sana?
Der: Ənuşirvani-adil hər yana.
Adil oxurlar bana hər caygah,
Dedi: Anların gözinə xaki-rah.
Bir yalançı ad çağırmışlar sana,
Adiləm, - deyü səvünürsən ana.
Bumıdır ədlin, otuz ildir təmam,
Mən bu viranədə yaturam müdam.

- Özimə qut etmişəm bərgü giyah,
Yasduğım kərpüçü döşөгüm xaki-rah.
- 250.Gündüzün yakar vücudum afitab,
Gecələr ta sübh olunca bərdü ab.
Gahi baran içrə hər dəm suznak,
Gahi nəmnak içrə olmuşam həlak.
Gahi heyranəm özimdən bixəbər,
Kimsənəm yok kim, edə bir kəz nəzər.
Mən bu halda, uş görürsən halımı,
Keçürürəm bu növ ilə əhvalımı.
Sən uyarsan gecə xoş bər təxti-zər,
Hər yanında səd həzaran simbər.
- 255.Ayağın qatında şəm'ü məşələ,
Bir qədəh yanında həm cüllab ilə.
Cümlə aləm bəndə fərmandır sizə,
Dilərəm, verməzlər uş bir nan bizə.
Sən çinan, mən həmçinin bihasiləm,
Dəva qılursan ki, andan adiləm.
Qıl mənim halımı halından qiyas,
Adiləm demə barı, ey nasipas.
Adiləm demə dəxi, ey nabəkar,
Səd həzaran sənciləyin bəndə var.
- 260.Adil isən gəl bərü, ey pürhünər,
Bir gecə olgil mənimlə ta səhər.
Yemə, içmə, yuma, geymə hərir,
Gör vücudun gül kimi necə qurir.
Çünki bu işlərə taət qılasan,
Padşahi-adil ol dəm olasan.
Yoxsa vermə nəfsinə çəndin qürur,
Qoy məni, sölətmə, var, əbsəm otur.
Eşidüb bu sözi Ənuşirəvan,
Gözlərinin yaşı sel oldı rəvan.
- 265.Dedi: Tez edün buna tədbiri-kar,
Xidmətin edün munun leylü nəhar.

Dəlü der: Xoşdur mana bu caygah,
Əksügim yoxdur nəimi-pađşah.
Çox dolaşma bu məni-aşüftəyə,
Yetmək olmaz dəxi kari-rəftəyə.
Cayi-mərgimdir bu viranə mənim,
Mundan özgə dəxi yoxdur məskənim.
Bunu dedi, çəkdi başın qoynına,
Qaldı heyran şah dəlünün oynına.
270.Adil oldur ola dər mülki-cəhan,
Dad ala ol kəndü nəfsindən nihan.
Seçməyə ədl üzrə hərgiz xassü am,
Özi kimi görə hər xəlqi təmam.
Qıl başınca ədl gər ar eyləyə,
Özini bişəkk giriftar eyləyə.
Şəmməcə ədl eylə çünkim dərvişə,
Taəti-yeksələ dərhal irişə.

HEKAYƏTI-MƏCNUN

Məgər var idi bir məcnuni-bidil,
Cəhanın pəhləvanı, mərdi-aqil.
275.Çıkamazdı xəlayiq ortasına,
Yetüşən daş urardı arxasına.
Düşər bir gün uşaqlar çənginə ol.
Urarlar başına, arxasına bol.
Uşaqlar yağdururlar başına daş,
Çıxar səhrayə doğru mərdi-qəllaş.
Uşaqlar daş atarlar hər yanadan,
Dolu yağmağa başladı həvadan.
Dəlü dutdı yüzini asimana,
Dedi: Ey qadirü həyyü təvana!
280.Sana noldı ki, bəndən belə doydun?
Ki, sən dəx bu uşaqlaramı uydun?

Olar daşa dutarlar, sən doluya,
 Rəvamıdır sənin kimi uluya?
 Ki, uşaq sözünə uyub qalasan,
 Mana buncılayın işlər qılasan?
 Çü məsti-Həqq idi ol mərdi-kamil,
 Həqqə xoş gəldi bu sözlər, yəqin, bil.
 Vəli bilgil ki, xurşidi-sərəfraz,
 Götürməz hər kişidən nükteyi-raz.
 285.Nədir fikrin sənin, ey mərdi-qafil,
 Deyə biləmi bu sözləri aqıl?
 Pəs anlarınla Həqqin bir sirri var,
 Ki, olmaz məhrəm ol sirrə hər əğyar.
 Degülsən çünki yara mərdi-məhcür,
 Yüri cəhd eylə, bari qılma məğrur.
 Sözi sirr ilə söylə, qılma izhar,
 Ki, məstur olsa, yegdir cümlə əsrar.
 Çü şadi yok könüldə, qəm yeridir,
 Çü dərd olmaya, nə mərhəm yeridir?
 290.Əziza, sən sözi fikr eylə, zinhar,
 Ki, hər nakəs olamı sahibi-əsrar?
 Çox illərdir bu yolda qalmışam zar,
 Sala bilmən ələ bir munisü yar.
 Ki, girməz ələ bir həmdəmi-müvafiq,
 Vəli çox həmnişin, illa münafiq.
 Ki, yavuz həmnişindəndir bəlalar,
 Səni Həqdən qoyar ol mübtəlalar.
 Diləsən xamuş ol, çün məhrəmin yok,
 Həzər qıl, çün münafiq həmdəmin çok.
 295.Ərənlərin üç işi eylə taət,
 Ki, xamuşi, dəxi səbrü qənaət.
 Təriqi-mərdi-üzlətcuy olgil,
 Cəhan əhlilə həm xoşxuy olgil.
 Cəhan əhli olupdur cümlə rəhzən,
 Yerir surətdə ər, mə'nidə çün zən.

Əgər meylin ola bir dəm fəsadə,
 Ögincə yügrişür çəndin piyadə.
 Əgər meylin Həqqə olursa bir dəm,
 Olamazlar səninlə yarü həmdəm.

300.Sürahi bir yana, bir yana şahid,
 Necə olasan orta yerdə zahid?
 Güzər qıl sən bu divlər xanəsindən,
 Eşitmə onların əfsanəsindən.
 Biri şadü birisidir müsibət,
 Gözi, könli dolu təzvirü qeybət.
 Cəhan dopdaludur bihudə sözdən,
 Həsəddən, bədnəzərdən, əgri gözdən.
 Qalıpdır canü dil ortada məhbus,
 Görünməz gözlərə heç qeybü məhsus.

305.Biləməz çünki can-başı ayaqdan,
 Nə qılsun, çünki düşmüşdür ayaqdan.
 Neçə xunablar içdi bu canlar,
 Uşatdılar bu yolda üstüxanlar.
 Büzürgani-cəhan, ey mərdi-huşyar,
 Bu yolda can verürlər gündə səd bar.
 Çü Musa gör, əlinə ver əsasın,
 Məgər ki, nəfsi-fir'oni basasın.
 Yolunda incə var rəhzən səninçün,
 Deyərsəm ağlaya düşmən səninçün.

310.Zərurətdir ki, getməklük gərəkdir,
 Yarağın anın itməklük gərəkdir.
 Yeri aşıqlərin ardınca hər dəm,
 Çü itdən kəm döğülsən, ey mükərrəm.
 Ov edən çünki it bir şəmmə duydı,
 Qodı bu cifəni onlara uydı.
 Həzaran səngü çubü həbsü zindan,
 Qəbul eylədi, qayıtmadı yoldan.
 Nə yedi, nə xud içdi, etmədi xab,
 Səgi-*Əshabi-kəhf*⁷ bil oldı əhbab.

315.Əgər gerçək ər isən, mərdi-rah ol,
Fəna tap əvvəl, andan padşah ol.
Əgər desə ki, başın qo bu yolda,
Gərək olmaya üqdə canü dildə.
Əgər desə gərəkməzsən bana sən,
Gərək sən şad olasan canü dildən.
Əgər yüz həmlədən salsan sipər sən,
Döğülsən ər, yəqin, ey mərdi-əhsən.

***HEKAYƏTİ-BÜRXXİ-ƏSVƏD
VƏ RƏSİDƏNİ-PADŞAH BA U
(Bürxi-Əsvədin hekayəsi və padşahın
onun yanına gəlməsi)***

Gedər idi bir zaman bir padşah,
Dağu səhra dopdalu xeylü sipah.
320.Uğradı yolu mægər viranəyə,
Yoluxur şah onda bir divanəyə.
Şahı gördi ol heç uru durmadı,
Şah nə kim sordı, cavabın vermədi.
Xoş-fərağət ayağın uzatmış ol,
Çevrəsini ləşkər aldı sağü sol.
Şah aydır ki, ey gədayi-xaki-rah,
Hörmət ilə neçün etməzsən nigah?
Padşahdır gəldi, ləşkər pişü pəs,
Nişə durmazsan uru, ey hiç kəs?
325.Sən kim olasan ki, məntək padşah
Gələ, sən durmayasan, ey xaki-rah?!
Dedi ol divaneyi-sahibnəzər,
Yanı üstə yatduğı yerdə mægər.
Dedi: Ey şahi-məcəzi urma laf,
Necə söylərsən sözi munca gəzaf?
Nə səbəbdən sana hörmət qılayım?

- Mal için səni ulumı biləyim?
Mal ilə *Qarun*¹⁸ olursan, ey zəbun,
Sən dəx olursan onun tək sərnigun.
330.Yoxsa gər *Nəmrud*¹⁹ olasan basipah,
Olasan bir muçək əlində təbah.
Gər olasan hüsn ilə sən müntəha,
Olasan bir kafəri-əhli-xəta.
Gər ola elmin, çün olmaya əməl,
Olasan iblisi-sani dər əməl.
Gər behişt ola sarayın xişt-xişt,
Həmçü *Şəddad*²⁰ olasan əndər behişt.
Olmaya gər səndə munca eybi-bəd,
İkimiz təng olauz, ey bixirəd.
- 335.Bu sifətlər çünki lazımdır sana,
Pəs nədəndir, fəzlini söylə mana.
Çünki ikimiz bir ərđən gəlmişüz,
Nütfə olub rəhm içində qalmışuz.
Yenə bir yerdən çıxub gəldük bilə,
Şimdi heç olmaz anı almaq dilə.
İkimiz ki, yenə bilə ölüür,
Söylə qansımız baqi qalırız?
Çün qamu növ ilə sana həmdəməm,
Söylə mana kim, nədən səndən kəməm?
- 340.Kişi kim muncılayın yoldan gələ,
Nə rəvadır ki, ana dəva qıla?
Yeri, ey biçarə, bu kibrini sal,
Qıl təvazö, Həqq rızasın ələ al.
Tanıgil ol Xaliqin bünyadını,
Zülm qılma, ver qamunun dadını.
Şəhləri Həqq dad için şah eylədi,
Həqq buyurdi, müti olun dedi.
Yeri, Həqq əmrini zaye eyləmə,
Var, otur, ədl ilə dəxi söyləmə.

- 345.Muni dedi, dəlü yeridi həman,
Qaldı heyran şah orada çox zəman.
Dedi: Bu şuridə yandurdu məni,
Nə kişidir mana bildirin muni?
Dedilər kim, budur, ey şahi-zəmin,
Bürxi-Əsvəd kim, derlər paki-din.
Şah məgər kim, Bürxi eşitmiş idi,
Gecə-gündüz ana göz dutmuş idi.
Çün eşitdi bu sözi şahi-fərid,
Özin atdan saldı ol dəm bigəzid.
- 350.Yeridi ardınca Bürxün bir zaman,
Bir nəzər gördi gedər onu həman.
Şah yügürdi, ta ki kütah ola yol,
Baxdı gördi yenə qaib olmuş ol.
Dutdı belin, növhə qıldı anda şah,
Ağladılar şah ilə cümlə sipah.
Gerü döndü şah ilə xeylü həşəm,
Qabladı şahın könlünü dərdü qəm.
Təxtü tacın aqibət tərək eylədi,
İşini Allah ilə bərk eylədi.
- 355.Tərək edənlər buldılar Həqdən murad,
Onlarınçüdür cəhanda olmaz ad.
Çün irə Həqdən hidayət hər qula,
Təxtü tac onun qatında bir pula.

HEKAYƏTİ-İBRAHİM ƏDHƏM²¹

Görün İbrahim Ədhəm neylədi,
Təxti-Bəlxi gör necə tərək eylədi?
Elə tərək eylədügiçün ol pələng,
İgnəsin çıxardı dəryadan nəhəng.
Köhnəsin tikərdi ol bir gün məgər,
İmtəhan etdi onu bir-iki ər.

360. Gördi hər iplik ki, ignədən keçər,
 Bit qaniylə boyanur ol sərbəsər.
 Dedi ol kişi kim ona, ey əmin,
 Təxti-Bəlxə şah edin, ey şahi-din.
 Onı qoydun, fəqr qıldın ixtiyar,
 Nişə qılmadun məaşi-ruzigar?
 Acığı gəldi buna ol şahi-din,
 Bəhrə daşladı əlindən ignəsin.
 Dedi kim, ey balıçıqlar, tez olun,
 İgnəmi dapun, mana alub gəlün.
365. Səd həzaran mahi çıxdı ol zəman,
 Hər biri bir ignə almış dər-dəhan.
 Dedilər: Bumıdır, ey şahi-bülənd?
 Dönməzüz boynumıza salsan kəmənd.
 Bu, döğüldür, - dedi ol şahi-pələng,
 Çıxdı dəryadən həman dəm bir nəhəng.
 Gözi üstə ignəyi tikmiş gəlür,
 İrdi İbrahimə gör kim nə qılır.
 Bir gözün ignə anun kor eyləmiş,
 Gözi üstə ignəyə yer eyləmiş.
370. Verdi İbrahimə ol balıq salam,
 Xoş-fəsih avaz ilə açdı kəlam.
 Dedi ki, Həqq mana ilham eylədi,
 Sirri ondan bənüm ilə söylədi.
 Dedi: Var İbrahimi görgil rəvan,
 İgnəsini bəhrə saldı bu zaman.
 Mahilər qamusı cüstü cudadır,
 Xəlqi-Omman qamu hayü hudadır.
 Var, filan yerdədürür, - dedi mana,
 Dap, apar kim yaxşı töhfədir sana.
375. *Mahi-Yunisdir əcdadım mənim*²²,
 Həqq-təala verdi uş dadım mənim.
 Onı görmədim isə, gördüm səni,
 Əlvida olsun, unutmagil məni.

Buni dedi, getdi ol mahi mægər,
Qaldı ol kişi orada karügər.
Dedi İbrahim ana kim, ey cəvan,
Ol həlak olur bu mülki-cavidan.
Ol hökumətmi uludur, yoxsa bu?
Fikr qıl, gəl özünə, ey nikxu.
380.Şah ikən biz Bəlxə ol sübhanımız,
Bəhrə keçürməz idi fərmanımız.
Şimdi bərrü bəhri yeksan eylədi,
Aləmi ol bizə fərman eylədi.
Pəs bu mülk ondan uludur, bil, yəqin,
Talib olgil, yeri-var, olma əmin.
Talib etsün Həqq qamu aləmləri,
Rəhmətilə toylasun adəmləri.

***HEKAYƏTİ-ŞEYXİ-ALİYİ-MÖTƏBƏR
VƏ XAB DİDƏNİ-U DƏR HALİ-VAQİƏ
(Ali və mötəbər şeyxin hekayəsi
və onun yatarkən yuxu görməsi)***

Var idi bir şeyxi-aliyi-namdar,
Gördi uyxuda mægər ol kamkar.
385.Bir yola gedər ki, rövşəndir çü mah,
Bir firiştə gəldi onda pişi-rah.
Dedi: Əzmin qancarudur, ey əziz,
Belə nə üçün gedərsən tez-tez?
Dedi: Əzmim bu zaman dərgahdurur,
Həm pənahım daim ol Allahdurur.
Ol firiştə dedi kim, ey bixəbər,
Yox ola mütləq sənin əqlin mægər?
Munca əsbab ilə, munca karü bar,
Qormı varmağa səni, ey şərmsar.

- 390.Utan axı bu qamu əmlak ilə,
Qürb istərsən o zati-pak ilə?
Karü barını gerü qoydun əziz,
Həqq saru döndün, yerirsən tez-tez.
Munca ləngər kim, asılmışdır sana,
Səni qormı varasan Həqdən yana?
Dan atınca ol kişi oldı həlak,
Danla çok varın təsəddüq etdi pak.
Bir nəməd pərəsi qoydı ol həman,
Özinə don etdi şeyx həm ol zaman.
- 395.Uydı yenə gecədə ol pak baz,
Ol firiştə gəldi yenə həmçü baz.
Dedi: Qəsdin qancaru, ey pakdin,
Dedi: Qəsdim qürbi-Rəbbül-aləmin.
Dedi: Ey biəqlü heyran səməd,
Onda sığışurmi bu jində nəməd?
Gerü qayıt, varmagil, ey həqşinas,
Kim, yetər sana hicab uş bu pəlas.
Suzəni-İsa hicab oldı ana,²³
Həm hicab olsa gərək jində sana.
- 400.Çün oyandı düşdi yenə odlara,
Onı dəxi verdi sabah bir ərə.
Gördi, əlqissə, yenə gecə bə-xab,
Ol firiştə eylədi ana xitab.
Dedi: Əzmin qancaru, ey namdar,
Aytı: Əzmim ba Xudayi-Kirdigar.
Ol firiştə dedi ki, səni o şah
İstəyü gəlür, əmin ol caygah.
Çün təsəddüq eylədin sən varını,
Həqq yolında tərək qıldın arını.
- 405.Pəs otur sən, getməgil əz-caygah,
Öz-özi gəlür sana ol padşah.
Pak olgil hər əlayiqdən ki, var
Ta sana yar ola ol Pərvərdigar.

Zahir için olsa dünyadan nə qəm?
Tək içində olmasun ondan ələm.
Yokmydı İbrahimin əsbabı çok,
Sevməz idi, çünki ona zərri yok.
Bəlkə nəf'i oldı çok, ey züfünun,
Anın ilən axirət aldı satun.
410.İrmək olmaz ana, ey mərđi-cünun,
Varlığı tərđ etməyincə Həqq için.
Can parəsidir, - demişlər simü zər,
Onı hər kim versə, canından kəsər.
Çünki can əzasını məhv edəsən,
Lacərəm Həqqə doğrı gedəsən.
Qoyma əldən Həqq kəlamın, ey ulu,
Lən tənəlalul-birr hətta tunfiq*.

HEKAYƏTİ-SÜFYAN

Bir igitdən Həcci-İslam oldı fəvt,
Ah qıldı canü dildən ol bə-sövt.
415.Həzir idi anda Süfyan, ey dədə,
Ol igitə dedi: Ey matəmzədə,
Qılmışam dört Həcci bu dərgahə mən,
Satıram qamusını bu ahə mən.
Ol cəvan aydur ki, aldım, ey əziz,
Həcci dəpşur, sən dəx algil ahı tez.
Ol zamanda dəst əmanət dutdılar,
Biri-birinə mətə'in satdılar.
Gördi Süfyan ol gecə ta kim bə-xab,
Canibi-Həqdən ana olur xitab.

---

* *Sevdiyiniz şeylərdən sərđ etməyincə...* [savaba çatmazsınız] (Quran, Ali-İmran: 92).

420. Kim ticarətdə qatı sud eylədin,
Özini yekbarə məsud eylədin.
Əlli bin Həccə qəbul oldı bu ah,
Ol cəvan öz işini qıldı təbah.
Ona gəxi Həccə-çar oldı qəbul,
Əlli bini dördə verdi ol füzul.
Ahi-dildir Kəbə əhlinə səfa,
Onı sən kəm görməgil, ey bivəfa.
Ahi-dildən daima qılqıl həzər,
Çokları ah eyləyirdir dərbədən.
425. Ah necə sultanları qıldı həlak,
Ahi-dildən həm həzər eylər məlak.
Dağı-daşı ah edər zirü zəbər,
Ahi-dildən qıl həzər, ey bixəbər.
Görməmişmişən ki, məzlum ahını,
Yıxdı çox sultanların dərgahını.
Etmədimi təxti-**Zöhhakı**²⁴ xərab,
Təxti-**Keykavusu**²⁵ həm qıldı türab.
Cami-Cəmdən²⁶ ah idi dad alduran,
Ah idi fironi qərqə salduran.
430. Gər günah olursa əvvəl-axərin,
Dolsa qamu asiman ilə zəmin.
Qoysalar mizanə bu qamusını,
Bir yanında asinin bir ahını.
Qamusından ol mürəccəh olisər,
Asi ahı dəxi ağır gəlisər.
Nə hər an asi ki, ol üsyan edər,
Həm müsirr ola, dəxi tüğyan edər.
Ahı anın hərgiz eyləməz əsər,
Oldur ol ah misali-gavü xər.

435.Həqq oların çün kəlamında məsəl,
Etdi *kələ'nami, həm bəl, hum əzəll**.
Asi kim, hər dəm nədamət eyləyə,
Ahi-dilsuz ilə üzrin söyləyə.
Ahı anın çərxi-noh tudən keçər,
Neçə bağlu qapuları ol açar.
Bəhri-rəhmət ah ilə mövcə gəlür,
Əhli-üsyən üstə bir qətrə salur.
Böyüvər** ol dəm qamu aləmləri,
Məhv edər ol həm neçə şəbnəmləri.

HEKAYƏTİ-ŞEYX ŞİBLİ²⁷

440.Dedi bir gün Şibliyi-aşüftəkar,
Bir dəlü gördüm oturmuş biqərar.
Gördüm ol sərgəştəyi-divanəyi,
Həqqə yavuş nəfs ilə biganəyi.
Dedi: Ey Şibli, əmanətdir sana,
Hər səhər qılsan minacatı ana,
Dəgil, ey aləmlərin sirtin bilən,
Kimi uslu, kimi divanə qılən.
Der dəlü daim sana, ey Kirdigar,
Məni belə nişə qıldın biqərar?
445.Əvvəl öldürdün anamı-atamı,
Mana yoldaş eylədin dürlü qəmi.
Pərdeyi-ismətdən ayırdın məni,
Dəxi saldın qürbətə sən, ey qəni.

---

* ...heyvan kimidirlər, bəlkə də [ondan] daha çox zəlalətdədirlər. *Quran, Əraf: 179; Furqan: 44.*

** Hər iki əlyazmada bu söz göstərilən şəkildədir. Bizcə, o, «bürüyər» olmalıdır.

Eylədin avarə həm əz-xanüman,
 Odlara yandı əlin dən külli can.
 Qomadın dəxi aləmdə mülkü mal,
 Bəni qıldın aləm içrə payimal.
 Dad edisərdir degil səndin sana,
 Özi bilür ki, nələr qıldı bana.

450.De ki, dəgməz donı, börki bir pula,
 Kimsəsi yok yüzinə bir kəz gülə.
 Bu qamu cövrü bəlalər canə nuş,
 İlla bir vədəsi gəlməz mana xoş.
 Der ki, sizi tamuya qatsam gərək,
 Qılduğınıza cəza etsəm gərək.
 Bu nə kindir ki, dutar könlündə ol,
 Kim görüpdür ki, xətasız ola qul?
 Mən bu kini görməzəm layiq ana,
 Söylə, əlbəttə, əmanətdir sana.

455.Həm yenə degil ana, ey yüzi gül,
 Keçən işi qurdamaq layiq dögül.
 Şibli aydır: Ey dəlü, demə buni,
 Odlara yaxar sənivü həm bəni.
 Dedi Şibliyə rəvan ol dəm dəlü:
 Aramıza girməgil, ey səvgülü.
 Mən bilürəm anın ilən, var, degil,
 Nə ki mən ısmarlamışam, söyləgil.
 Şibli gördi, ixtiyarı yok bunun,
 Dedi: Sözü'n şər'ə sığışmaz sənin.

460.Qoydı bunu, getdi kəndü halına,
 Şibli düşdi axirət işğalına.
 Xəlvətə girdi o dəm ol şahbaz,
 Gecəyədək Həqq ilə qıldı niyaz.
 Həqq cəmalın gördi uyxuda əyan,
 Müşkilini həzrətə etdi bəyan.
 Dedi Həqq: Noldı, əya Şibli, sana?
 Demədin divanənin sözün mana.

Dedi: Ya Rəb, hər işə sənsən, xəbir,
 Deyə bilmən anı ki, divanə der.
 465.Həqq dedi: Şibli, çok illər keçdi bol,
 Bu iş üstə küsülüdür bəndən ol.
 Der ki, əlbət, damunı yıxmaq gərək,
 Aləmi həp cənnətə uçmaq gərək.
 Çok kişidən bana peyğam eylədi,
 Mana dəxi dürlü sözlər söylədi.
 Bu nə sorğudur, bu munca tulü ərz?
 Bir avuc toprağa munca nə qərəz?
 Himməti-mərdani gör, ey əsli-pak,
 Kafəri dəx diləməz ola həlak.
 470.Qanda qaldı ki, müsəlmana qıya,
 Ya onun haqqında bir qiybət deyə.
 Ya İlahi, sən bizə lütf eyləgil,
 Onların hörmətinə bağışlagil.

HEKAYƏTİ-BAYƏZİD BİSTAMİ²⁸

Bayəzidi-pürsəfa, şuridəhal,
 Haləti gəldi, dedi: Ey zülcələl,
 Çün qiyamət ola danla aşikar,
 Qılayım ol tamu ağzında qərar.
 Əlümə bir xəncər alayım zi-nur,
 Qavayım xəlqi cəhənnəmdən bə-dur.
 475.Ta ola aləm cəhənnəmdən əmin,
 Görəsən danla, əya şahı-yəqin.
 Gəldi hatifdən nida həm ol zaman,
 Dinnə, yoksa, çok görəsən sən ziyan.
 Söyləyim eybini, - dedi Kirdigar,
 Ta qılalar xəlqi-aləm səngsar.
 Ol büzürgi-din rəvan verdi cavab,
 Dedi: Ya Rəb, nə deyim, neçün itab?

İzzətinin həqqi üçün bu zaman,
 Açıyım xəlq ortasında mən zəban.
 480.Şərh edəyim səndən incə lütfü cud,
 Qılmasunlar sana heç kimsə sücud.
 Həqq-taala dedi: Ey şuridəhal,
 Qılma munca bizim ilə qilü qal.
 Sərbəsər razı olayım ikimiz,
 Bən deməyim, sən dəxi dur dipdiniz.
 Dedi: Ey xəllaqi-aləm, bir bəla
 Canıma uğratdun ol dəm mübtəla.
 Qalmaqda canımda heç səbrü qərar,
 Bən demən, özi gəlür biixtiyar.
 485.İxtiyarımı çünki əldən alasan ,
 Bayəzid məhv ola cün sən qalasan,
 Sən deyicək Bayəzidə nə günah?
 Sən bilürsən halı xud, ey padşah.
 Bu Səidə çün irişdi bu xəbər,
 Bayəzid işindən oldu xirə sər.
 Dəğdəğə düşdi vücudinə anun,
 Dedi: Ya Rəb, nə ola sirri bunun?
 Bu fikirdə ikən uyur ol zaman,
 Gördi kim, qopmış qiyamət biəman.
 490.Baş açıq, yalın ayaq aləm qamu,
 Heybət ilə kükrəmiş yeddi tamu.
 Cənnət əhli cənnətə etmiş qərar,
 Asilər qalmış arada şərmsar.
 Heybət eylərlər mələklər qamuya,
 Anları qoymaq dilərlər tamuya.
 Asilər fəryad edərlər zar-zar,
 Mövc urarlar ara yerdə biqərar.
 Heybətindən tamunun aləm siyah,
 Yerü gög əhli qamu olmuş təbah.
 495.Bu təhəyyürdə bular heyranü zar,
 Bayəzid olur nagəhan aşikar.

Nə'rə urar heybət ilən sə'bnak,
Məhşər əhli az qalır ola həlak.
Himmət eylər ol ərənlər sərvəri,
Qoyaman der tamuya mən bunləri.
Əmr edər mələklərə ol dəm qəni,
Nurdan zəncir ilən bağlın buni.
Yoxsa qılır aləmi bu tarümar,
Nə hesab olur arada, nə şümar.
500.Onı zəncirə çəkərlər çün fələk,
Hər yanından yapışur yüz min mələk.
Gəh çəkər zənciri, kükrər nər kimi,
Yağya girmiş bahadır ər kimi.
Darü gir içində bunlar, ey səid,
Uyxudan oyandı nagah Bu Səid,
Dedi: *Amənnə**, əya şahi-fərid,
Bayəzidə ol güman olsun məzid.
Etiquadım biri min oldu bu gün,
Bayəzidin həqqinə, ey rəhnəmun.

HEKAYƏTİ-HİNDUYİ-SAHİBKƏMAL

505.Var idi bir hinduyi-şuridəhal,
Dər-məqami-eşq xoş sahibkəmal.
Çünki Həccə çıxdı nagəh qafilə,
Gördi xəlqi dər-miyani-məşələ.
Dedi onlara rəvan ol şiri-nər,
Qancaruyadur bu gün əzmi-səfər?
Dedilər kim, Kəbəyədir əzmi-rah,
Məqsudimizdir bizim ol caygah.
Dəlü der: Kəbə nədir, ey rəhnümay?
Dedilər: Tanrı əvidir, ey gəday.

---

* ...*biz iman gətirdik*... (Quran, Bəqərə: 17).

- 510.Dedi: Anda varmadan nədir murad?
Onda varan qəmlü olur, yoxsa şad?
Dedilər kim, gündə min kəz bişü kəm,
Həqq təcəlli eylər anda əz-kərəm.
Hər kim onda bir nəfəs sakin ola,
Əz-əzabi-cavidan əmin ola.
Düşdi hindu canına bir şuri-şər,
Kəbə arzusundan oldu bixəbər.
Hindu der: Heç uymuyayım ruzü şəb,
Varmayınca ol əvə mən bitəəb.
- 515.Həmçinin yeridi məstü biqərar,
Ta ki yetdi Kəbəyə axiri-kar.
Çünki gördi Kəbəyi durmuş uca,
Sordı əhli-Kəbədən: Qanı xacə?
Hacilər dedi ki, ey şuridəhal,
Bil onun əysini* görməkdir mühal.
Əhli-Kəbə dedi: Ey aşüftəkar,
Onı görməkmi olur, ey biqərar?
Əv anındır, illa əvdə olmaz ol,
Bunu bilür hər ki divanə dəgül.
- 520.Bu söz ilə hindu fərtut oldu həm,
Qaldı heyran, əqli məbhut oldu həm.
Nərə urdı, qıldı dər-saət fəğan,
Özini taşlara çaldı ol zaman.
Zari qıldı kim, müsəlmanlar qanı?
Nə üçün gətürdiniz munda məni?
Çün əyə yox, varmazam bu xanəyə,
Gor ola məgər bu əv divanəyə?
Bu əvin mana əyəsin göstərin,
Ya əv ögində mənim boynum urun.
- 525.Gərçi mən aşüftə bilsəydim buni,
Çəkməz idim bu qədər yol zəxmini.

---

* *əysini* - əyəsinini, iyəsini (yiyəsini, sahibini).

Siz məni çün bu əvə gətürdiniz,
 Göstərin anı ki, mana derdiniz.
 Mana nə bu əv gərəkdir, nə məqam,
 Mana əv əyəsi gərəkdir, vəssəlam.
 Buni çün eşitdi hüccac ol zaman,
 Növhə qıldı varısı zarü fəğan.
 Dedilər kim, bərəkallah, ey səlim,
 Həm sana ərzani bu sidqi-əzım.
 530.Nagəhan bir nur oldu aşıkar,
 Qabladı divanəni xurşidvar.
 Gəldi hatıfdən nida kim, yari-mən,
 Gəl bəru, gör ləzzəti-didari-mən.
 Kəbə əhli cümlə heyran qaldılar,
 Yıxılıban qamu bihuş oldılar.
 Özinə gəldi yenə bunlar qamu,
 Gördilər kim, yerimiş ol nuri-hu.
 Mürği-ruhi ərşə seyran eyləmiş,
 Qalibi-fərtuti bican eyləmiş.
 535.Hər kimin mətlubi sanə' olmaya,
 Sün'ə baxub sanə'i ol bulmaya.
 Cəhd qıl, oturma xali ruzü şəb,
 Sün'ə baxgil, sanə'i eylə tələb.
 Hər ki kəndü nəqşinə nazir ola,
 Nəqş içində kəndü nəqqaşın bula.
 Fariğ ola daşraki əndişədən,
 Çün görə sirri dəruni-şişədən.

HEKAYƏTİ-RƏFTƏNİ-HƏKİMİ-HİND
BƏ-MƏMLƏKƏTİ-ÇİN
(Hind həkiminin Çin ölkəsinə getməsi)

Həkim-i-hind şəhri-Çinə vardı,
 Varub Çin şahının qəsrinə girdi.

540. Görər bir tuti şahın həmnişini,
Qəfəsdə bağlu bəndi-ahənini.
Çü tuti gördi hinduyi bərabər,
Rəvan söylədi tuti həmçü şəkkər.
Ki, əz-bəhri-Xuda, ey munisi-raz,
Qayıtsan yenə Hindustanə sən baz.
Apar tutilərə bəndən səlamı,
İrişdür anlara həm bu pəyamı.
Ki, ol biçarə şöylə zarü məhcur,
Qalıpdır bir qəfəs içində məstur.
545. Nə bir həmdərdir var, nə qəmgüsari,
Bə-zindani-qəfəs edərdir zari.
Nə tədbir eyləsün, nədir ana raz?
Ki, sizdən yana uça, edə pərvaz.
Həkim axir ki, Hindustanə vardı,
Varuban tutilər bağına girdi.
Nə tədbir eyləsün, nədir ana raz,
Ki, sizdən yana uçub edə pərvaz.
Həzaran tutilər dilzində gördi,
Ki, dürlü saz ilə sazəndə gördi.
550. Qamusı şəkkəri dutmuş bə-minqar,
Ki, qamu fariğülbal əz-həme kar.
Çələb vermiş olara bir əcəb xan,
Məgəs olmuş hümay əz fərri-işan.
Həkimi-hind fəth etdi kəlamın,
Olara sölədi anın pəyamın .
Eşitdilər bu sözi çünki olar,
Yıxıldılar ağacdən yerə yeksər.
Yıxıldılar yerə yeksan qamusı,
Sanasan diri qalmaqadı birisi.
355. Oların öldügündən mərdi-huşyar,
Əcəbləndi pəşiman oldı ol yar.
Bə-axir çünki şəhri-Çinə gəldi,
Varub ol tutiyi-məhbusi gördi.

Həkim der: Tuti, axir Hində vardım,
Pəyamın ol yaranlara apardım.
Eşitdilər qamusı, qaldı heyran,
Yıxıldılar ağacdan cümlə yeksan.
Onı eşitdi çün tutiyi-xoşbal,
Bir ah etdi, yıxıldı, öldi filhal.
560.Yıxıldı, şöylə yatdı zarü giryan,
Sanasan ki, tənində yok idi can.
Qəfəsdən bir kişi çıxardı, dutdı,
Ayağından dutub külxanə atdı.
Düşər külxanə xoş ol tutiyi-naz,
Rəvan külxan içində qıldı pərvaz.
Oturdı bər-səri-qəsri-Xudavənd,
Həkimi-hində aydur: Ey hünərmənd,
Mana təlim qılmış ol yaranlar,
Qəfəs içrə mənim halım soranlar.
565.Bizə ulaşmağ istərsən gələsən,
Ölə gör, ta qəfəsdən qurtulasən
Ölə gör, ta ki bulasan rəhalıq,
Ölüyə kimsə qılmaz aşinalıq.
Diriykən gər özündən əl yuvasən,
Qəfəsdən qurtulub qəsrə gedəsən.
Yaranlar rəmzi yerinə gətürdüm,
Qəfəsdən çıxuban qəsrə yetürdüm.
Yaranlarıma qayət intizarəm,
Xacə, xoş qal ki, mən uçub gedirəm.
570.Əziz olmadı ol, hər kim ki ölməz,
Həyati-cavidan ol kimsə bulmaz.
Qalan qəflət evində şimdi məhzun,
Olisər axirində danla məğbun.
Keçürdün qəflət ilə çok zəmani,
Neçün həmrəh ola sana məəni?
Qərəz budur ki, ey cuyəndeyi-raz,
Bu aləmdən qıla gör şimdi pərvaz.

Uyuban qalma bu viranələrdə,
Müqəyyəd olma kərkəs xanələrdə.
575.Uyuyanlar qamudan gerü qaldı,
Oyanıqlar iləri mənzil aldı.
Olursa qəlbinün daim hüzüri.
Bulasan zülməti-qəbr içrə nuri.
Hüzürin bil sana həmrəh olisər,
Dilin şayəsteyi-dərgah olisər.
Xuraman olasan dər-aləmi-eşq,
Nigəhdarun əsasi-möhkəmi-eşq.
Cünuni-əqlə vermə ixtiyarın,
Ki, bozmaya din üstündə qərarın.
580.Gərək Həqqi qılasan ol qədr yad,
Ki, sən uyduxca qəlbin edə fəryad.
Həqqin zikrilə cari et zəbanın,
Ola dər-axirət həmrəhi-canın.
Ki, dildə hər nə kim çok olsa təkrar,
Anınla gedisərdir axiri-kar.

HEKAYƏTİ-ABİDİ Kİ, RƏSİD BƏR İSA²⁹
(Ə.) (İsaya (ə.) rast gələn abidin hekayəsi)

İsəyi-Məryəm gedərdi bir kəzin,
Gördi bir abidi-vəli, mərdi-güzin.
Özinə bir güşeyi qılmış məkan,
Səbzəzarü çeşmeyi-abi-rəvan.
585.Məscidü mehrabü xoş, ziba, lətif,
Özi tənha, yox qatında heç hərif.
Dedi kim, ey abidi-yəzdanpərəst,
Bunda tənha necə eylərsən nişəst?
Dedi: Çok illərdürür, ey namdar,
Taət ilə bunda keçdi ruzigar.
Hacətim var, eylərəm razü niyaz,

Eyləməz anı qəbul ol karsaz.
 Dedi: Söylə hacətin, ey rəhnüma,
 Bən dua qılım, ola hacət rəva.
 590.Dedi abid: Hacətim budur ana,
 Şəmməcə verə məhəbbətdən mana.
 İsayi-Məryəm çü eşitdi anı,
 Əl götürdi, dedi: Ey Rəbbi-qəni,
 Dedi: Ol biçarə ərz eylər sana,
 Şəmməcə vergil məhəbbətdən ana.
 Gəldi hatıfdən nida: Ey şahi-din,
 Verdük ana hacətinün yarımın.
 Şəmməcə olsa məhəbbətdən təmam,
 Məhv olur, kəsb edəməz hərgiz məqam.
 595.Getdi İsa, qaldı ol abid kişi,
 Eşid imdi, noldı ol abid işi.
 İrdi ana çün məhəbbətdən əsər,
 Nimi-şəmmə, bəlkə bir zərrə qədər.
 Nə'rə urdı, yaxasın çak eylədi,
 Məscidü mehrabı pürxak eylədi.
 Saqi-yi-baqidən içdi ol şərab,
 Düşdi dağə valehü məstü xərab.
 Keçdi anın üstünə çənd ruzigar,
 Gəldi İsa - yenə ol şiri-şikar.
 600.Gördi ki, ol çeşmə, ol gənci-məqam,
 Qurumuş, yer ilə bir olmuş təmam.
 Məhv olmuş cümlə bağü xüskü tər,
 Məscidü mehrab həm zirü zəbər.
 Dedi İsa: Ya İlahül-aləmin,
 Nişə viran oldı bu bağü zəmin?
 Həqq aydur kim, ölməyipdir, vardır ol,
 Var, bu dağ içində istə, anı bul.
 Getdi İsa bər-səri-kuh, ey əcəb,
 Vardı ol biçarəni qıldı tələb.

- 605.Gördi durmuş məstü heyranü xərab,
İki gözi yaşı sel olmuş çü ab.
Bir ayağ üstünə durmuş ol hümam,
Uyamamış, yatmamış qırx yıl tamam.
Dedi: Nə durmuşsan, ey biçərə sən?
Nişə olmuşsan qatı avarə sən?
Vermədi İsayə ol hərgiz cavab,
Hu, - deyü durmuş idi məstü xarab.
Hər nə İsa sorar, ol deyər ki, hu,
Huyə qərq olmuşdurur ol nikxu.
- 610.Dedi ki, hudən muradın Həqmidir?
Hudən özgə heç muradın yokmıdır?
Çün eşitdi Həqq adın ol biqərar,
Düşdi can ısmarladı biixtiyar.
Dedi İsa: Ey Kərimi-cavidan,
Bu nə haldır, mana sən eylə bəyan.
Həqq-təala dedi İsayə bə-raz,
Anın için sən mana qıldın niyaz.
Zərrəcə verdim məhəbbətdən ana,
Uş budur halı, əyan etdim sana.
- 615.Gər ziyadə versə idim zərrədən,
Məhv olurdu dər-zəman canü bədən.
Kim məhəbbətdən mənimlə ursa laf,
Dözə bilməz dəvası olur gəzaf.
Çok kimsənə dəva qıldı, doymadı,
İştə çoklar[1] bu sirri duymadı.
Cümlədən birisi Musa söylədi,
Ol mənim vəslim təmənnə eylədi.
Mən təcəlli eylədim tağə mægər,
İrdi tağdan anla bir şəmmə əsər.
- 620.Dözmədi Musa anla, ey pürhünər,
Düşdi, ussı getdi, oldu bixəbər.
Uru durdu sonra çok üzr eylədi,
Tövbə qıldı, ya Rəb, amənnə, - dedi.

Pəs məhəbbətdən dəm uran xam ola,
Dünyada gördüm deyən bədnam ola.
Anın üçün dedi ol fəxri-cəhan,
Bizi görmək anı görməkdir həman.
Ənbiyanı görən Allahu görər,
Övliyəyə irən Allaha irər.
625.Çünki onlar Həqqə yol bulmuşdurur,
Onlara irən Həqqi bilmişdürür.
Ənbiyanın şər'ini algil ələ,
Övliyanın himmətilə gir yola.
Onlara uyan peşiman olmaya,
Uymayan anlara Həqqi bilməyə.
Ya Rəb, onlardan ayırma sən bizi,
Həm onlarınla qopar həşrimizi.

HEKAYƏTİ-ALİM

Var idi bir mərdi-ali, mötəbər,
Bilmiş idi dünya halından xəbər.
630.Dört yüz sənduq dolu elmü kitab
Oxımışdı ol kişi fi külli bab.
Elm iləydi işi anın ruzü şəb,
Dünyanı dəx candan eylərdi tələb,
Ol zamanda bir peyəmbər var idi,
Gənci-mə'ni, sahibi-əsrar idi.
Həqq-təala ol qula vəhy eylədi,
Bəndən ol alimə var, söylə dedi.
Sən degil ol alimə, ey biqərar,
Elm ilə gərçi keçürdün ruzigar.
635.Dünyanı səvdin çü oldun qürrə sən,
Duymayasısan bizi bir zərrə sən.
Salmamışsan sən könüldən dünyanı,
Həqdən ayırsa gərək dünya səni.

Aləmin elmi sənin olursa həp,
 Eyləsən təhsili-elmi ruzü şəb.
 Çünki dünya səvgüsi canında var,
 Eyləməz Həqq səvgüsi səndə qərar.
 Zərrəcə dünya məhəbbətdən sana
 Gəlməgə qoymaz səni bəndən yana.
 640. Anın üçün vermişəm elmi sana,
 Gəlməyəni gətürəsən sən bana.
 Sən gələnləri dəxi mən' eylədin,
 Gələcəgə gəlmə, - deyü söylədin.
 Anı ki bən səvmədim, səvdin anı,
 Anı ki bən səvmişəm, qoydun anı.
 Fəqri mən səvmiş idim, sən qovladın,
 Dostı düşmən, düşməni dost eylədin.
 Səni gördi, qamu aləm uydı uş,
 Dostı qoydı, cümlə düşmən səvdi xoş.
 645. Müqtədasən sən bu gün çün aləmə,
 Pəs dəlil ola işin hər adəmə.
 Fitnə oldı aləmə elmin sənin,
 Kibrə döndi səbr ilə helmin sənin.
 Çünki alimlər cəhanın xassıdır,
 Onlar azması cəhan azmasıdır.
 Sana yar olmaz bu dövri-xakisar,
 Aldayıdır sənciləyin səd həzar.
 Necə oynarsan bununla, ey dəni,
 Pirəzəndir işvəgər, aldar səni.
 650. Bir qarıdır gəndəbazı, kujpüşt,
 Səd həzaran məkri var cümlə dürüşt.
 Hər zaman gülgüneyi-əhmər qılır,
 Hər zaman ahəngi-səd şövhər qılır.
 Nuri qoydun, narə meyl etdin nədən?
 Saf ikən zünnarə meyl etdin nədən?
 Bu tilsimə kimsə agah olmadı,
 Çoklar uydı, heç muradın bulmadı.

Keçməyincə bundan, ey xülqi həsən,
Bulamazsan! Həqqi, zəhmət çəkmə sən.
655.İkisi bir əqd ilə girməz ələ,
Bunu qoygil, ta ki Ol sənin ola.

*HEKAYƏTİ-SULTAN MAHMUD*³⁰

Ki, bir gün şahı-Qəznin ləşkər ilə,
Ava çıxmışdı ol sərvər ilə.
Xüruşə gəldi çün kusü nəğarə.
Yeridi ləşkəri kuhü qifarə.
Məgər kim düşsə önə hər cənavar,
Ki, dağdan enə düzə hər nə ki var.
Özi dutub gedərdi dağ kənarın,
Təfərrüc dəştlərinin lələzarın.
660.Görər bir pır beli iki bükülmiş,
Ki, arxasına bir az yavşan almış.
Bunu gördi, təəccüb qıldı sultan,
Dedi ki, nəyə güzər ola bu can?
Rəvan pır verdi Sultanə səlamı,
Dedi: Neçün! itürdün nik namı?
Bu, nə həngamədir, bunca dözərsən?
Nə itürdün, bu səhrada gəzərsən?
Dedi pırə ki, nədir, söylə adın?
Bu sözdən söylə həm nədir muradın?
665.Ona dedi rəvan ol piri-məsud,
Sənin adındır adım, yəni Mahmud.
Dedi Sultan ki, könlüm oldı dər-həm,
Ki, mən dəx Mahmud olam, sən dəxi həm.
Ki, sən Mahmud, bən Mahmud olam gər,
İkimiz necə olisər bərabər?
Cavabın verdi ol dəm, aydır: Ey şah,
Nola, olasan mana bir ləhzə həmrəh.

Mənimlə bu məzar içində girgil,
Bərabərlik necədir, onda bilgil.
670.Yaxud ensən bu yerə iki arşun,
Görəydün varmıdır yanında qoşun?
Diriykən sana dögüləm bərabər,
Bərabərüz öləndən sonra, ey ər.
Bu ləşkəri görərsən sən ki, çoxdur,
Üç akçalıq sana assısı yoxdur.
Səqqa bigi alubsan boynuna məşk,
Yetən içər, vəli sənsən çəkən rəşk.
Əziza, qəm gözət, qəmxor olma,
Özini xəlq için odlara salma.
675.Əgər dünya vəfadar olsa idi,
Bu dövlət bilə baqi qalsa idi,
Bu munca şahü munca səlatin.
Alaydı dünyadan cümlə muradın.
Çü bu yer cümləsin bir-bir yeyədür,
Bununla fəxr qılmaq bəs nəyədür?
Oyan bu qəflət uyxusından, ey yar,
Əcəl heç kimsəni qılmaz xəbərdir.
Bu bir zərbi-məsəldir, edirəm faş,
Qulağ ur, dinlə muni, ey qarındaş.
680.Kişi kim, bilə olsa sahibi-tac,
Öləndən sonra bir altuna möhtac.

***HEKAYƏTİ-ŞEYX BAYƏZİD BİSTAMİ
VƏ DƏR BƏYANİ-Bİ'VÜ ŞƏRAYİ-U
(Şeyx Bayəzid Bistaminin hekayəsi
və onun alış-verişinin bəyanı)***

Eşitgil Bayəzidi-pirzadə,
Ki, qırk kəz Həccə varmışdı piyadə.
Məgər bir gün ki, Həccə varur idi,

Təfəkkür içrə yola yürür idi.
 Ki, qırk Həcc eyləmişəm mən piyadə,
 Namazü nafilə həddən ziyadə.
 Əgər biri qəbul olursa bəsdir,
 Dəxi munca yügürmək nə həvədir?
 685.Çü nəfsinə bu əcəb irişdi nagh,
 Olur peşiman, dərd ilə qılır ah.
 Dedi: Ey nəhsü murdarü dəni nəfs,
 Necə odlara yaxarsən məni nəfs?
 Yeridi çağırub ol şiri-mərdan
 Ki, qırk Həcc verürəm kim, versə bir nan,
 Bir igid verdi bir ətmək malından,
 Bu qırk Həcci rəvan aldı əlindən.
 Çü ətməgi əlinə aldı dərviş,
 Düşər könlinə nagh bu təşviş
 690.Ki, bir qotur it olsa pirü məyub,
 Götürsəm buni, ana daşlasam xub.
 Görər bir kəlbi bir yerdə bürüşmiş,
 Tüki yox, qarnı ac, dişi irişmiş.
 Qamu itlərdən onu xor bildi,
 Götürüb ətməgi öginə saldı.
 Təvəccöh qıldı kim, gedə işinə,
 Nələr gətürdi it anun başına?
 Bir əlini qılır ol dəm həvalə,
 Urar Bayəzidə bir xoş şəpalə.
 695.Ki, sən qırk Həcci bir ətməgə satdın,
 Sanursan, yəni kim, bir hünər etdin?
 Çü verdin qırk Həcci bir ətməgə sən,
 Səvinürsən hünər etdim, - deyü mən.
 Atan Adəm səkiz uçmağı pümmur
 Eşitdin iki buğdaya satupdur.
 Bax, imdi halına, gör nə imişsən,
 Ərənlər qanda, sən qanda imişsən?

Budur dəvan ki, tərki etdim bu malı,
İçindən kəsmədin heç qilü qalı.
700.Sana demədilər ki, tərki-mal et,
Dedilər, tərki-ücbü tərki-qal et.
Çü əkdüğün biçərsən, danla, ey yar,
Barı cəhd eylə, əkmə tuxmi-murdar.
Ki, hər taət ki, Həqq için qılasan,
Birinə yüz, yüzinə min bulasan.

HEKAYƏTİ-DAVUD³¹ (Ə.)

Altmış il oxıdı çün Davud *Zəbur*³²,
Xəlvənin ünindən olurdı hüzur.
Kim eşidirsə, olurdı biqərar,
Əqli qalmazdı anınla payidar,
705.Yel eşidüb şöylə qalurdı xəmuş,
Hər ağacın yaprağı dutardı guş.
Su axarkən eşidüb durar idi,
Quş uçamazdı havadan, zar idi.
Gərçi avazı qılurdu xəlqi piç,
Leyk göynüklü döğüldü bağı heç.
Lacərəm bir adam ağlamaz idi,
Öldürüb külli, fəna etməz idi.
Aqibət çün yetdi zəxmi əz-qədər,
Canü dil oldı qamu zirü zəbər.
710.Nalə edüb düşdi səhrayə mægər,
Naləsindən ağladı kuhü kəmə.
Növə qıldı, ün çəkübən dərtnak,
Eşidüb qırk min kişi oldı həlak.
Hər kim ol avazı eşitdi zi-dur,
Uçdı ruhi qaldı cismi dər-qübur.
Ta xitab irişdi: Ey Davudi-pak,
Öldi qırk min kişi ünindən həlak.

- Mundan öndin qılmadun bir didə tər,
Gör nə qıldı sənin ilən Kargər.
- 715.Çün könüldən naləsi oldu bu gün,
Neçələrin canına urdı dügün.
Naləsin Həqq dedi könündən eşit,
Mömin isən dərd ilə xoş nalə et.
Nalə kim göynüklü dillərdən gəlür,
Misr qılıcından ol iti olur.
Doğrar ol eşidəni sağa-sola,
Heybət ilə ərşə salur zəlzələ.
Pəs xitab irdi Davuda ol zaman,
Dedi: Halın bil Davuda müstəan.
- 720.Çünki oldun dərd əlindən biqərar,
Can fəda oldu yoluna çil həzar.
Növheyi-matəm səni qıldı çü nar,
Lacərəm ki, oda uğrayan yanar.
Dərdi-dil oldu çü səndən aşikar,
Neçə başlar yoluna oldu şikar.
Çünki Həqq arastə qıldı Adəmi,
Dərdi-dildir, ancaq istək adəmi.
Hər kişi kim, dünyada bidərd ola,
Hərgiz ol mərd olmaya, bimərd ola.
- 725.Əhli-dərd olan bəşərdir, bil sirişt,
Hər nəfəs ursa gəlür buyi-behişt.
Rəngü buyi övrət eylər ixtiyar,
Mərđi-həqlər rəngü bu neylər əyar?
Dərdə səbr oldu çü *Əyyub*³³ xitab,
Lacərəm gəlmədi andan iztirab.
Çünki *İbrahim*³⁴ zibh oldu nida,
Həqq yolına oğlını qıldı fəda.
Qayğü oldu çünki *Yəqub*³⁵ nəsib,
Düşdi Yusifdən cüda, oldu qərib.
- 730.Davuda bir nə'cədən oldu itab,
Dağə-daşə lacərəm oldu xitab:

Kim, mənim Davuduma dəmsaz olun,
Anın ilə bilə həməvaz olun.
Biədəb olmaz dəxi ta zindədir,
Gör ki, peyvəstə nə sərəfkəndədir?
Ol ki çəkdi nəfs ucundan dürlü hal,
Lacərəm nəfsini qıldı payimal.
Mərkəbi-asidürür, olmaz müti,
Həqq mədəd qıla məgər, oldur şəfi.

**HEKAYƏTİ-ABİDÜ ZAHİDÜ DİVANƏ
VƏ PEYĞAMI-İŞAN BORDƏNİ-MUSA (Ə.)**
*(Abid zahid və divanənin hekayəti və
Musanın (Ə.) onların sifarişini aparması)*

735. Musayi-İmran gedərdi suyi-Tur,
Gördi bir zahid oturmuş qərqi-nur.
Dedi: Ya Musa, Həqqə peyğam apar,
Yarlığarmı məni ol Pərvərdigar?
Hər çi buyruğdır anı dutmuşam,
Uş sən peyğamına göz dutmuşam.
Getdi Musa çün oradan durtər,
Gördi bir aşiq dəxi qəmxartər.
Dedi: Həqqə de ki, ol biməğzü pust,
Dustundur, sən dəx anı eylə dust.
740. Qıldı Musa ondan ol dəm əzmi-rah,
Gördi bir divanə durmuş bikülah.
Baş açuq, yalın ayağ, güstaxvar,
Dedi: Ya Musa, degil ba-Kirdigar,
Necə sərgərdan yeridir ol bəni?
De yenə alsun gerü verdüğünü.
Qüssədən canım irişmişdir bə-ləb,
Munca cövri mana eylər nə səbəb?

- De səni tərək eyləmişdir ol əziz,
Sən dəx anı tərək eylə həm tez-tez.
- 745.Musa divanə sözün xoş görmədi,
Yüzünə baxmadı anın durmadı.
Gəldi Turə çün Kəlimi-karsaz,
Dedi, eşitdi, qayıtdı yenə baz.
Abidü zahid sözünü söylədi,
Hər birinin müşkilin həll eylədi.
Dedi Həqq: Zahidə rəhmət eylədüm,
Abidə qismət məhəbbət eylədüm.
Hər birinin məqsudi hasildürür,
İkisi dəxi mana vasildürür.
- 750.Səcdə qıldı, döndi Musa gerüyə,
Ta gələ peyğamı yerinə deyə.
Qisseyi-divanəyi söyləmədi,
Gizlədi anın sözünü, demədi.
Həqq-taala dedi: Dəxi varmı raz?
Qanı ol divanə qılduğı niyaz?
Dedi: Ey Həqq, demişdi ol bana,
Çok söz, illa deyəmədüm mən sana.
Nişə kim, ol həddən aşurmuş idi,
Biədəb sözlərə laf urmuş idi.
- 755.Necə dəprədəm mən ol peyğamə ləb,
Ol sözi demək olur tərki-ədəb.
Dedi: Ya Musa, qayıt, vargil ana,
Ayt ki, Həqq çox-çox salam etdi sana.
De ana kim, Həqq aydır, ey biqərar,
Sən əgər qıldınsa tərki-Kirdigar.
Səni tərək etməz, degil ol bizəval,
Ol səninlədür yenə fi külli-hal.
Qanda varsa, anı əldən qoymazam,
Bəndən ol doysa, mən ondan doymazam.
- 760.Çünki Musa dutdı bu peyğamə guş,
Düşdi ol dəm canına yüz min xüruş.

Gəldi çün istədi, tez buldı anı,
Söylədi Həqqin anla peyğamını.
Həqq dedügi sözləri şərh eylədi,
Əvvəl-axır qamu bir-bir söylədi.
Dedi ol divanə: Ey Musa, bayaq,
Dutmaz idin sözümə hərgiz qulaq.
Gördün ola Həqq ilə bazarımı,
Mana nə söylər, gör ol dildarımı.
765.Baxma, ey Musa, dəlülərə həqir,
Bu iş üçün Tanrı çokları fəqir.
Tolu baxgil Tanrının qullarına,
Çün döğülsən müttəle hallarına.
Gördüğünü çünki kamil görəsən,
Az zamanda çok kamala irəsən.
Dövlət anındır ki, xudbin olmaya,
Xudbin olanlar Xudabin olmaya.
Qamuları Həqq, Xudabin eyləsün,
Cümlə xəlqi rəhmətilə toylasun.

***HEKAYƏTİ-ŞEYX HƏSƏN
XƏRƏQANI***

770.Gedər idi Bayəzidi-pəhləvan,
Bir gün əshabilə əndər Xərəqan.
İrdilər ol şəhrə çün şahı-fərid,
Bir nəfəs çəkdi həvadən Bayəzid.
Nə'rə urdı, dedi: Gəldi buyi-yar,
Bir şəhə məskən olisər bu diyar.
Can müəttər oldı buyindən anın,
Həsərət olur çeşm ruyindən anın.
Görməyisər bizi ol şiri-şikar,
Biz öləndən sonra olur aşikar.

- 775.Yüz igirmi il keçər dövrü-zəman,
Biz öləndən sonra ola ol əyan.
Surətin, həm ləvnü qəddü qamətin,
Dedi qamu xəttü xalü heybətini.
Neçə yaşında ola şeyx ol tamam,
Neçə min ola müridi əhli-nam.
Neçə il irşad edə ol əhli-raz,
Söylədi qamusını ol şahbaz.
Dedi Şeyx: Qəbrimizə daim gələ,
Ruhimizdən dəmbədəm təlim ala.
- 780.Adı ola Bul-Həsən ol namdar,
Həqq anın ömrini qılsun paydar.
Ola qayət qütbiyyət xətmə tamam,
Siz anı sərvər bilin, ey xassü am.
Dedi: Yazın tarixin anın rəvan,
Hər sifətini sizə qıldım bəyan.
Dapşurın anı bu əhli-qəryiyə,
Oğul oğluna əmanət eyliyə.
Verə əlinə bunu, ta ol zəman,
Neyləmək gərək bilür ol bigüman.
- 785.Yazdılar elə ki Şeyx əmr eylədi,
Verdilər bir kətxudayə söylədi.
Dedi: Neyləmək gərək, ey şahi-din,
Dedi: Bunu saxla, ey mərdi-əmin,
Ta ki ol nəslən bə-nəsl ona irə,
Diri olan nəslin iz anı görə.
Getdi çün Şeyx, keçdi dövrü-ruzigar,
Gəldi ol tarixə irişdi şümar.
Doğdı ol mərdi-yəqin, oldı əyan,
Oldı məvludi bə-şəhri-Xərəqan.
- 790.Üç yaşında oldı sirri aşikar,
Çok kəramət zahir oldı bişümar.
Çün gələub irdi bülüğə ol əziz,
Qıldı aləm halını ol dəm təmiz.

Çün irişdi növbəti-çilsalə həm,
 Basdı ol məsnədi-irşadə qədəm.
 Dedi: Qanı Bayəzidin tarixi?
 Anı mana tez gətürün, ey əxi.
 Cüstucu qıldılar əshabi qamu,
 Tapdılar tarixi onda, ey ulu.

795. Aldılar, Şeyxə gətürdilər rəvan,
 Ta ki gördi anı ol Şeyxi-zəman,
 Ayağ üstə durdı min ezaz ilə,
 Aldı tarixi həzaran naz ilə.
 Kağızı bağına basdı bir zaman,
 Növhə qıldı dərdilə Şeyx ol zaman.
 Yüzinə sürtdi anı, qıldı nəzər,
 Gördi vərəqdə yazılmış sətri-zər.
 Ey şeyxi-Xərəqan, sana bəndən səlam,
 Həzrətünə dəmbədəm olsun pəyam.

800. Qılmağil bizi fəramuş, ey əziz,
 Həm ziyarət eylə bizi tez-tez.
 Pəs müləzim ol bizə qırq gün tamam,
 Ta ki müşkillər ola həll, ey imam.
 Çün bunu gördi imamül-müttəqin,
 Getmək oldı könlinə, oldı yəqin.
 Durdı uru, geydi nələyni rəvan,
 Dər-zəman düşdi yola Şeyxi-zəman.
 Çünki yola girdi ol Şeyxi-zəman,
 Həqq-təala eylədi teyyi-məkan.

805. Əlli günlük yola vardı nim ruz,
 İrdi Şeyxin qəbrinə ol difiruz.
 İştibahə düşdi Şeyx ol dəm məgər,
 Bilməz idi qəbri təyin, ey bəşər,
 Kimsə yok yanında kim, andan sora,
 Heyrət irdi bir zaman ol sərvərə.
 Qəbr içində Bayəzid etdi nida,
 «Ya Həsən, gəlgil», - deyü qıldı səda.

Neçə ildir intizarəm bən sana,
 Gəlmədin bir qatla çün bəndən yana.
 810.Bən sənin didarına müştəqü zar,
 Gecə-gündüz yola baxub intizar.
 Həqq bana bir neçə ilham eylədi,
 Bul-Həsən şənindədir bu söz dedi.
 Həm bana ısmarlamışdır ol qəni,
 Səndən özgə kimsə fəhm etməz bunu.
 İləri yeri dedi, ey Şeyxi-pak,
 Bir əşir-Qur'an oxı xoş, dərdnak,
 İstima edim sənin avazını,
 Fəhm edim, ta Həqq ilə hər razını.
 815.Başladı Şeyx ol zaman Qur'anı xoş,
 Əhli-qəbrə düşdi min dürlü xüruş.
 Oxıdı çün aləmin məhparəsi,
 Nur doldı yer ilə gög arası.
 Xətm qıldı, həm dua etdi rəvan,
 Ruhinə bağışladı Şeyxin əyan.
 Qırq gün anda kəndözi qıldı qərar,
 Ana irşad etdi Şeyxi-namdar.
 Sirri-ilhami ki, olmuşdı əyan,
 Bayəzid etdi ana bir-bir bəyan.
 820.Şeyx icazət istədi, döndi gerü,
 Üç qədəmdə yetdi anda mahru.
 Vardı məşğul oldı Həqqə ruzü şəb,
 Həqq rızasın eyləyüb daim tələb.
 Həqq rızasın gözləyən olmaz məlul,
 Qamu işlər fər' ola, oldur üsul.
 Ya İlahi, sən mədəd qıl hər qula,
 Düşməsün tərki-rizadən müşkilə.

*HEKAYƏTİ-ƏBU MUSA
VƏ VAQİƏYİ-U*

- Bir gecə gördi Əbu Musa bə-xab,
Başı üstə ərş həmçün afitab.
825.Çün sabah oldı, dedi: Xülqi-məzid
Buni təbir etməz, illa Bayəzid.
Əzm qıldı Bayəzidə ol zəman,
Ta qıla təbirin ol düşün rəvan.
Gəldi, gördi xəlqi kim, aşiftəhal,
Nəqli-Həqqə etmiş ol sahibkəmal.
Qıldılar təkfinü təchizin təmam,
Cəm olub gəldi namaza xassü am.
Çün namazın qıldılar, ey din əri,
Yer-yerin götürdilər ol sərvəri.
- 830.Qalmadı yer Əbu Musa dutmağa,
Götürübən Şeyxi qəbrə getməğə.
Pəs cənazə altda girdi tez-tez,
Başına götürdi Şeyxi ol əziz.
Çün cənazə altda durdı üstüvar,
Şahi-Bistam sirri etdi aşıkar.
Dedi ki, ey göriciyi-xab səvab,
Yaxşı bax kim, budur ol təbiri-xab.
Başın üstə ərşi alub durduğun,
Budurur ol gecə düşda gördüğün.
- 835.Qəlbi-mömin çün misali-ərş olur,
Cismü canı ərşə cayi-fərş olur.
Çün Əbu Musa eşitdi, qıldı guş,
Düşdi yerə, getdi əldən əqlü huş.
Yatdı onda ol zəman ol pürhünər,
Məstü heyran kəndözindən bixəbər.
Bayəzidi çün bular dəfn etdilər,
Durdılar Əbu Musayə getdilər.

- Oldı cəm üstinə cümlə xassü am,
Nagəhan özinə gəldi ol hümam.
- 840.Dedi əshab ana, ey din sərvəri,
Sana noldı, ey ərənlər behtəri?
Dedi: Bir düş görmüş idim gecədə,
Gəlmiş idim Şeyxə kim, təbir edə.
Şeyxi gördüm, vasil olmuş rəhmətə,
Müşkilim çün yenə düşdi heyratə.
Həm cənazə dutmağa yer bulmadım,
Altına girdim, təhəmmül qılmadım.
Şeyxi çün başıma aldum, titrədüm,
- 845.Könlüm içrə bu sirri Şeyxə dedüm.
Şeyx çün nəql etdi ol cənnəti-killi,
Ey əcəb, kim həll edə bu müşküli?
Çün könlüdən keçdi bu rəmz ol zəman,
Cuşə gəldi Bayəzidi-pəhləvan.
Der: Əbu Musa, bunu bilgil, yəqin,
Qəlbi-mömin ərşi-Rəhman olduğın.
Çünki təbdil ola əxlaqi-zəminim,
Qəlbə tabe ola həm cismi-ləim.
Ol ləim ikən ola ərşi-Xuda,
Belə demişdir hədisi-Mustəfa.
- 850.Çün mana bu müşküli qıldı bəyan,
Getdi əqlü cismü can, həm bizəban.
Bunu eşitdi çü əshabi-güzin,
Dedilər: Ey Bayəzidi-şahi-din,
Diri ikən feyzin irdi aləmə,
Ölicək müşkilgüşasən adəmə.
Hər nə qövl kim, ola ol məqbuli-Həqq,
Ölü də, diri də bilə hər səbəq.
Mərhəba, ey şahi-dövran, mərhəba,
Sana ərzani bu haldır əz-Xuda.
- 855.Afərin, insani-kamil, afərin,
Kim, mələkdən olur, əlbət, güzin.

Came'i-əsmadır adəm, bil, yəqin,
 Bil mələk üç ismə məzhərdir həmin.
 İşləri sübbuhü qüddusü salam,
 Onlar işi bunun iləndür tamam.
 Bu sözə könül göziylə qıl nəzər,
 Əql əvində bunu dutma müxtəsər.
 Ənbiyavü övliya kim, gəldilər,
 Qamu bunlar adəmizad oldılar.
 860.Ərşü fərş, həm mələk, həm murü mar,
 Mustəfa için olupdur aşikar.
 Gər mələk ola müqərrəb dər-nəzər,
 Ondan olaydı gərək xeyrül-bəşər.
 Çün Adəm nəslindən ola Mustəfa,
 Pəs mələkdən adəm ola müctəba.
 Adəm oldur, ola Həqqə aşına,
 Qoymaya nəfsin cilavın başına.
 Qıla onı şər' əvində paybənd,
 Boynına bağlaya təqvadan kəmənd.
 865.Qoymaya sultan qoruğuna yavuş,
 Onı kim, Allahın onda izni yox.
 Bilə olıcaq alur aləmdə ad,
 Budurur həm adəm olmaqdan murad.
 Yoxsa kim, heyvansifət şöylə qala,
 Adı Qur'an içrə «*kəl ən'am*»* ola.
 Həqqi tərək edüb qılan tuli-əməl,
 Həqq onı heyvan oxur, bil həm əzəl.
 Ya İlahi, qıl zələlətdən cüda,
 Qoymagil heyvansifət, ey rəhnüma.

---

* *heyvan kimi* (Quran, Ə'raf: 179; Furqan: 44).

**HEKAYƏTİ-MUSA (Ə.) BA HƏCƏR VƏ
TƏKƏLLÜMİ-HƏCƏR BA U VƏ CƏVABİ-U
(Musanın (Ə.) daşla hekayəti və daşın
onunla söhbəti və onun cavabı)**

870. Gəldi iblisi-ləin bir gün mægər,
Verdi xəlqə Musa həqqindən xəbər:
Bildin izmi netdi Musayə cəlil?
Aldı peyğambərlüğün, qıldı zəlil.
Yüzinin görməzmiş nuri qanı?
Pis olupdur, həm dəbə olmuş tənli.
Dozməz idi yüzinə yüz min hicab,
Gör necə olmuşdurur halı xərab?
Oldığıçün yüzinin nuri xərab,
Bir paracuq çörpək etmişdir niqab.

875. Bu söz ilə gör Bəni İsrailə,
Düşdi fitnə, çok kişi vardı bilə.
Həm çokı qövmün inandı bu sözə,
Dedilər: Peyğambər olmaz bu bizə.
Həqq-təala dilədi kim, faş edə,
Qətli-hər bədbəxtü hər qulmaş edə.
Yığnaq oldu bir gün onda, ey əmu.
Ərü övrət cəm olmuşlar qamu.
Musaya irdi cənabət nagəhan,
Getdi qüsl etməgə ol şahi-cəhan.

880. Vardı bir xəlvətə, soyundu imam,
Bir daş üstə alətin qoydı təmam.
Qüslə məşğul oldu çünkim ol əziz,
Daş yola düşdi, yeridi tez-tez.
Musa bundan heç xəbərdar olmadı,
Fariğ olmayınca hərgiz bilmədi.
Baxdı, gördi daş yola düşmüş gedər,
Eşid, imdi Musa ol dəm gör nədər?

- Acığı dutdı, unuttı kəndözin,
Aldı əsayi ələ, getdi güzin.
- 885.Aldı əlinə əsa, sürdi rəvan,
Qövmə doğruldu bu daş, ey pəhləvan.
Daş qövmə irdi, Musa irdi həm,
Gör nə hikmət göstərür ol zülkəlam.
Nə'rə urdı, Musa aydur: Ey həcər,
Şimdi səni eylərəm zirü zəbər.
Heybətindən Musanın daş, ey hüمام,
Çizginür bir-bir bu qövmi ol təمام.
Yüzi nuri kəndüyə olmuş libas,
Sitri-övrət eyləmiş, ey həqşinas.
- 890.Ol iki eybi ki, demişlərdi faş,
Ana inanmış idi hər natəraş.
Ana inanan qamu oldu həlak,
Qıldı anları Xuda pəmalü xak.
Ol ki inanmamış idi, ölmədi,
Bəlkə bihuş oldu, əqli qalmadı.
Dilə gəldi daş, aydır kim, ey Kəlim,
Bana əmr etdi bu dəmdə ol kərim.
Sən bunun əsbabın al, ol qövmə var,
Tez yerigil, qılma heç yerdə qərar.
- 895.Bən Həqqin əmrilə qılmışam bunu,
Dinlə sözüm, aydayum dəxisini.
Qeybətini etmişdi sənin ol ləin,
Ol yanadan Həqq sana oldu muin.
Fitnə düşmüşdi bu qövm içinə həm,
Fitnəyi dəf' eylədi ol zülkərəm.
Sən mana qəhr eyləməgil, ey Kəlim,
Əfv qılğil, bir zaman olgil həlim.
Sən bəni qoyma əlündən bigüman,
Mən gərəklüyəm sana, bil bir zaman.
- 900.Bu sözi Musa eşitdi ol zaman,
Aldı rəxtin əgninə geydi rəvan.

Daşı dəxi bilə aldı, getdi həm,
Sonra gör kim, neylədi ol zülkərəm?
Ol hekayət kim, eşitmişsən əyan,
Həm kəlami-Həqdə olmuşdur bəyan.
On iki çeşmə çıxan daş oldurur,
Var qisəsdə gör ki, necə bildürür?
Taci-İblis olan bulmaz nicat,
Şər'i qoyma, oldurur abi-həyat.
905.Ya İlahi, qamuya sən ver yəqin,
Qıl yenə vəsvasi-şeytandan əmin.

***HEKAYƏTİ-PADŞAHZADƏ BA-MUSA
VƏ AŞİQ ŞODƏNİ-PADŞAHZADƏ
(Padşah oğlunun Musa ilə hekayəti
və onun aşiq olması)***

Çün təcəlli irdi Musaya əyan,
Şürü qovğa düşdi aləmə rəvan.
Hər kim anın yüzinə qıldı nəzər,
Düşdi öldü, yaxud oldu bibəsər.
Ol yüzün necə bürürdi dər-niqab,
Olmaz idi ol niqab ana hicab.
Düşdi qovğa aləmə, ey mahru,
Görməgə gəldilər anı subəsu.
910.Çok kişi qıldı nəzər, oldu həlak,
Kim yaxasın yırtdı, qaldı sinəçak.
Kimi kor oldu, kimi yandı təməm,
Qaldı heyran ara yerdə ol imam.
Hər necə bağlar niqabı qat-qat ol,
Pərtövi-nur olur anda dəxi bol.
Nurə mane olmadı hərgiz hicab,
Gördi kim, aləm qamu oldu xarab.

Vardı Turə bir minacat eylədi,
Həqq qatında ərzi-hacat eylədi.

915.Dedi: Ya Rəb, buna nə dərman ola?
Ol işi kim, sən bilürsən, kim bilə?
Söyləgil, ya Rəb, munun dərmanını,
Dutayım mən dəx Həqqin fərmanını.
Gərçi bağladım buna dürlü niqab,
Bərq urubdurur yenə çün afitab.
Həqq-təala dedi: Ey Musa, əyan
Eyləyim dərmanını anın bəyan:
Aləmin tağlarını qılsan niqab,
Mümkün olmaz kim, ana ola hicab.

920.İzzətim həqqiyyə üçün Musa həmin,
Bir hicabı var anın, bilgil, yəqin.
Ol kişi kim, gördi bu nuri əyan,
Nər'rə urdı dər-zəman daşurdu can,
Al libasından anın bir parə sən,
Ya qəbasından ola, ya pırəhən.
Yuzinə anı niqab eylə həman,
Budurur dərmanı kim, qıldım bəyan.
Bundan özgə yoxdurur dərman ana,
Budurur ancaq dəva, dedim sana.

925.Çün eşitdi bu xitabı ol Kəlim,
Dedi: Səlləmnə, əya Həyyü Qədim.
Əvinə döndi rəvan Musa həman,
Gördi qarşudan gəlür bir xoş cəvan.
Göz yetişür yerə irdi ol cəvan,
Musanın gördi yüzini nagəhan.
Nər'rə urdı, anda can ısmarladı,
Onı gördi Musa: «Amənnə», - dedi.
Bu igit kimdir? - deyü qıldı sual,
Verdi Musaya xəbər ol zülcəlal:

930.Bu, Yəmən şahının oğlıdır əyan,
Edəyim əhvalını sana bəyan.

Düşdə görmüşdi səni bu şiri-nər,
 Təxtü tacı tərək edüb qıldı səfər.
 Neçə aydurur yerür bu ruzü şəb,
 Arzu iləni səni eylər tələb.
 Gəldi xəlqə, səni sordı çün rəvan.
 Dedilər: Turə gedirdür, ey cəvan.
 Gəldi səni çünki əvdə bulmadı,
 İştiaqında təhəmmül qılmadı.
 935. Görməgə gəlmişdi Turə səni bu,
 Gördi, can ismarladı, ey mahru.
 Aşiqi-sadiqdir ol şahi-şəbab,
 Vəsləsindən həm bunun qılqıl niqab.
 Öz əlünlə, yu bunı, ezaz ilə,
 Qıl namazın səd həzaran naz ilə.
 Dəfn qılqıl Turə sən tənha buni,
 Aşiqindir, daima görsün səni.
 Necə kim buyruğ idi, Musa rəvan
 Duttı, qapdı, dəfn qıldı ol zəman.
 940. Həqq-təala Musaya qıldı xitab,
 Şimdidən gərü sana budur cavab.
 Turə gəlmək istədükcə, ya imam,
 Bu igidün qəbrini qılqıl məqam.
 Bizim iləni vaqə olduqca kəlam,
 Ruhi feyzi-ilah anın bunda müdam.
 Qabili-feyz ola həm ruhi müdam,
 Musayi-vəqt qıla üstündə təmam.
 Ya İlahi, qamunun xətmünü sən
 Xeyrə yazdur lütf ilə, ey zülmənən.

HEKAYƏTİ-ŞEYX HƏSƏNİ-BƏSRİ³⁶

945. Pirlərin piri Həsən Bəsri məgər
 Olmuş idi cud içində mötəbər.

Həqq yolına sərf edərdi varını,
 Saxlamazdı dünya karü barını.
 Bil ki, borc etmiş idi yüz min dinar,
 Qılmış idi Həqq rizasiçün nisar.
 Borc əyələri tələb qıldı məgər,
 Dedilər Şeyxə buni, bildi xəbər.
 Şeyxə verməzlərdi bunlar möhləti,
 Ol yanadan bihüzur oldu qatı.

950. Bir neçə gün tərki-və'z etdi imam,
 Cəm oluban qatda gəldi xassü am.
 Dedilər kim, bilməruz biz, ey əcəb,
 Tərki-və'z etdin, nədir barı səbəb?
 Dedi: Borcum var, dilər uşbu hal,
 Ol səbəbdən bulmazam və'zə məcal.
 Borcını biz ödəyəlim, ey əziz,
 Uşbu gün məclisdə şimdi tez-tez.
 Dedi: Bu işi müsəlmanımı qılır?
 Ücrət ilə və'z qılan zındıq olur.

955. Qıldılar ilhahı bunlar durmadın,
 Səm'inə almadı hərgiz şahi-din.
 Çünki novmid oluban getdi bular,
 Borc əyəsi durmadın borcın dilər.
 Şeyx özi ol dəm minacat eylədi,
 Xəlv içində ərzi-halın söylədi.
 Gəldi hatifdən nida kim, ey Həsən,
 Biz kəfilüz borcuna, qəm yemə sən.
 Dur uru, bazara var şimdi rəvan,
 Bir xatun var, səni istər bu zaman.

960. Yüz min altun əlinə almışdurur,
 Şəhrə səni istəyü gəlmişdürür.
 Qulları yügrüşmədədür subəsu,
 Çağırşur: İbn Əl-Həsən, - deyü qamu.
 Surətinə baxma anın, ya Həsən,
 Axirət xatunıdır ol nikzən.

Yeddi atadan vəlidir ol xatun,
 Dünya ilə axirət almış satun.
 Ondan öndin bir kişi gəlsə gərək,
 Sana dürlü zariliq qılsa gərək.
 965.Sana nəzr eyləmiş əlli min dinar,
 Borcun üçün anı nəzr etmiş, ə yar.
 Zinhar, ol malı sən etmə qəbul,
 Gərçi ola ol kişi səndən məlul.
 Bil, sana layiq döğül ol mal heç,
 Hər nə sölərsə, qəbul eyləmə keç.
 Ol sətirə malını algil rəvan,
 Borcuna ver, məscidə eylə divan.
 Ümmət üçün və'z etgil şövq ilə,
 Həm mələik guş qılsun zövq ilə.
 970.Çün Həsən bazara girdi ol zaman,
 Gördi kim, ol xatunə gəlür rəvan.
 Bir qatır üstündədür yüklü təmam,
 Dedilər xatunə: Uş gəldi imam.
 Yeridi ol salihə düşdi, yüzün
 Ayağına saldı Şeyxün kəndözin.
 Dedi ol məsturə kim, ey din əri,
 Duşdə gördüm bu gecə peyğəmbəri.
 Sübh dedi: Uru durgil tez bana,
 Yüz min altun apar Həsəndin yana.
 975.Der: Həsən qayğudadur borcu üçün,
 Sən bu malı nə yığırsan, ey zəbun?
 Həqq-təala sana verdi bir məqam,
 Cənnət içrə adıdır darüssəlam.
 Həm Həsən qonşu olisərdir sana,
 Qonşılıq həqqini var, yetür ana.
 Onı aldı borcına verdi təmam,
 Fariğ oldı minbərə çıxdı imam.
 Başladı təqirü tövcihi-kəlam,
 Məclis əhli getdi özindən təmam.

980. Göglər açıldı, mələk əndi qəmu,
 Gəldi ol dəm *Xızr*³⁷ irişdi, ey əmu.
 Elə suziş verdi ol dəm tez-tez,
 Sanasan qopdı qiyamət, ey əziz.
 On iki kişi o dəm oldı həlak,
 Qapqara yandı, tutuşdı oldı xak.
 Ortada Xızri-nəbi heyranü zar,
 Gördi bir kişi oturmuş baqərar.
 Baxdı gördi, heç buna sevdası yox,
 Həm bu məclisdən dəxi pərvası yox.
985. Dedi kim, ya Rəb, bu nə şəxsi-əcib?
 Övliyadən ola, şayəd, bu qərib?
 Buna der: Tanırmısan bəni əyan?
 Həm adın söylə bana, qılğil bəyan.
 Dedi: Xızrsan, bilürəm bigüman,
 Adımı bilgil, filan ibn filan.
 Əvvəl-axir övliyanın dəftəri,
 Bilədir Xızr ilə, ey din sərvəri.
 Açdı ol dəm dəftərə qıldı nəzər,
 Bulmadı bu deyən adlardan əsər.
990. Dedi: Budur övliyanın dəftəri,
 Əvvəl-axir baxdım, ey din sərvəri.
 Yoxdurur adın sənin bunda əyan,
 Nə kişisən, eyləgil halın bəyan.
 Dedi: Var, ol sakin, ey mərdi-əziz,
 Edə bilməzsən mənənim halım təmiz.
 Səndəki dəftər ki, söylərsən əyan,
 Ol mühiblər dəftəridir bigüman.
 Dəftəri məhbublərin səndə döğül,
 Var, otur yerində, ey biçarə qul.
995. Xızr eşidüb bunu oldı biqərar,
 Dedi: Ey Həqq sayəsi, gəl etmə ar.
 Söhbət edələm sənənlə bir zaman,
 Sən bəni rədd eyləmə, vergil aman.

Dedi ol Xızra: Yeri bəndən iraq,
Budurur ol nükteyi-həza fəraq.
Musayı sordun, yanından qoymadın³⁸,
Ol sual etdi, sən ona uymadın.
Bən dəxi yanımda qoymazam səni,
Olamaz bu sirrə məhrəm hər dəni.
1000.Dedi: Barı bir dua qıl, ey əziz,
Edəvüz, ta həqqi batildən təmiz.
Dedi: Budur xoş dua, ey əsli-nur,
Tez gedəsən olmayavuz bihüzur.
Dedi bunu qaib oldı ol əmin,
Getdi Xızr işinə ba-zarü həzin.

HEKAYƏTI-ŞEYX ƏBÜLHƏSƏN XƏRƏQANI

Bul-Həsən kim, Şeyx idi dər-Xərəqan,
Aləm içrə şöhrəti bəllü, bəyan.
Bir gecə vəqtində ol şahi-şəbab
Gördi Allahı düşündə biniqab.
1005.Der Allaha: Ruzü şəb fi külli-hal,
Altmış ildir talibinəm biməcal.
Qılmamışam altmış ildən bərlü xab,
Dadmamışam löqmeyi-nanü şərab.
Gecələr olmuşam mən müntəzir,
Ta görəm didarını, ey binəzir.
Oyanıqlıqda qılurdum bən tələb,
Necə oldı uyxuda gördüm əcəb?
Həqq-təala dedi: Ey bağru kəbab,
Qul ilə mövla yaraşmaz bihicab.
1010.Pərdə götrülsə aradan bir zəman,
Bulmaya aləm vücudindən nişan.
Məhv ola ol ləhzə cümlə kainat,

Həm həyat əhli bula dər-dəm məmat.
 Dedi ol şeyxi-büzürg bakəmal,
 Ya ilahi, bu qədər vergil məcal,
 Gözlərim görmək dilər olsa səni,
 Mən' etməyə hicab, ta kim bəni.
 Həqq-təala dedi: Ey kani-səfa,
 Bu, məratibdir məqami-Mustəfa.

1015.Ol məqama xass olupdur çün nəbi,
 Sən necə umarsan anı, ey səbi?
 Ol məqamın adı bil, Məhmuddur,
 Var, kəlam içində gör-mövcuddur.
 Ondan özgə kəs ana bulmaz məcal,
 Ol məqamı arzu qılmaq[dır] mühal.
 Dedi ol mərdi-müvəhhid:Ya Allah,
 Altmış ildir talibəm, elmin güvah.
 Qılmamışam əmrinlə hərgiz xilaf,
 Urmamışam bir nəfəs bihudə laf.

1020.Ol dilək çün hasil olmaz, ey Qəni,
 Bir yanadan barı şad eylə bəni.
 Həqq-təala dedi kim, ey əsli-pak,
 Xak olgil, xak olgil, xak, xak.
 Neçə bir bu munca qeydün bu murad,
 Bimurad ol, ta olasan külli şad.
 Aşiq olanda iradətmə olur?
 Öz muradın gözləyən aciz qalır.
 Öz muradındır sana əvvəl hicab,
 Qoy muradı, ta bulasan fəthi-bab.
 Canü dildən talib olan sidq ilə,
 Səvdüğün gətürməyə hərgiz dilə.
 Sən bana minnət qılursan səvdüğün,
 Ərz edərsən, yəni nəfsin qoyduğun.
 Altmış ildir talib olmuşsan mana,
 Aydayım şimdi əzəl halın sana.
 Sən yok idün, talib idim bən sana,

De, səni kim eylədi talib mana?
 Mən əzəldən düzmişəm bu illəti,
 Sana təqdir etmişəm bu dövləti.
 1030.Həm əzəldən mən sana, həm dər-qidəm,
 Talib olmuşam sana mən dər-ədəm.
 Gəlmədin adını aləm bildilər,
 Görmədin yüzünü talib oldılar.
 Bu tələb dəxi ki, şimdi səndə var,
 Qamu bənimdür, sənin nən * var, ə yar?
 Bunları mən minnət etməzəm sana,
 Necə bir minnət edərsən sən mana?
 Bəndən olmayınca bir zərrə tələb,
 Talib olamı kimsənə, ey əcəb?
 1035.Çün günəşdə ola hər dəm rayigan,
 Qamu aləm talib olur bigüman.
 Pəs bunun şükrini bilgil, ey gəda,
 Dəva qılma, yeri-var, ey binəva.
 Nagəhan özinə gəldi şeyxi-pək,
 Başına qoydı həzaran dürlü xək.
 Dedi: Aməna yenidən, ey İlah,
 Qılmağil halımmı sən külli təbah.
 Anlara olıcağın böylə xitab,
 Özünü fikr eyləgil, ey nasəvab.
 1040.Çün budur müxlislərin halı həman,
 Özünə insaf vergil, ey filan.
 Baxma hər dəva qılanın sözinə,
 Əvvəl ol ümmid olamaz özinə.
 Görrəm hər dəm deyü dəva qılan,
 Pəs sözi batil ola, külli yalan.
 Uymağil hər dəm ona kim, ura laf,
 Mə'ni əhli söyləməz hərgiz gəzaf.

---

* *nən* - nəyin.

Mə'ni əhli qıl qamuyı, ya Allah,
Qılmasun ömrini laf ilə təbah.

**HEKAYƏTI-MÜRİDİ-ŞEYX
CÜNEYD BAĞDADI**

- 1045.Şeyx Cüneydin bir müridi var idi,
Mərdi-sabir, həm qayət dindar idi.
On yedi gündə yeyərdi bir təam,
Ol dəxi bir əlcə ətmək, ey imam.
Çıxmaz idi künci-məsciddən müdam,
Ömri keçmişdi ibadətdə tamam.
Bir kişi hər gün gəlirdi, ey hüمام,
Buna ezaz ilə verürdi səlam.
Çox sorardı xatirini şövq ilə,
Həm dua eylərdi daim zövq ilə.
- 1050.İlla göstərməzdi yüzün ol kişi,
Bu idi ol şəxs ilə daim işi.
Bir gün ol mərd aydır: Ey mərdi-təمام,
Ey bana hər dəmbədəm verən səlam.
Bilürəm rəhmanisən, ey şahi-din,
Nişə görməzəm səni eynül-yəqin?
Dedi: Danla cümə günü hazır ol,
Xəlvət otur yolımıza, nazir ol.
Gələlüm, söhbət edələm bir zaman,
Danla xəlvət verür isə Həqq aman.
- 1055.Sübh oldu, ol əziz etdi yarağ,
Xəlvət oturdu qamu xəlqdən irəğ.
Gördi bir şəxsi-əzizü pürkəmal,
Hüsni-xəlq içində oldur bimisal.
Xoş, xuraman boylu ol din sərvəri,
Başdan-ayağa yaşıl geydükləri.
Gəldi xoş bətərbiyət verdi səlam,

Bu, əleyk aldı, uru durdı hüمام.
 Sinə bər sinə qucışdılar bilə,
 İkisi oturdılar bir-birilə.

1060.Dedi: Nə taifədənsən, ey əziz?
 Söylə halını, mana eylə təmiz.
 Həm bizə daim səlamın nə səbəb?
 Neçün eylərsən bizi daim tələb?
 Dedi: Biz ruhaniüz, ey şahi-din,
 Məhrəm olmaz bizə hər mərdi-əmin.
 Nəfsinə hər dəm verənlər guşmal,
 Bizim ilə yar olur fi külli-hal.
 Çün səni gördüm əmini-ruzigar,
 Sana olmuşuz qamu can ilə yar.

1065.Çünki rəf oldı ara yerdən hicab,
 Həm sual oldı arada, həm cavab.
 Öylə vəqtinədəkin oturdılar,
 Bir-birinin əksügin bitürdilər.
 Aytdı: Dəstur olsun, imdi gedəyüz,
 Ol yarandan saruyə seyr edəyüz.
 Dedi: Ey sərvər, qəbul etsən, nola?
 Cümə dəxi ikimiz qılsaq bilə?
 Dedi: Bilə qılmaq olmaz, ey əmin,
 Sən görərsən, özgülər görməz, yəqin.

1070.Çün görəməz basirələr baqüşur,
 Qanda otursam, oluram bihüzur.
 Dedi: Gerü səfə varsaq biz, nolə?
 Bir yanın mən, bir yanın divar olə?
 Ol aydır məqul aydırsan, xoş nolə.
 Durdı ol dəm ikisi gerü bilə.
 Gəldilər, oturdılar, ey mahru,
 Bir arada qamu səflərdən gerü.
 Bir zaman keçdi orada nagəhan,
 Bir təbəssüm qıldı ol şahi-cəhan.

1075. Köksini ötürdi ol dәм ah ilә,
Başını buladı yüz ikrah ilә.
Çün bu halı gördi ol мәrdi-әziz,
Çok tәәccüb qıldı, sordı şәxsә tez.
Dedi: Ey sәrvәр, netә oldı әcәb?
Nәdurur bu iztirabә hәм sәbәb?
Dedi: Ol ruhani kim görmәzmişән?
Bu duranlar hәp nәdir, bilmәzmişән?
Dedi: Görmән adәmidән qeyri mән,
Var isә qeyr, anı göstәр mana sән.
1080. İki әlin qoydı ruhani rәvan,
İki gözin dutdı bunun bir zaman.
Uydı gözin, qoydı, aydır: Qıl nәzәр,
Nә görәrsән, söylә, ey sahibnәzәр?
Gözin açdı, gördi ol dәм ol hüمام,
Ala qarğa мәscidi dutmış tәмam.
Hәр kişinin başı üstә sәd hәzar,
Bini enәр, bini çıxar biqәрar.
Kiminin beynini dağıtmış turәр,
Kiminin yürәgini dәlmiş sorәр.
1085. Bir neçә ağ quşlar orta yerdә hәм,
Başları üstә qamu yaşıl әlәм.
Bir neçә şәxs üstinә pәrvaz edәр,
Qarğa ol şәxsә yavuğ varmaz gedәр.
Dedi kim, bunlar nәdir, ey şahi-din,
Bu әlamәtlәр nәdir, söylә, yәqin.
Dedi: Sән bu әyәti bilmәzmişән?
Hәqq kәlamında, әya xülqi-hәsән.
Qәvluhu Tәali: «Vә мәnyә'su 'ән zikirir rәhmani nuqәyyiz lәhi şeytanән-fәhuvә lәhu qәrin».*

---

* Hәр kim rәhman Allahu xatırlamağı unutsa, ona bir şeytan qoşarıq, daima yanında olar (Quran, Zuxruf: 36).

Zikri-Həqdən hər kim olsa qafil, ol
İblis ol dəm bulur, əlbət, ana yol.

1090.Hirsi-dünya qablamış zikrin yerin,
Lacərəm şeytanə olmuşsan qərin.
Fikri-dünya zikri-Həqqi qavlamış,
Gör ki, şeytan onu necə avlamış?!
Bu ala qarğa ki, şeytandır qəmu,
Mürği-əbyəzlər - firiştə, ey əmu.
Ol ki, Tanrı zikrinə maildürür,
Ol firiştələr ana haildürür.
Ol ki, qafildür, görərsən halını,
Dəxi nə hacət deyim əhvalını?!

1095.Getdi ol dərviş özindən bir zəman,
Özinə gəldi, dər: Ey şahi-cəhan,
Bən nə tədbir eyləyim şimdən gerü
Kim, bu işdən qurtulam, ey mahru?
Dedi ki, bəndən əmanətdir sana,
Gecə-gündüz yüz çevir Həqdin yana,
Qanda varsan, qoyma əldən zikrini.
Könülə büt etmə dünya fikrini.
Bir zaman qafil olıcaq, nola hal?
İblisə bu kəz olur andan macal.

1100.Düşməne irişcək fürsət haman,
Bildügin işlər səninlə bigüman.
Yağma çağırdu vücudun şəhrinə,
Tanrı uğratmasun anın qəhrinə.
Zikri-Həqq dutar isə dildə məqam,
Ona şeytan mədxəl etməz, ey hüمام,
Padşəh oturicəq təxtə əmin,
Məhv olur düzdü hərami, bil, yəqin.
Ya İlahi, lütfün ilə ol müin,
Qıl bizi vəsvasi-şeytandan əmin.

HEKAYƏTİ-PIR SÜFYAN

1115. Gördi bir tifli mægər Süfyani-pir,
Bülbüli qılmış qəfəs içrə əsir.
Bülbül anda zarü giryanü həzin,
Həm qəfəs möhkəm bə-bəndi-ahənin.
Hər zaman urunur ol sola-sağa,
Bir macal istər qəfəsdən uçmağa.
Gördi Süfyan anı oldı biqərar,
Dedi, bu biçarə qalmış bunda zar.
Aşiqi-divanədir şuridəhal,
Kim, yaraşmaz buna bəndi-biməcal.
1110. Ol səbini oxıdı Süfyan mægər,
Verdi ana avcı dolu simü zər.
Dedi: Gəl sən bu quşu azad qıl,
Sana ol quşdan bu sim yeg, bəllü bil.
Bülbüli aldı səbidən ol əziz,
Çün qəfəsdən uçdı, pərvaz etdi tez.
Bir budağ üstündə qondı mürği-zar,
Qıldı Süfyanə dualar səd həzar.
Çünki Süfyan ol quşu qıldı məaf,
Ol dəxi qıldı gülüstanə təvaf.
1115. Növhə qıldı çün güli gördi həzar,
Başladı dastanı ol dəm mürği-zar.
Oxıdı dastanı bustan içrə xoş,
Gecəyədək gül ögində qıldı cuş.
Gül ayağında mægər qoymışdı baş,
Gül vərəqlər üstünə etmiş şabaş.
Uru durdı, dedi: Ey arami-can,
Bir icazət istərəm, olam rəvan.
Dedi ol məşuq: Əzmin qancaru?
Bu nə sözdür söylədin, ey nixxu?
1120. Neçə illərdir ki, həsrətsən mana,
Nə tez usandun, bu dəm noldı sana?

Dedi, haşa, səndən usanmış olam.
 Kim, haman əvvəlki aşiq bülbüləm.
 Neçə müddətdir ki, olmuşam əsir,
 Bir əziz oldı bana çün dəstgir.
 Anın ol yaxşılığın unutmazam,
 Ölür olsam, ol qapudan getməzəm.
 Gündüz olayım hüsurində müdam,
 Gecə ondan ayru oturmaq haram.

1125. Gül dedi: Ey aşiqi-paketiqađ,
 Səd həzaran afərin, ustadi-şad.
 Bir eşikdən sana irdi çün nəva,
 Ol eşigi tərki qılmaq nə rəva?!
 Şükrini unutma daim, ey gəda,
 Xakini gözinə qılğıl tutiya.
 Ta ölüncə qoyma əldən damənin,
 Hər unutma gəhbəgəh gül xərmənin.
 Çünki dəstur aldı ol şuridəhal,
 Aşdı Süfyan eşigində pəru bal.

1130. Qondı Süfyanın öginə ol zaman,
 Pir aydır: Ey mürği-şirinzəban,
 Nişə gəldin yenə, ey biçarə sən?
 Nə səbəbdən eylədin tərki-vətən?
 Gecə xəlvət yarı tərki etdin nədən?
 Söyləgil halın nədir, ey mürğ, sən?
 Dedi bülbül ki, aya şahi-cəhan,
 Ol ədudən banla çün verdin aman,
 Bən dəxi tərki etməzəm daim səni,
 Sən dəxi, əlbət, qəbul eylə bəni.

1135. Gündüz onda, gecə munda olayım,
 Bən dəxi gəh-gahi xizmət qılayım.
 Dedi Süfyan ana: Ey şuridəhal,
 Xoş qəbul etdün məni biqilü qal.
 Gündüz olurdı gülüstan içrə şad,
 Gecə Süfyan ilə ol mürği-güşad.

- Uymaz idi gecə ol şiri-şikar,
Danadək taət qılurdi bişümar.
Bülbüli-şuridə həm yanında zar,
Oxur idi dastani-səd həzar.
1140. Gah-gah edicəgiz könli həvəs,
Bülbül ilən şeyx olurdi həmnəfəs.
Sirr sözi olcağız bir yerdə həm,
Göndərürdi bülbüli Süfyan o dəm.
Bülbülə bu idi ruzü şəb əməl,
Nagəhan Süfyanə irişdi əcəl.
Çün görüldi cənazə ol zəman,
Bülbüli-şuridə irişdi rəvan.
Ol cənazə üstinə dövrən edər,
Həm ayağ altına yüz qəltan edər.
1145. Gah havadan yerə çalar özini,
Gəh cənazə üstə sürər yüzini.
Aqibət, dəfn etdilər Şeyxi bə-xak,
Qaldı qəbri üstinə ol mürği-pak.
Növhə qıldı oxuyubən dastan,
Ağladı xəlqi-zəminü asiman.
Bir zaman olmazdı ol yerdən cüda,
Dastan oxurdi, eylərdi səda.
Qoymadı bir ləhzə xali xakını,
Aqibət dapşurdi cani-pakını.
1150. Çünki Şeyx dərdindən olmuşdı zəbun,
Gəldi gözindən anın bir qətrə xun.
Başını qəbr üstinə qoydı həman,
Düşdi can ısmarladı bülbül rəvan.
Gəl bu sözləri eşit, ey bivəfa,
Bil vəfa əhli qəbul eylər cəfa.
Olma bir quşdan dəxi kəm, ey gəda,
Ondan al təlim, həm dərsi-vəfa.
Yad qıl bu qisseyi-cansuzi sən,
Ögrən ondan həm vəfa, ey bülhəsən.

- 1155.Rəhməti Süfyanın oldı kargər,
Quş dəx andan dönmədi, ey bixəbər.
Bin gəzin rəhm eyləmişlərdir sana,
Yenə dönüb qeybət etmişsən ana.
Bülbül ondan yemədi nanü nəmək,
İlla çəkdi Şeyx ana bir kəz əmək.
Ol əmək haqqın fəramuş etmədi,
Qorubanı ol eşikdən getmədi.
Aqibət ol yolda təslim etdi can,
Sən dəx insaf eylə axir, ey filan.
- 1160.Bildi heyvan yaxşılıq həqqi, əmək,
Bu əcəb, sən bilmədin nanü nəmək?
Ol əmək basmadı, sən basdın nəmək,
Kəmdürür axir nəməkdən bil əmək.
Ol kişi kim, bilməyə nanü nəmək,
Ol kişidən yeg ola mə'nidə səg.
Canını Həqq yetürürsə həlqə sən,
Rəhməti kəm eyləməgil xəlqə sən.
Hər kim ol şəfqət nigah eylər müdam,
Şiveyi-xülqi nigah eylər müdam.
- 1165.Bundan ulu yox mizanda, ey gəda,
Ola hüsni-xülqi baxəlqi-Xuda.

***HEKAYƏTİ-RƏFTƏNİ-HACIYAN BE-KƏBƏ
VƏ RƏSİDƏNİ-AŞİQİ-ŞURİDƏHAL
DƏR-PEYYİ-İŞAN
(Hacıların Kəbəyə getməsi və pərişan hallı
aşıqın onların ardınca getməsi)***

Var idi bir aşiqi-şuridəmöst,
Kəbəyə vardı mægər ol Həqpərəst.
Kəbə qolın dutdı ol dəm şövq ilə,
Xoş minacat etdi ol dəm zövq ilə.

Zari qıldı, aydır: Ey qadir Allah,
 Bu fəraqın dərdiylə işimdir ah.
 Həccə buyurdun isə, Həcc eyelədim,
 Neçə bin ləbbeyk bu yolda söylədim.

1170.Həm Ərəfə dağına durdum təmam,
 Şərtini külli yeturdım, vəssələm.
 Səy qıldım, dəxi qurban eyelədim,
 Nə ki buyruğına fərman eyelədim.
 Həm təvafi-ümrəyi qıldım təmam,
 Həzrətə etdüm niyaz ilə pəyam.
 Qüdrətim irən budur iştə bənim,
 Yoluna qıldım fəda canü tənim.
 Qüdrətin sən xud bilürsən bəndənin,
 Budurur bən etdügüm, qanı sənin?

1175.Bu eşikdən getməzəm mən binəsib,
 Dərdlülərə dərman eylər çün təbib.
 Dərdimin dərmanını sənsən bilən,
 Səndən özgə kimdürür dərman qılən?
 Xaliqa, gərçi bən işlədüm yaman,
 Ömri iturdüm həbadə bigüman.
 Sana layiq qılmadım hərgiz əməl,
 Qıluram dəx karü bədfelü dəğəl.
 Qulların feli sərəsər nikü bəd,
 Elmünə məlumdur, ey şahi-əbəd.

1180.Taət əhli olsa aləm cümlə baz,
 Sən qamusından bərisən biniyaz.
 Yenə dönsə olsa aləm pürgünah,
 Yenə sən müstəğni ondan padişah.
 Çünki illət yok sənin işində heç,
 Pəs bizi bu təqsir ilə qılma piç.
 Ömrimi fikrinlə qıldım sərbəsər,
 Ola idi, kaş ki, səd ömri-digər.
 Ta ki fikrinlə keçəydi ol təmam,
 Bula idi hər nəfəsdə bir məqam.

- 1185.Ol ki tovfıq eylädün əz-bəhri-cud,
 Cəm oldı bizdə ondan dər-vücut.
 Müntəzirəm şımdı bən, ey binəzir,
 Canü dil qatında bən bunda əsir.
 Eşiginlən duşdı işim bu zaman,
 Dəxi eşig tanıman budur haman.
 Gərçi qılmışam yögüş küfrü günah,
 Əfv qıl biillət anı, ya Allah.
 Taətim məhzən günəhdürür bənim,
 Bana bakma, rəhmətinə bax, xanım.
- 1190.Çünki baillət döğüldür səndə kar,
 Əfvi dəx biillət et, ey Kirdigar.
 Gər bana bir zərrə dövlət verəsən,
 Sən bənim netdügim onda görəsən.
 Bunı dedi, növhə qıldı çok zaman,
 Düşdü bihuş oldı ol dəm biəman.
 Həqq-taala qıldı cəbr ilə nida,
 Hazır ol kim, şımdı durur ol gəda.
 Bir nəfəs ah eyləyüb seyran edər,
 Cümlə aləm xəlqini bican edər.
- 1195.Dözməz anın ahına həm nöh fələk,
 Eşidürsə məhv olur mülkü mələk.
 Dutgil ahını anın sən, ey əmin,
 Yoxsa yanar bərrü bəhr, gavi-zəmin.
Cəbrail³⁹ endi bə-fərmani-Xuda,
 Ol dölü durdı rəvan, qıldı nida.
 Nərə urdı heybət ilə sə'bnak,
 Dilədi kim, aləmi edə həlak.
 Nərəsin qapdı anın ol şahi-din,
 Şahi-din ki, yəni Cəbrəili-əmin.
- 1200.Həzrətə apardı anı Müctəba,
 Həqq-təala qıldı Cəbrailə nida
 Kim, bu ahı sən apar mizanə sal,
 Vəznəsin miqdar edübən mana gəl.

Cəbrəil mizanə saldı çün bunı,
Gör nə hikmət göstərir Rəbbi-qəni?
Aləmin dağlarının miqdarını,
Bərrü bəhrün dəx qoydılar varını.
Bilmədilər heç anın miqdarını.
Qoydılar mizanə, heç əgməz bunı,
1205.Həqq-təala dedi kim, cəmi-mələk.
Gər qoyulsa vəzninə həm nöh fələk,
Olsa həm xəlqi-zəminü asiman,
Vəzn içində həm dəxi ins ilə can.
Ol çəkər yenə bunların varını,
Bən bilürəm həm yenə miqdarını.
Var, otur sən, uyma, ey Ruhül-əmin,
Kimsə bilməz, bən bilürəm, bil, yəqin.
Ahdurur kim, çərxi-noh tudən keçər,
Tiği-Misridir, toxuna, ney biçər.
1210.Qıl həzər şuridə ahından müdam,
Oldurur tiği-bərəhnə biniyam.
Bilmək olmaz onları fi külli-hal,
Pəs onlarınlan gərəkməz qilü qal.
Onları tanıt bizə sən, ey kərim,
Binəsib etmə olardan, ey rəhim.

HEKAYƏTİ-İSKƏNDƏRİ-ZÜLQƏRNEYN⁴⁰
VƏ RƏFTƏNİ-U BƏ-ZÜLƏMAT
BƏRAYİ-ABİ-HƏYAT
(İskəndər Zülqərneynin hekayəsi və onun
dirilik suyu üçün zülmətə getməsi)

Çün Sekəndər ba-həkimi-pürxirəd
Qaldılar zülumat içində bimədəd.
Çok tələb qıldı bular, dapmadı rah,
Qabladı zülməti siyah əndər siyah.

1215. Dedi İskəndər həkimə: Ey ulu,
Əql içində qamumuzdan bilgilü.
Fikrü tədbir edə gör bu rah ilə,
Yoxsa qalluq munda salü mah ilə.
Ol həkim aydur: Əya şahi-bülənd,
Dövlətünə irməsün hərgiz gəzənd.
Acizəm bən dəxi bu yolda qatı,
Başaramaz bu yolu əql ayəti.
İttifaq etdilər axir sərbəsər,
Pişrəv ola olara bir madə xər.
1220. Uydılar bir eşəgə, ey kətxuda,
İpə yapışmış kimi korü gəda.
Ol həkim yapışdı xər quyruğuna,
Özgəsi uydı anun buyruğuna.
Qancaru xər gedər isə, çağırur,
Bənim ardımca gəlin, - der, qayğurur.
Çıxdılar, əlqissə, zülmətdən bular,
Gördilər yarım gün olmuş aşikar.
İssi idi gün bəğayət ol zaman,
Atdan endi orada şahi-cahan.
1225. Cövşənin altına saldılar məgər,
Sayəban oldı məgər şahə sipər.
Talein görmüş idi şahi-nəjənd,
Anın içün könli olmuşdı bülənd.
Göglər altun olıcaq derlər pakır,
Ondan olisər ölümün, ey əmir.
Bunu fikr etmişdi ol sahibkəmal,
Kim qiyamətdə olisər bu misal.
Ömrüm uzun olisər, əlbət, dedi,
Anın içün abi-heyvan istədi.
1230. Çün oturdı onda ol şahi-zaman,
Fikr qıldı, bildi bu rəmzi əyan.
Dedi: Bundan özgə bulunmaz məcal,

Yer pakır, gög altun olmağa misal.
 Bildi kim, ana dəx irmişdir əcəl,
 1235.Ey dəriğa, - dedi qılmadım əməl.
 Abi-heyvan olmadı çünkim nəсіб,
 Gedəsərdir dünyadan o ənqərib.
 Könlini qabladı cümlə dərdü qəm,
 Çok peşiman oldu, çəkdi çok nədəm.
 Ey dəriğa, bulmadım halə vüquf,
 Baxdı, gördi kim, yanında feyləsuf.
 Şah dedi: Bədbəxt vey xorü dəni,
 Uğradan sənsən bu hallara bəni.
 Taleim dutdun, buyurdun nəhs fal,
 Bana təlim eylədin batil xəyal.
 Bən dəxi uydum sənin fərmanına,
 Həm inandım sərsəri dərmanına.
 Əhli-daniş deyübən uydum sana,
 Neylədin gör axir, ey cahil, bana?
 1240.Eylədin Həqdən məni sən şərmsar,
 Zülmətə saldun bəni biixtiyar.
 Zülmət içrə çokları qıldun turab,
 Məkrin ilə aləmi qıldun xarab.
 Kəctəbiətsən özün, ey bədəməl,
 Etiqadına bənim verdün xələl.
 Hər zaman verdün təbiətdən xəbər,
 Bilmədin kimdir verən təb'ə əsər?
 Həm təbiətdən görərsən hər işi,
 Həqqi unutmuşsan, ey əgri kişi.
 1245.Zəhri görməmişmisən, ey bixəbər,
 Həqdən olmayınca, ol qılmaz əsər.
 Nuşdaru pəs anun əmri ola,
 Zəhri qənd eyləyə, xarı gül qıla.
 Barı laf urmagil, ey bietiqaq,
 Demə, budur xisləti-hər bir nəbat.
 Əqli qoygil, Həqqə uy, ey bihünər,

Əqlə uyan kəm ola əz-madə xəər,
Zülməti-dünyadə sən möhtaci-xər,
Axirətdə nedəsən, ey bixəbər?
1250.Bu qədər daniş ilə uydun xəər,
Xər qılavuz olamı heç sərvərə?
Dedi bu növ ilə çok sözlər ana,
Demək olmaz qamusın şimdi sana.
Rusiyah oldı həkimi-feyləsuf,
Urmadı bu sözdə dəxi lafı luf.
Axirət fikrinə düşdi şahi-din,
Bildirdi kim, batildir anun qamusın.
Hikmət ilə qılmadı dəxi əməl,
Səvmədi hərgiz dəxi kari-dəğəl.
1255.Əql sözün tərək qıldı külli ol,
Anun için buldı Həqqə doğru yol.

***HEKAYƏTİ-BƏL'ƏM
BA-URİ-FAZİLİ-KAMİL***

Mərtəbə əql ilə olsaydı bülənd,
Bəl'əmə olmazdı əqli paybənd.
Dört yüz il qıldı ibadət ol gəda,
Axir ol getdi Xudadən binəva.
Təsnif etmişdi ol dörd yüz kitab,
Qamusı tovhid idi, rəfi-hicab.
Çəkdi dörd yüz günə bir kərrə sücud,
Olmış idi qər-qər dərdəryayi-cud.
1260.Bir gecə zülmətdə ikən səhmgin,
Başını qaldurdu Bəl'əm əz-zəmin.
Əqli təşviş eylədi ol dəm ana,
Dedi: Bunca bu nə zəhmətdir sana?
Səcdədən qəlbinlə olsaydı hüzur,
Zülmət olaydı gərək səcdənlə nur?

Sane'ə nəfy etdi, ol ba-səd dəlil,
 Günə Tanrı dedi ol xurü zəlil.
Əql pozdı etiقادın düzgünün,*
Düşdi anara, qodı əldən dinin.
 1265.*Səcdə qıldı ol bə-suyi-afitab,*
Uydu əqlə, özini qıldı xərab.
Əql çün həddi-imbkandan keçə,
Bəl'əm ola külli-imandan keçə.
Əql pəs həddi-səlamətdə gərək,
Fariğül-mədhü məlamətdə gərək.
Sən ki əqli-sadə dərdin, bigüman,
Axirətə iltəsən axir iman.
Gərçi əqli-sadə olur binizam,
Leyk məqsudə irişür ol müdam.
 1270.*Durtər olur bu əql əz-hər xətdər,*
Fitnə olmasun İlahi, heç bəşər.
Fitnə əqldən olur dürlü fəsad,
Anun için din olur daim kəsad.
Həqq xətdərdən saxlasun hər adəmi,
Verməsün hiç xəlqə yavuz həmdəmi.

HEKAYƏTİ-HARUNƏRRƏŞİD⁴¹

Gedər idi yola Harunərrəşid,
Çöl idi ol yol, həm su nəpədid.
Bir neçə gün yol yeridi şahi-din,
Su dükəndi həm rikabından, yəqin.
 1275.*Ləşkəri dağıldı səhrayə məgər,*
Bulmadı bir kimsə heç sudan əsər.

---

* Kursivlə verilən hissə "Əsrarnamə"nin yalnız B-5266 şifrlı ikinci Bakı nüsxəsindədir. Bu hissə tərcümənin Türkiyə nüsxələrində də vardır.

*Düşdi şahın canına bu növ'ə tab,
 Cismi tərpnür, vəli halı xərab.
 Pəs yəqin oldı ki, şah ola həlak,
 Çıxa gəldi nagəhan bir əsli pak.
 Bir əcəb şuridə, şəxsi-biqərar,
 İrdi, gördi kim, bunalmış şəhriyar.
 Dedi kim, ey şah, nolmuşdur sana?
 Nişə olmuşsan zəif, aytgil bana.*

1280.Şah dedi kim, susuzam, bilmən dəva,
*Qalmışam bu hal içində binəva.
 Bir içim su olmaz isə bu zaman,
 Can verürəm şimdi bu dəm bən həman.
 Ol dəlü aydur ki, ey biçarə qul,
 Bən sana su dapayım, olma məlul.
 Üşdə olmuşsan susuzluqdan xərab,
 On günədək bulmayasan heç ab.
 Bir kişi versə sanla doyunca su,
 Nə verürsən sən ana, ey nikxu?*

1285.Dedi: Suyi tək gözüm ilə görəm,
 Ol kişiyə hər nə dilərsə, verəm.
 Yarı mülkün, - dedi səndən istər ol,
 Su gətürür bu sözi qılsan qəbul.
 Dura bilürmisən ol qövlə, yəqin,
 Gerçəgin degil sən imdi, şahi-din.
 Dedi: Yarı mülkimi qıldım nisar,
 Bir içim su verənə, ey biqərar.
 Əlini çaldı havayə ol dəlü,
 Bir qədəh su gəldi andan, ey ulu.

1290.Şahə sundı ol dəlü der: Eylə nuş,
 İçdi anı, şahın oldı könli xoş.
 Ol dəlü aydur ki, ey şahi-zəmin,
 Yetər ola bu qədəh sana həmin.
 Ol xəlifə aydur: Ey kani-səfa,
 Bir qədəh dəxi bə-eşqi-Mustəfa.

- Yenə sundı bir qədər dəx onda xoş,
Aldı onu, şəh yenə eylədi nuş.
Dedi ol dəlü kim, ey şahı-cahan,
Bir kişi olsa səninçün bu zaman.
- 1295.Çəşmə çıxarsa səninçün rayıgan,
Bu biyaban içrə xoş abi-rəvan.
Yarı mülkini dəxi verürmisən?
Nədürür sözün, əya xülqi həsən?
Ol xəlifə aydur: Ey mərdi-yəqin,
Bu işi qılsan əgər, ey şahı-din.
Mülkü malımdan mən əl çəkdim həman,
Danuğ olsun Xəliqi-həft asıman.
Ol dəlü aydur: Sözündən dönməgil,
Gəl təfərrüc eyləgil, ey əhli-dil.
- 1300.Sağ əlin qoynına soxdı ol dəlü,
Bir zaman avdı yürəgin, ey ulu.
Çökdi dizi üstinə ol biqərar,
Nərə urdı dərd ilə biixtiyar.
Yürəgindən oldı bir çəşmə rəvan,
Qərqə vardı dəştü səhra ol zaman.
Çün bu halı gördi ləşkər naqüzir,
Atdan endilər qamu mirü vəzir.
Ayağına düşdilər ol sərvərin,
Suya döndü qamusı ol ləşkərin.
- 1305.Qirbələrini doldurur ləşkər qamu,
Atların doydurdılar, ey nikxu.
Ol dəlü çün urı durdı nagəhan,
Çəşmə məhv oldı o dəm abi-rəvan.
Dəlü der: Bilürmisən, şahı-cəhan,
Bu nə sudur səhradə oldı rəvan?
Bəhri-rəhmətdəndürür bu su əyan,
Edəyim övsafini şimdi bəyan.
Qəlbi-mömin çünki beytüllah olur,

1310. Bəhri-rəhmət nəqb edər, onda gəlür.
 Bəhri-rəhmət çünki buldı onda yol,
 Fariğ olur aləmin bəhrindən ol.
 Su olan yerlərdə nemət kəm döğül,
 Ərgəvanü sünbülü reyhanü gül.
 Kəndüyə malik olandan son1ra qul,
 Nemətü abi-rəvan əksük döğül.
 Mülküni verdün mana başdan-başa,
 Bir qədəh su için, ey görklü paşa.
 Məmləkət ki, can çəkə andan əzab,
 Həm əvəz ola ana bir kuzə ab.
1315. Ana bihudə yerə dil bağlama,
 Canını fikrindən anun dağlama.
 Mülk ola kim, qiyməti bir kuzə ab,
 Yeg ola kim, şimdidən ola xarab.
 Mülki-üqba istə, oldur cavidan,
 Zərrəsi ola anın səd bu cahan.
 Ədl qıl, ta dər-miyani-kuhü dəşt,
 Acü susız qalmayasan paybəst.
 Cəhd qıl öz gəncini salgil ələ,
 Özgə yığduğı sana qaçan qala?
1320. Səndədir abi-həyat, ey binəva,
 Nişə yürürsən susuzın, ey gəda?
 Bu tilsimə gər bulur olsan məcal,
 Var, biyaban içrə iç abi-zülal.
 Rənc ilə sən gənc yığubsan ruzü şəb,
 Etmədəsən durmadın etdün tələb.
 Talib olmuşsan ana kim, fanidür,
 Onı qoymuşsan ki, din ərkamıdur.
 Gözədürlər şimdi ədlü dadunı,
 Dinləməzlər dad ilə fəryadunı.
1325. Bu biyaban misli-məhşərdir, yəqin,
 Halını fikr eyləgil, ey şahi-din.
 Bunda olıcaq susuzlıqdan həlak,

Onda halın nə ola, ey əsli pak?
 Utan axir barı cəddindən, ə yar,
 Onlara layiq əməl qıl ixtiyar.
 Muni dedi, qaib oldı ol pələng,
 Sanasan ki, batdı dəryayə nəhəng.
 Ol əziz ol dəm çü oldı napədid,
 Nə'rə urdı anda Harunərrəşid.
 1330. Yaxasın iki əlilən qıldı çak,
 Yaxın oldı ki, özin qıla həlak.
 Toprağa qoydı yüzün biixtiyar,
 Tökdi qan yaş gözlərindən biqərar.
 Tərk qıldı onda külli-karü bar,
 Bir əba qıldı cahanda ixtiyar.
 Oğlına dəpşurdu təxtü tacını,
 Aldı ancaq özi mayəhtacını.
 Həqqi ilən oldı dər leylü nəhar,
 Axırı bu növə keçdi ruzigar.
 1335. Ya İlahi, xətmi cümlə aləmin
 Xeyrə dönsün sonı hər bir adəmin.

HEKAYƏTİ-PIRİ-SƏDİDİ-ƏNBƏRİ

Var idi bir piri-arif, xürdədan,
 Görməgə vardı anı *Məhmud xan*⁴².
 Biləsinçə ol *Ayazi*⁴³-namdar,
 Həm Həsən dəxi bilə ol şəhsuvar.
 Xidmətinə çünki irdülər pirün,
 Üçü dəxi atdan əndilər, anun
 Qarşusunda diz çöküb oturdılar,
 Halını yavlaq əcaib gördilər.
 1340. Döşəgi bir parə-parə buriya,
 Yasduğı bir daş, özi həm buriya.
 Bir əsa yanında, həm bir kuzə ab,

- Parə-parə xirqəsi, bağı kəbab.
 Gözlərinin şöləsi həmçü çirağ,
 Həqq ilə məşğulü aləmdən fərağ.
 Adı ol pirin Sədidi-Ənbəri,
 Ərşi-əla olmuş onun minbəri.
 Şah onun halını gördi kim, əcəb
 Bir nəsihət eylədi andan tələb.
- 1345.Dedi Sultan ana kim, ey əhli-dil,
Əz-«tu'izzu mən təşa'u və tuzillu»*.
 Ayəti-məşhurdur Qur'anda bu,
 Mə'nisin söylə bunun, ey mahru.
 Pir aydur: Eşit ona, ey cani-mən,
 Ol sənənin şə'nindədir, həm şə'ni-mən.
 Həqq-təala dedi dünyayə qəlil,
 Uş zəlil olduğına budur dəlil.
 Həm sənənin mülkin qəlil əndər qəlil,
 Pəs qəlilə qane olandır zəlil.
- 1350.Həqq qəlil oxıdı bunun varını,
 Nəmətü gəncü dərü divarını.
 Çünki sən bir guşə etdün ixtiyar,
 Olasan, bişəkk, zəlil, ey şəhsüvar.
 Qane oldum mən anın həm varına,
 Gecə-gündüz talibəm didarına.
 İstəmən ondan yenə hurü cinan,
 Özidür mətlubim, ey şahi-cəhan.
 Mana bir kuzə yetər, bir buriya,
 Fariğəm əz-timtiraqü əz-riya.
- 1355.Ta vücudimdə qalınca bir nəfəs,
 Kuzə ilə buriyadır mana bəs.
 Fikr eylə kəndü karü barını,

---

* ... *istədiyini kimsəni ucaldar, istədiyini kimsəni alçaldarsan...* (Quran, Ali-İmran: 26).

Mülkü həm bu ləşkəri-bisyarını.
 Cəm qılmışsan bu munca gəncü mal,
 Dəxi doymadun hənuz, ey pürxəyal.
 Gör məni kim, necə azad olmuşam,
 Zilli qoyub, necə izzət bulmuşam.
 Pəs mana izzət nəsib olmuş həbib,
 Qismi-zillət sana olmuş, ey qərib.
 1360.Ey dəriğa, tərki-dövlət eylədün,
 Xorluğı özünə izzət eylədün.
 Yeddi iqlim varın aldun boynına,
 Puçdurur, gerçək baxarsan oynuna.
 Bir dəm oturmaq üçün təxt üzrə şad,
 Aləmi yıxdun qamu, ey bimirad.
 İzzətü zillətdən eylərsən sual,
 Var, otur, ədl ilə dəxi etmə qal.
 Bir zamanın ədli, ey əhli-qürur,
 Taətindən bir ilin uludurur.
 1365.İzzət istərsən iki aləmdə sən,
 Ədlə dərviş oldurur fəli-həsən.
 Bunı dedi, uru durdı ol əziz,
 Ol zaman dəstəmaz aldı tez-tez.
 Çün şüru etdi namaza ol ulu,
 Qaldı şah ol dəm yerində qayğulu.
 Yeddi gün, yeddi gecə ol şahi-din
 Zari qıldı ol eşikdə durmadın.
 Durmuşdı yeddi gün ol din əri,
 Gecə-gündüz ol ərənlər sərvəri.
 1370.Şah onı gördi ki, xətm olmaz namaz,
 Ərzə qıldı malikül-mülkə niyaz.
 Dedi: Ya Rəb, bu nə səbr olur müdam?
 Yeddi gündə bir namaz olmaz tamam?
 Döndi gerü təxtinə şahi-cəhan,
 Keçdi bunun üstinə xeyli zəman.
 Gördi yenə şah xətm olmaz namaz,

Dedi ol d m: Ey kərimi-karsaz,
Həqdən olıcaq inay t hər qula,
Muncılayın dövlətə irsə nola?
1375.Altı aya  ekdi, əlqissə, namaz,
Durmıř idi qaim ol  hli-niyaz.
Buna istiğraq derlər, ey  ziz,
Əhli-Həqq eylər bunu, əlbət, təmiz.
Qamuy   rzani olsun bu məqam,
Budurur daim duamız, vəssəlam.

***HEKAYƏTİ-DİVANEYİ-
SAHİBİ-SİRRİ-HƏQQ***

Bir  cib divan  var idi m g r,
Gənci-Həqq idi, vəli ol řiri-n r.
Ařiqi-p rhal idi ol məsti-Həqq,
Sirri-Həqdən almıř idi ol s b q.
1380.Gecə-gündüz zar idi  z-eřqi-dust,
Nur  d nm ř idi qamu m ğz  pust.
Ruzigar ilən  k rdi  ok  na,
Eyl miřdi  zini külli fəna.
Lac r mdir c mleyi- mri-diraz,
Olmadı bir ləhzə řad ol s rf raz.
M st idi ol  z-ř rabi-namurad,
C vr  m hn t ona olmıř qut  zad.
Daima edərdi ba eřmi-p rab,
Ey Xuda, verəm sana axir cavab.
1385.Bir d l  d x var idi anunla yar,
Ki, buna bənzərdi ol d x biqərar.
 l si v qtində çağırdı onu,
 zin  qıldı v si ol d m bunu.
Dedi: Mən  lic giz sən yuyasan,
Q brimi sən qazıbanı qoyasan.

Həm bana öz şalımı eylə kəfən,
Kim, gərəkməz bana özgə pırəhən.
Çünki canım edə bu təndə səfər,
Bir bıçaq al əlinə, ey pırhünər.

1390.Yürəgim üstində açgil sinəmi,
Gör dəruni-sineyi-gəncinəmi.
Cigərimi gör ki, necə parədir?
Ol yaralar bil, yar uran yarədir.
Yürəgim qaniylə yaz bir xətti-pak,
Bər-kəfən, bər-gorü həm bər-səngü xak.
Axir ol bidil sana verdi cəvab,
Atəş ilən bad qaldı xakü ab.
Ol dəxi qayıtdı yerlü-yerinə,
Malik olamadı ol heç birinə.

1395.Ruhi sən vermiş idün, aldun gerü,
Getdi ol, verdi dəxi səttarə hu.
Onı sığışdurmadı axir cəhan,
Sana yaraşur cahani-cavidan.
Tən pərişan, canı xoş, şad ol, - dedi,
Bivəfa dünyadan azad ol, - dedi.
Bunda qeyd etmiş idün ol müflisi,
Tərk qıldı, qoydı getdi ol xəsi.
Nə ki qaldı aşkarəvü nihan,
Sənsizin bunda, əya şahi-cəhan.

1400.Ta ki ömrindən qalınca bir nəfəs,
Arzusi didarin idi ana bəs.
Buni dedi, düşdi, can ısmarlədi,
Ol dəlü dər dəm bıçağın bilədi.
Qolını çərmədi, ta bağrın yarə,
Çıxara, ta qəlbinin sirtin görə.
Gəldi hatifdən nida: Ey biədəb,
Şah evinə girmək eylərsən tələb.
Padşahın məxzənindən çək əlün,
Yoxsa iki üzilür şimdi belün.

1405. Ol xəzinəmdir bənim, ey binəva,
Girəmi bilür ana hər bir gəda?!
Kim bilür ol məxzənin miqdarını?
Nə kişidir kim, dələ divarını?
Bir qılına verən ol şəxsin ziyan,
İki aləmdə qopısar biiman.
Ol dəlü çün bu nidayi qıldı guş,
Qalmaqda canında zərrə əqlü huş.
Dedi: Ey həyyü qədimü layəzal,
Hər işə sənənsən xəbir, ey bizəval.
1410. Belə qılmışdı vəsiyyəət ol mana,
Cümlə sirlər aşikarədür sana.
Bən anun sözinə qılmışdım nigah,
Sən bilürsən özgəsin, ey padişah.
Həqq-təala dedi: Ey şuridəhal,
Ol mana rəmz ilə qılmışdı sual.
Sən onu anlamadın, ey bixəbər,
Aydayım anlar isən şimdi məgər.
Ol fənayi-məhzə qoymışdı qədəm,
Anın için ərşə dəgmişdi ələm.
1415. Ol əmanət vermiş idim bən ana,
Həm səlamət yenə dapşurdı mana.
Ol xəzinədar idi qayət əmin,
Zərrəcə olmadı xain bil, yəqin.
Sirri-tovhid içrə bilmişdi ülum,
Cahil olmadı anın çün həm zülum.
Sən anın sirrini duymadun hənuz,
Həm rəva döğül sana duyduvuz.
Bu qədər bilgil ki, xassımdır mənim,
Sinəsidir daim anın məskənim.
1420. Sən anı yugil, namazın qıl təmam,
Qoyma əldən qəbrini, qılqıl məqam.
Yudı ol dəm onu, həm qıldı namaz,
Ərzə qıldı malikül-mülkə niyaz.

- Dəfn edəndən sonra oldı müntəzir,
Ta görə neylər onunla ol xəbir.
Gördi kim, yarıldı ol dəm noh fələk,
Endi göglərdən yerə səf-səf mələk.
Cəbrəil ögüncə, həm bunlar yəyaq,
Həm əlində bir zəbərəcəddən **Buraq**⁴⁴.
- 1425.Xələti başdan-ayağa külli-nur
Der: Bənəm uş mərkəbi-əbdi-şükür.
Biləsinəcə həm **Mikail**⁴⁵ peykvar,
Çok mələk **İsrafıl**⁴⁶ ilə bişümar.
Rövzəsinə ol əzizün endilər,
Əl-əl üstə qoyuban səf durdılar.
Cəbrəil ol rövzəyə verdi səlam,
Ol içəridən əleyk aldı tamam.
Dedi: Uru durgil, ey Həqq sayəsi,
Budurur aşıqlərin sərmayəsi.
- 1430.Müntəzirdir sana həm hurü cinan,
Uru dur, bingil Buraqa, ey cəvan.
Sıçradı, durdı uru ol şiri-nər,
Yüzi nurindən xəcil şəmsü qəmər.
Hər mələk əlində bir dürlü hərİR,
Hər birisi bir-birindən binəzir.
Həzrətinə hər birin ərz etdilər,
Əlləri üstində dutub getdilər.
Bir mələk əlindəkin etdi qəbul,
Mindi getdi ol Buraqa pürüsul.
- 1435.Ərşə doğrudı Buraq bərqvar,
Ol firiştələr bilə qanat qaxar.
İrişəmöz bunun seyranına,
Cəbrəil irdi həman teyranına.
Qüdrəti-Həqq bilür ondan sonra hal,
Kim, nə ezaz eylədi ol zülcəlal.
Lütfün eylə, ey kərimi-layəzal,
Şəmməcə ərzani qıl buyi-visal.

Qoyma məhrəm ol yanadan sən bizi,
Fəzlin ilə toylagil qamumizi.
1440. Qılmağil ol mə'nidən həm binəsib,
Dərdə dərman eyləgil sən, ey təbib.

HEKAYƏTİ-MƏLAIKƏ (Ə.)

Mustəfa dedi ki, bir cəmi-mələk
Hər zaman yerə ənərlər əz-fələk.
Dağlur onlar ki, bər-ruyi-zəmin,
Ta görələr qanda var bir əhli-din.
Həm görələr, bir cəmaət qanda var,
Övliya sözinə daim intizar.
Ya özi xəlvətdə oxur dərd ilə,
Ahi-dilsuz ilə, ruyi-zərd ilə.
1445. Ya cəmaətlər oturmışlar ola,
Övliya sözi gələ onda dilə.
Yaxud zikri-Həqq ola onda müdam,
Ya bir əhli-Həqq duta bir dəm aram.
Ol mələklər yazar ol qövmi qamu,
Yaxşı-yaman: hər nə kim var, ey əmu.
Vəqf edərlər özlərin ol mənzilə,
Qulaq urarlar sözə qıldan-qıla.
Nüsxə edərlər buların adını,
Zikrü fikrini, qamu övradını.
1450. Ol mələklər həzrətə iltər onı,
Gör nə cud eylər Xudavəndi-qəni?!
Həqq-təala xud bu məclisi görər,
İmtahan ilə mələklərdən sorər:
Necə gördünüz mənim qullarımı?
Padşahü bayü yoxsullarımı?
Aydalar kim, ey kərimi-layəzal,
Sən bilürsən qamusın, ey bizəval.

- Uğraduq bir məclisə bu dəm, yəqin,
Övliya sözi oxınur durmadın.
1455. Bir neçəsi canü dildən guş edər,
Kimisi nəfsi həvasinə gedər.
Kimisi can ilə dinlər sözləri,
Kimisi eşidir, amma sərsəri.
Həqq-taala dedi: Görün onları,
Yarı varmı fikr edün səvənləri?
Dedilər kim, çoxı səvməz, ey kərim,
Sən bilürsən cümləsini, ey əlim.
Həqq dedi: Uluları nə yoldadır?
Bilin anın meyli - xisi quldadır?
1460. Dedilər: Bilmişüz anı, ey qəni,
Meyli anın səndədir, gözlər səni.
Dedi: Pəs yazın qamusını səid,
Cənnəti-firdovs anlara məzid.
Bən anınçün qılmışam anı ulu,
Ta olam könlində anın səvgülü.
Çünki meyli bənim iləndir bilin,
Özgəsin dəxi ona tabe qılın.
Çün bənim dustimi anlar dust bilə,
Pəs həqiqətdə bənimlə dust ola.
1465. Kişi kim dustinə ezaz eyləyə,
Necə dəxi anın ilə toyləyə?
Gər anın yalğuz ola meyli mana,
Özgəsin dəxi bağışladım ana.
Çün anınla bir necə dəx bilə var,
Lacərəm ki, əfv edə Pərvərdigar.
Birlər için minləri əfv eyləyim,
Necə qalmışı anınla toylayım?
Bir ulu kim döşəyə xani-təam,
İstər onda yeyə cümlə xassü am.
1470. Gərçi onda cəm ola mirü vəzir,
Özi istər ki, ola çoxı fəqir.

Ta ki möhtacə irə xuni bunun,
Dinlənə ol xan ilə cani bunun.
Mən çü qamudan kəriməm, ey mələk,
Rəhmətüm dolur zəminü həft fələk.
Bir bəhanə istərəm cud eyləyəm,
Az ola sərmayə, çok sud eyləyəm.
Çün məhəlli gəldi, təqsir eyləmin,
Qamusın yazun səid, heç söyləmin.
1475. Gərçi dər-mə'ni döğülsən əhli-raz,
Bizi ol məclisdən et, ey biniyaz.
Əhli-Həqq ilə ola hər karımız,
Ta mələik dinləyə əsrarımız.
Görələr bizi bu məclisdə müdam,
Məclisi-Həqq qoyalar həm bizə nam.
Sən bizə tovfıq vergil, ey qəni,
Bizə göstər bu məqamın əhlini.

***HEKAYƏTI-BAYƏZİD BİSTAMİ
BA-İMAM CƏFƏRİ-SADİQ⁴⁷ (Ə.)***

Otururdu Bayəzidi-baməzid
Xəlvətdə bir gün ol şahi-fərid.
1480. Bir keşiş içəri girdi nagəhan,
Bayəzidin qatında oturdu rəvan.
Bayəzid aydır: Nə istərsən, keşiş?
Nə yerindir bu sənin, bunda nə iş?
Der keşiş: Bən Bayəzidəm, bil, yəqin,
Gecə-gündüz xəlvət içində əmin.
Bayəzid aydır ki, ey kibri-ləin,
Öldürəyəm bən səni bu dəm həmin.
Şimdi bu həddəmi yetdin, ey şədidd,
Bayəzidəm dərşən sən, ey pəlid?!

1485.Boğazından dutdı bunun, ta basa,
Yerə ura ol zaman başın kəsə.
Gördi öz boğazını dutmuş durar,
Bir əlilən öz təpəsinə urar.
Heyrət irdi Bayəzidə ol zaman,
Əqli zail oldı başından haman.
Özinə gəldi, aydır kim, ya Allah,
Bu nə cürm ola, bu nə günah?
Ağladı, bir dəm minacat eylədi,
Ərzə qıldı Həqqə, halın söylədi.

1490.Dedi: Ya Rəb, bu nə sirr idi bana?
Bu nə halətdir ki, bən qaldım tana?
Həqq-təala qıldı ilham ol zaman,
Cəfərə var, ta biləsən, bigüman.
Durdı, əzm etdi rəvan ol şahı-din,
İrdi, əlqissə, o, Bağdadə, yəqin.
Gəldi çün Bağdadə ol dəm Bayəzid,
Barudan daşxaru gördi ol fərid.
Bir gözəl oğlan yol üstündə durar,
Götürür bu daşı ol daşa urar.

1495.Gördi kim, özünə məşğul ol fərid,
Vermədi ona salam ol Bayəzid.
Könlünə bu düşdi şeyxün, ey əmin,
Gər salam versəm dəxi, almaz, yəqin.
Fərz anın boynında qalır, bigüman,
Pəs səbəb olam ona bu kəz yaman.
Sonra dedi: Sünnəti bən tərək edəm,
Nə cavab edüb Həqqə qoyub gedəm.
Döndi Şeyx, ikram ilə verdi səlam,
Ol əleyk alub dedi ki, ey imam,

1500.Pirsən, illa ki, baliğ olmadun,
Fərzü sünnət tanıyuban bilmədün.
Bayəzidə heyrət irdi ol zəman,
Mərkəbindən aşağı əndi rəvan.

Dedi: Oğlan nə ulu söz söylədin?
 Nə səbəbdən bu sözi mana dedin?
 Dedi ki, ey mürşidi-əhli-zəman,
 Bir səbi sözündən oldun bədgüman.
 Şeyx dedi: Uşax sözi döğül, ə yar,
 Ulu sözdür, bunu, eylə aşikar.

1505.Ol səbi aydur ana: Ey Bayəzid,
 Söyləmə, var işinə fəqrin məzid.
 Qoy məni kəndözimə bazi qılam,
 Oynayam, ya ağlayam, yaxud güləm.
 Şeyx aydur: Mən sənin ilən oynaram,
 Necədir, oyununu, ta mən görəm.
 Dedi: Gizlənpəc bilürmisən, püsər,
 Bilürəm, oynar isən, - dedi əgər.
 Bayəzid aydur ki, ustadəm ana,
 Göstərim gizlənməgi şimdi sana.

1510.Oğlan aydur: Göz yumayım, durayım,
 Qanda varsan, baxım, mən görəyim.
 Bayəzidin seyri ol dəmdə məgər
 İrmiş idi ərşədək, ey pürhünər.
 Gözini yumdı çü oğlan ol zəman,
 Qaib oldı Bayəzidi-pəhləvan.
 Həm yenə seyr eylədi təhtüssəra,
 Gavü mahi, bərrü bəhrü macəra,
 Yeddi qat yerdən aşağı keçdi ol,
 Yer götürən öküz üstə buldı yol.

1515.Tükinin içinə sindi ol zəman,
 Sanasan yoxdur vücudindən nişan.
 Açdı oğlan gözünü ol pürhünər,
 Bayəzidi gördi dər-əvvəl nəzər.
 Dedi kim, ey Bayəzidi-pürxəyal,
 Bu, nə gizlənmək yeridir biməhal.
 Bən səni ə'ladə eylərdim güman,
 Əsfəli-safilin olmuşsan yaman.

- Bu nə himmət ola, nə seyrü, nə iş?
 Lacərəm surətdə olasan keşiş.
- 1520.Çün bu halı gördi ol şahi-cəhan,
 Sıçradı yer üstə gəldi ol zəman.
 Güclü gördi qənimi çün ol pələng,
 Muşə döndi qorxusından ol nəhəng.
 Oğlan aydur: Sən dəxi yumgil gözün,
 Gizlənim mən dəxi, açgil gözün.
 Gözini yumdı çü ol dəm Bayəzid,
 Ol səbi oldı o dəmdə napədid.
 Açdı gözini çü ol fəxri-rical,
 Ərşə-fərşə baxdı ol dəm biməcal.
- 1525.Seyr qıldı on səkiz min aləmi,
 Fərdü zövcü insü cinnü adəmi.
 Qoymadı göglərdə bir zərrə məqam,
 Baxmamış ola ona şahi-cəhan.
 Cənnət ilə həm cəhimə qıldı seyr,
 Yerdə-gögdə, sağa-sola qıldı teyr.
 Ol səbidən bulmadı hərgiz əsər,
 Vermədi bir kimsənə ondan xəbər.
 Qaldı heyran ol ərənlər sərvəri,
 Bulmadı qandadır ol şirü nəri.
- 1530.Nə'rə qıldı, yaxasın çak eylədi,
 Qandasın, göringil, ey canım, - dedi.
 Hazir oldı nərəsindən ol püsər,
 Bayəzidün durdı ögində ol ər.
 Şeyx aydur ona ki, billah, ya səbi,
 Qanda idün, söylə baeşqi-nəbi.
 Dedi kim, ey kəndözindən bixəbər,
 Özgə yerdə nə gəzərsən bibəsər?
 Kəndü şəhrün görmədün əvvəl əyan,
 Yerdə-gögdə nə yügürürsən rəvan?
- 1535.Bən sənin şəhrində idim ba-Xuda,
 Duymamışsan sirri, ey miskin gəda.

Kəndü mülkün sən müsəxxər eyləgil,
Yerü gög nəqşini ondan söyləgil.
Dedi: Sən kimsən, aya şahi-cəhan,
Söylə, yoxsa çıxdı canım biəman.
Dedi kim, mən Cəfərəm, ey pakdin,
Tanıgil şimdi məni eynül-yəqin.
Halı təbdil oldı Şeyxün ol zaman,
Bayəzid ayağına düşdi rəvan.
1540.Doquz il tərtib etdi Şeyx ona,
Kamil oldı sonını dedi buna.
Yetər imdi xidmət etmək, ey fərid,
Var, otur kim, bəsdir imdi, Bayəzid.
Ol sifati Tanrı çün məhv eylədi,
Sakin oldun, var otur imdi, - dedi.
Həqq qamu yavuz sifati ta əbəd
Məhv qılsun, cümləyə versün mədəd.

HEKAYƏTİ-ABDULLAH TAHİR

Getdi Abdullah Tahir ba-şikar,
Şəhrə qayıtdı yenə ol namdar.
1545.Var idi bir köpri yolda mütəbər,
Turmuş anda bir qarı övrət məgər.
Durdı ayağ üstinə ol pırezən,
Hacətim vardır, derəm bu sözi mən.
Atı Abdullahın oynadı zi-rah,
Düşdi başından yerə şahın küləh.
Acığı dutdı qatı şahın ona,
Dilədi kim, bildürə özin ona.
Dedi, əlqissə, sözün ol pırezən,
Var bənim bir oğlım, ey şahi-Yəmən.
1550.Həbsə salmışsan anı sən bigünah,
Anın için gəlmişəm, ey padşah.

Qaldı zindan içrə ol xarü əsir,
 Lütf qıl, anı çıxargil, ey əmir.
 Gecə-gündüz yanıram mən dərd ilə,
 Ahi-dilsuz ilə, ruyi-zərd ilə.
 Bən zəifə pirəm, ey şahi-kərəm,
 Rəhm qıl, səndən bu gün rəhm istərəm.
 Çünki qarı bu sözi etdi bəyan,
 Söylədi xəşm ilə ol şahi-cəhan:
 1555. Onı zindandan çıxarmən ta əbəd,
 Görəyim kimdir edən ana mədəd?
 Qarı aydur: Ey əmiri-karvan,
 Görəlin neylər Xudayi-asiman?
 Kəndü özünə təkyə qılma, ey paşa,
 Qadirü danəndə vardır hər işə.
 Bən ana dəpşurdım imdi işimi,
 Söyləmən dəxi sana təşvişimi.
 Ar ola Həqqi qoyub sana varam,
 Qoyub ol eşigi bunda yüz uram.
 1560. Ol zəifə əhli-hal idi məgər,
 Bağladı belinə himmətdən kəmər.
 Əl götürdi, xoş minacat eylədi,
 Ərzə qıldı Həqqə, halın söylədi.
 Dedi kim, ey qadirü həyyü Allah
 Sənmi ulu olasan, yoxsa bu şah?
 Bana bu zülm ilə uş sənsən əlim,
 İntiqamum bundan algil, ey rəhim.
 Çünki onadır qamu xəvfü rəca,
 Görəyim sənmi ulusan, ya xoca?
 1565. Bu sözi eşitdi çün şahi-Xocənd,
 Sanasan kim, boynına saldın kəmənd.
 Cümlə əzası boşaldı bənd-bənd,
 Qalmaqı nitqi kim, edə çənd-mənd.
 Atdan əndi onda Abdullah şah,
 Əl əl üstə qoydı, etdi üzrxah.

Dedi: Axirət xatunı, sən bu gün
 Əfv qılğil bana kim, oldum zəbun.
 Doğradı cigərimi tiği-dua,
 Mərhəm eylə yenə sən, ey rəhnüma.
 1570.Yenə and içdi əmiri-mehriban,
 Getməzəm bu köpri üstən bu zəman.
 Görməyincə ol püsəri munda mən,
 Ta təsəlli olmayınca bunda sən.
 Özi ayağ üstə durdı namdar,
 Çapuşur zindanə bir neçə süvar.
 Bindürürlər ata oğlanı rəvan,
 Yetürürlər şaha onı ol zaman.
 Ol igit xub surət idi, xub cəmal,
 Elmü daniş içrə həm sahibkəmal.
 1575.Şah onun boynını qucdı ol zəman,
 Verdi öz qızın ona dər-dəm rəvan.
 Dedi: Ey ana, bənüm sən anam ol,
 Sən dəx oğulluğa qıl məni qəbul.
 İxtiyarım oğlunun olsun qamu,
 Sən bənim qatımda ol, ey nikxu.
 Aytı: Oğlum, mən dəxi qıldım qəbul,
 Əfv qıldım həm sana, olma məlul.
 Xəl'əti-şahanə gəldi dər-zəman,
 Ol igit geydi, ata bindi rəvan.
 1580.Pəs münadilər qamu qıldı nida,
 Mərhəba kim, gəldi azadi-Xuda.
 Həqdürür səd kuhi bir dəm kah edən,
 Əbdi-məhbusi həm oldur şah edən.
 Himməti-madərdən oldı gərçi bu,
 Yenə himmət dəxi Ondan, ey əmu.
 Pəs Onunlan ola gör fi-küllü-hal,
 İrməyə, ta özgədən hərgiz zəval.

HEKAYƏTI-FƏZİL ƏYAZ

- Fəzli-aləm ol Fəzili-namdar
Cuşə gəldi bir gün ol şahi-kübar.
1585.Dedi: Çün ola qiyamət aşıkar,
Ənbiyəyə eyləmən ol dəmdə ar.
Nişə kim, onlar hüdudi bildilər,
Hər bir işi çün Xudadan buldılar.
Nə xəta kim, ənbialər duymadı,
Qəsd qıldı, illa Xaliq qoymadı.
Bir günah qoymadı kim, ola kəbir,
Sadir oldı illa onlardan səğir.
Həm firiştəyə dəxi ar eyləmən,
Onlara həsrətlənübən söyləmən.
- 1590.Nişə kim, onlara yoxdur eşqü tab,
Həm görərlər əmrü nəhyi bihicab.
İlla arim ol kişidəndir müdam,
Gecə-gündüz Həqq için ola tamam.
Dəxi ilham olmadın təsdiq edə,
Mustəfanın şər'ini dutub gedə.
Gəlməyə ondan xilafi-şər' heç,
Olmaya din için canında piç.
Ulu-kiçi bir ola qatında həm,
Yeməyə dünya için bir zərrə qəm.
- 1595.Tanrı edən qismətə razi ola,
Hər nə gəldisə onı Həqdən bilə.
Din yolında ola daim şiri-dil,
Onı məhbubi-Xudadır, bəllü bil.
Bil ki, ol taci-səadət ondadur,
Ol mükərrəm, həm müqərrəb bəndədür.
Danla İsrafil ki, surini çala,
Qamu aləm ortada heyran qala.
Kaş ki, doğmamış olayduq anədən,
Görməmiş olsax bu damü danədən.

1600. Mübtəla olduq bu nəfsi-kafirə,
Bəndə olmuşuz qamu gavü xərə.
Alim olan elm ilə qılmaz əməl,
Peşə qılmış özünə kari-dəğəl.
Həqq rızasın tərkiyə ol gəda,
Əz-bərayi-xatiri-hər kətxuda.
Xatiri gözlər çü qorxmaz əz-xətər,
Mübtəla eylər anı axir qəder.
Zahidü abid ki, ola əhli-riya,
Görəmi ol işi Həqq hərgiz rəva?
1605. Çün fəqir əhli-qənaət olmaya,
Həqdən ol hərgiz şəfaət bulmaya.
Sabir olmayınca dərviş, ey vəli,
Olmaya safi anın hərgiz dili.
Aləmin xassı bulardır söylədik,
Başdan-ayağa sizə bir-bir dedük.
Çün işində hər biri xain ola,
Lacərem ki, zülm ilə aləm dola.
Həqq-təala zülm qılmaz, bil yəqin,
Zülmə uğraşmaya hərgiz əhli-din.
1610. Nəfsi çünkim bəndənin təğyir ola,
Həqq-təala zülmə həvalə qıla.
Etdügim həqdir buna, sən dutma şəh,
Təcrübə qıl, ortada durmuş məhək.
Dünyanın axiridir, bilgil, yəqin,
Qoymagil şəh'i əlindən, ey əmin.
Müşkili həll eyləmişdir Mustəfa,
Ondan özgə söz demək külli xəta.
Ona uyanlar nədamət bulmadı,
Onsızın hər kimsə Həqqi bilmədi.
1615. Ondan ayırma bizi sən, ey kərim,
Anın ilə həşr qıl, ey rəhim.

HEKAYƏTİ-NƏSR ƏHMƏD

- Nəsr Əhməd bir gün əyyami-bəhar,
Söhbətə çıxdı məgər dər-laləzar.
Biləsində mütrübü saqi dəxi,
Xoş müqərriblər qalan baqi dəxi.
Saqilər altun sürahilər qamu,
Həm mürəssə donlu qamu mahru.
Bunları göndərdi bağə padişah,
Gerü qaldı özi ol zilli-Allah.
- 1620.Var idi bir möhtəsib İlyas nam,
Əhli-sünnət, müttəqi, mərdi-təmam.
Bunları gördi gedərkən naz ilə,
Həm sürahi əllərində saz ilə.
Əmr qıldı qullarına ol pələng
Yeridi bunlarınla qıldı cəng.
Parə-parə eylədi hər nə ki var,
Qıldı bunları bular xoş tarü mar.
Başını qıldı buların xürdü xam,
Padşahə irdi bu dəmdə pəyam.
- 1625.Padşah atlandı ol dəm xəşm ilə,
Biləsində çox bukavullar bilə.
Gördi İlyas onu kim, gəldi məgər.
İltifat etmədi ona bir nəzər.
Nəsr aydır İlyasə: Ey şuridə din,
Ey utanmaz mərdəkü ba-kibrü kin.
Ayt kimin sözilə qılmışsan buni,
Möhtəsib mən qoymuşam axir səni?
Dedi İlyas Nəsrə: Ey aludəhal,
Ey utanmaz xainü ey bədfəal.
- 1630.Tanrımı buyurdu buni, ya Rəsul?
Utan axir Tanrıdan, ey biüsul.
Nəsr aydır: Kim verdi sana ixtiyar?

Bəglici sana verən dedi o yar.
 Nəsr aydur: Ey əmir-əlmöminin,
 Budurur fərmani-Rəbbül-aləmin.
 Nəsr aydur: Qorxusı yoxdur zərrəcə.
 Dedi: Sən yanımda bu, bir dürrəcə.
 Çün təmə' dutman kişidən bir dəmi,
 Çöpümə alman bu qamu aləmi.
 1635.Öldürürsən dəxi, çəkmən zərrə bim,
 Həqq içündür qamu işim, ey səlim.
 Gər tökərsən qanıma, xoşdur bana.
 Bən derəm Həqq buyruğın, əlbət, sana.
 Çün bu ölüm məni Həqqə aparur,
 Dirlüğümdən bu ölüm yegrəkdürür.
 Bən əlimdən gələni qıldım sana,
 Nə dilərsən, sən dəxi qılğil bana.
 Nəsrə xoş gəldi bu sözlər, ey cavan,
 Könli yumşaldı bəqayət ol zaman.
 1640.Dedi: Şad etdin məni, şad ol, ə yar,
 Qayğulardan daim azad ol, ə yar.
 Şah aydur ki, nə dilərsən, diləgil,
 Bitürəyim hacətin, doğru degil.
 Dedi:Yoxdur hacətim əz-bişü kəm,
 Həqdən artuğa bənim, ey zülkərəm.
 Qatı ilhah edübəni söylədi,
 Barı bəndən bir dilək dilə, - dedi.
 Bər-kənari-həzrəti-şahi-şərif
 Qala ba-qullar, vəli piri-zəif.
 1645.Qıldı İlyas ol qula ol dəm nigah,
 Dedi: Ondan dilərəm, ey pədişah.
 Nəsr aydur: Utangil axir sən, ə yar,
 Quldən umarsan, dururkən şəhriyar.
 Döndi İlyas aydur: Ey şahi-cəhan,
 Həqq durarkən səndən ummaq bəs yaman.
 Yenə ilhah eylədi İlyasə şah,

Dedi İlyas ona kim, ey padişah.
 İki yük buğda bana vergil tamam,
 Həm Səmərqəndə apargil, ya imam.
 1650.Dedi: Verün buğdanı bu sərvərə,
 Yüklədün onı rəvan əstərlərə.
 Bə'd əz-an İlyas aydur, ey padişah,
 Dilərəm kəndü götürə onı şah.
 Apara boynı ilə bundan ana,
 Diləgüm budur bənüm bu dəm sana.
 Padşah aydur ki, sən bilməzmişən,
 Edə bilmən bunu, ey xülqi həsən.
 İki adum bağa yerirsəm bəgam,
 Qabarur ayaxlarım cümlə tamam.
 1655.Necə varım yük ilə bu dəmdə mən,
 Bu Nişaburdan Səmərqəndə əsən?
 Dedi İlyas ona kim, ey şahi-din,
 Darıxursan bu qədər yükdən, yəqin.
 Aciz oldun ta-Səmərqəndədəkin,
 Yük ilə varmağa, ey şahi-zəmin.
 Cümlə bu mülki-Xorasan ruzü şəb,
 Ta əbəd boynında yüklü zi-əcəb.
 Çün qiyamət qopa, dartıla büsat,
 Nedəsən bu yük ilə sən dər-sirat?
 1660.Aləmi boynına almışsan bu gün,
 Qamu bir loqma için, ey zülfünun.
 Bu qədər yük ilə dəm urmaq mühal,
 Tövbə qıl işinlədən, ey batil xəyal.
 Nəsr dərhal tövbə qıldı, döndi baz,
 Şəhliği tərək etdi, oldu əhli-raz.
 Qamuya tovfıq vergil, ya İlah,
 Ta qiyamət olmayavuz rusiyah.

HEKAYƏTİ-ŞEYX ŞİBLİ

- Bir gün ol Şibliyi-alimərtəbə
Gördi bir oğlan gedərdi məktəbə.
1665.Gedər, illa zari-zari yaş tökər,
Elə yaş kim, görənin bağrın sökər.
Şibli heyran oldu zarinə onun,
Qoydı işin, gəldi yaninə onun.
Dedi: Ey oğlum, nə olmuşdur sana?
Kim döğüpdür səni, söyləgil bana?
Şibliyə oğlan aydur: Ey rəhnüma,
Dinləgil sözümü əz-bəhri-Xuda!
Dedi: Dün bilməmiş idim yaxşı dərs,
Düşdü ustad heybətindən canə tərs.
1670.Qılmış idim hər nə kim, bu həftə yad,
Dinləsə görək qamu ustad şad.
Yanlışım çıxar isə, halım nola?
Bana nə işlər qıla ol, kim bilə?
Bilməzəm, ya Rəb, nə tədbir eyləyim?
Dərdü dilim dəxi kimə söyləyim?
Qatı ağac, yumşaq ət, suçum yaman,
Öldürür ol xud bəni, verməz aman.
Bu səbəbdən ağlaram, ey şahi-din,
Ola bilməz qorxudan canım əmin.
1675.Şibli bu sözi eşitdi nəgəhan,
Yaxasın səd parə qıldı ol zaman.
Dutdı belin, zari-zari inlədi,
Ey dəriğa, neylim, ya Rəb, - dedi.
Parə-parə eylədi bu söz bəni,
Sən bilürsən halımı xud, ey qəni,
Vəsfı-halımdır bu söz külli mənim,
Necə düşməsün oda canü tənim?
Ol səbi qorxa ki, yanlış çıxax,
Ustad onun boynına iplər taxax.

- 1680.Sora bir həftənin ondan yanlım,
Qorxudan gör necə tökər göz yaşın?
Bəni gör kim yetmiş ildir uş təmam,
Yanlısam başdan-ayağa, ey hümam.
Hər səbəq ki, verdi ustadi-əzəl,
Bilməmişəm birini mən bədəməl.
Qamusın unutmışam bən rusiyah,
Danla yanlış soracaqdur ol İlah.
Necə ola halım, ey ixvani-mən?
Odlara düşdi bu sözdən cani-mən.
- 1685.Qorxar ol bir həftəyə vermək hesab,
Munca ilə mən necə verəm cəvab?
Bunu dedi, zari qıldı bir zəman,
İnlədi xəlqi-zəminü asiman.
Çok zaman ağlaşdılar əshab ilə,
Munisü həmdərdü yarü əhbab ilə.
Uş görərsən aləmin halın qamu,
Bu məsəldir cümləyə, ey nikxu.
Çün əzəl vermişdi sana bir səbəq,
Neylədin, danla nə dersən pişi-Həqq?
- 1690.Ol əmanət ki sana dəpşurdilər,
Onı Həqq səndən yenə danla dilər.
Gərçi yüz suyilə dəpşursan ana,
Gör nə ehsan eyləyə ol Həqq sana.
Vay ona kim, xain ola bir nəfəs,
Bağlayalar boynına oddan mərəs.
Oxıya Allahi-əziz zü-intiqam,
Pəs onun işini sən bilgil təmam.
Ya İlahi, gəldi bu dərvişiniz,
Möhnəti-əyyam ilə dilrişiniz.
- 1695.Gər cəhanı təətim hasil qıla.
Sən diləməzsən qamu batil ola.
Küllü eyb ilə səniniz, ey kərim,
Fəzl qıl qullara, ey lütfi əmim.

Eyb kim, sultan edə onı pəsənd,
Ol hünərdən yeg ola həm sudmənd.
Gərçi bizdə sana layiq yok əməl,
Yaxşıya keçə nola kari-dəğəl.
Çün həvalə səndən oldı hər çi var,
Yaramazın anma, ey Pərvərdigar.
1700.Bəhri-lütfın cuşə gəlsə, ey qəni,
Məhv olur onda qamu mavü məni.

XATİMEYİ-KİTABİ-«ƏSRARNAMƏ»

Bu nə sevdadır ki, ey Əttar, sən,
Sirri faş etdin qəmu, ey bulhəsən.
Qorxmamısan padşahın sirrini,
Faş edərsən aləmə sən, ey dəni.
Başladun muncılayın kari-xətər.
Başı yola qoymış olasan məgər?!
Məzur olsun neylim mən, ey Xuda,
Kim, süxən biixtiyar olur cüda.
1705.Cuşə gəldi bu dili-dəryayi-mən,
Sən verürsən yenə cuş, ey zülmənən.
Badi-rəhmətdən gəlür çün bəhrə cuş,
Lacərəm ol bəhr ola bilməz xəmuş.
Nə müdaradır bu, ey mərdi-fərid?
Nərə ur şimdən gerü *həl min məzid*.
Gər qılursan canımı səd parə sən,
Aşikara eylərəm bu sirri bən.
Çün səri tərək eylədüm, sirr söylədüm,
Hər nə kim dedünsə, bir-bir söylədüm.
1710.Kim ki sirri tuya, qəsdı-Həqq edə,
Mürdə olursa, kəfən həm şəqq edə.
Ta cəhan əhli ala ondan murad,

---

* *yenə varmı?* (Quran, Qaf:30)

Yadigar ola, cəhanda qala ad.
 Əvvəl-axir hər nə sirr vardır nihan,
 Bu kitab içində bəllüdür bəyan.
 Kim oxursa, bilür anı sərbəsər,
 Qoyma əldən bunu, zinhar, ey püsər.
 Hər kimə munis olursa bu kitab,
 Töhfə bu yetər ona yövmül-hesab.

1715.Dər-di-dildəndır bunun sözi tamam,
 Dər-di-dildir töhfə onda, ey hümmam.
 Qisseyi-dilsuzdur başdan-başa,
 Yaxşı dinlə bu sözi, ey xoş paşa.
 Desələr Əttara olmuş qissəgu,
 Fəxr olur bu söz mana, ey mahru.
 Varid olmuş uş kəlam içində nəss,
 Ruhi-Qur'an olduğu qismi-qisəs.
 Qissə kim, ol canibi-Həqdən gəlür,
 Məhzi-tovhid ayəti-Qur'an olur.

1720.Desələr ki, şair olmuş ol gəda,
 Şeir neçün söyləmiş ol binəva?
 Bu dəxi həm tərbiyət ola mana,
 Şeir halın aydayım şimdi sana.
 Həqq-təala şeri zəmm etmişdürür,
 Neçələr ondan qələt getmişdürür.
 Şeri-kafirdir ki, zəmm etdi Xuda,
 Dedi kafirlər hicayi-Mustəfa.
 Həqq onı öylə demişdürür kəlam,
 Möminin şeri döğüldür, ey hümmam.

1725.Şeir kim, ola xüsusən sirri-Həqq,
 Canü dil hər dəm ala ondan səbəq.
 Onı söyləmək qəza olur, qəza,
 Həm mədəd olur ona yövmül-cəza.
 Qissə kutah eylə, ey Əttarbaz,
 Qanı bu aləmdə imdi əhli-raz?!
 Kim sənin bu qissənə mail ola,

Bu kitabı özinə məhrəm qıla?
 Əhli-irfan çox əgərçi bilinür,
 Buna məhrəm barı kəmtər bulunur.
 1730.Nur bağışlar, bil bu qissə hər nəfəs,
 Fikr qıl kəndözünə, ey bulhəvəs.
 Hər kitabı kim, oxursan bir zaman,
 Ondan usanursan ol dəmdə haman.
 Bu oxunduqca könül safi olur,
 Əhli-Həqq ondan ulu ləzzət alır.
 Dideyi-insafi açgil şimdi sən,
 Can quşın pərvaz qılğil yarı-mən.
 Bu kitabın karübarın anlagil,
 Həllü üqdə girü darın anlagil.
 1735.Dürri-dəryayi-həqiqətdir bu söz,
 Munisi-əhli-təriqətdir bu söz.
 Dər-həqiqət məğzi-can canı budur,
 Özgə dürrə bənzəməz, yəni bu dürr.
 Kim ki, dürr istərsə, bu dəryadədir,
 Özgə dürlər fanidir, bu, baqıdır.
 Cəm qılmışam səninçün, dürr mən,
 Ol dənizdən adıdır bəhri-**Ədən**⁴⁸.
 Bu söz ilə hər kişi kirdar edə,
 Lacərəm doğru yolu dutub gedə.
 1740.Məhrəmi - hər dərd ilə Əttar ola,
 Əz-həzaran gənc bərxurdar ola.
 Kim dəparsa zərrə bu bəhrə macal,
 İki aləmdə olur sahibkəmal.
 Xətmidir yəni bu söz Əttardan,
 Gənci-mə'ni sahibi-əsrardan.
 Nafeyi-əsrar olmaz müşkbar,
 Ona Əttar olmayınca dəstyar.
 Çünki Əttarın sözi oldı tamam,
Əhmədiyə düşdi növbət, ey hümmam.

1745. Dinlə anın dəxi hər dəm sözünü,
Necə qul etmiş bu yolda özünü.
*Xuşəçini-xərməni-Əttar olub,
Yola düşmüş nazimi-əsrar olub.
Farsidən çün türkə qıldım tərcümə,
Yadigar olmaq üçün hər əncümə.*
Ruhinə *Şeyxün*¹⁴⁹ qıluban etimad,
Eylədim Allahı əvvəl vəhlə yad.
Həm rəsulin ruhinə yüz min səlam,
Çar yarına, qamu qıldım pəyam.

1750. Dövlətinə mirdür anın yenə,
Sığınıb girdim kitabın nəzminə.
Ol Xəlilullah əmiri-mötəbər,
Düşməni-Nəmrudü Şəddad, ey püsər.
Şahi-dövrən ol mübarizi-şirdil,
Həqq qatında olmasun hərgiz xəcil.
Ciddü cəhdi Həqq içündür hər zaman,
Buna şahiddir qamu yaxşı-yaman.
Əhli-elmü əhli-zühdü, əhli-sələh
Gecə-gündüz ona istərlər fələh.

1755. Bu duayı aləm eylər biriya,
Sən qəbul et həzrətində, ey Xuda.
Əhlinə, övladinə vergil səfa,
Görməsünlər dəhri-cövrindən cəfa.
Budurur sözdən muradım, ey hüمام,
Oldi «Əsrarnamə» nəzmi çün tamam,
Ələ alıcaq bunu hər bir əziz,
Edicilər həqqi batıldən təmiz.*
Qılmayalar nəzminə əgri nəzər.
Kəc nəzər qılmaz, yəqin, əhli-bəsər.

---

* Əlyazmada belədir, əslində "təmyiz" (ayırma, ayırdeimə) olmalıdır.

1760.Ünf edüb nəzmini təğyir etməyə,
Kəndü fikrinə uyuban getməyə.
Var isə nəzmində nöqsanü xələl,
Eyləyə islah ilən onda əməl.
Eybi var isə həm, ondan göz yuma,
Nəzm edənə Tanrıdan rəhmət uma.
Ol kişi kim, nəzmə olmuşdur səbəb,
Nəzm edüb, həm mə'nisin edən tələb,
Can ilə oxuyuban dinləyəne.
Dinləyübən dərd ilə inləyəne,

1765.**Fatihə**⁵⁰ oxiyalar **İxlas**⁵¹ ilə,
Əl götürüb am ilə, həm xas ilə.
Fatihədir hər sözə axir cavab,
Söz budur *vallahü ə'ləm** *bissəvab*.
On ikidəydi məgər mahi-səfər,
Gəldi xətmə bu kitabi-mötəbər.
Şəhri-Təbriz içrə dər-vəqti-bəhar
Mövsümi-gül irmiş idi lələzar.
Tarix irmişdi səkiş yüz səksənə,
Dəxi dörd yıl hicri-Əhməddən yenə.

1770.Pəncşənbə günü oldı bu təmam,
Tarix ilə ixtitamı, vəssəlam.
Rəhmət olsun ol kişinün canına,**
Fatihə qıla axıyub yazana.
Bunu yazdum yadigar olmaq için,
Oxıyub bir Fatihə qılmaq için.
Anun için bən bunu yazdım, ə yar,
Bən öləm, ol qala yadigar.

---

* Doğrusunu Allah bilir.

** Kursivlə verilən hissə "Əsrarnamə"nin əksər nüsxələrində yoxdur və əsərin Ankara nəşrindən götürülmüşdür. Bu məzmununda beytlərə bir çox əlyazmalarda rast gəlirik, bu isə onların katiblər tərəfindən artırıldığını göstərir.

*Bu kitaba hər kim eylərsə dua,
Edə məhşərdə şəfaət Mustəfa.
Həqq-təala rəhmət edə ol qula,
Buni yazan miskinə dua qıla.
Xeyr ilə xətm oldı bu kəlam,
Xoş diləyüm əs-səlatü vəs-səlam.*

İZAHLAR

1. **Qabi-qövseyn** - Məhəmməd peyğəmbərin (s.) Merac zamanı Allaha yaxınlığını bildirmək üçün işlədilən məşhur ifadədir (bax: Quran, Nəcm: 9). Lüğəvi (hərfi) mənası «iki yaya qədər olan məsafə» deməkdir. Qədimdə ərəblər üz-üzə gələrkən dostluq əlaməti olaraq, yaylarını (oxlarını) bir-birinə yaxınlaşdırarmışlar. Peyğəmbərimizlə (s.) Allah arasındakı məsafə də bu qədər olmuşdur.

2. **Rəsul** - elçi deməkdir. Əsasən Məhəmməd peyğəmbər (s.) haqqında Allahın elçisi mənasında işlədilir.

3. **Şəbi-merac** - merac gecəsi. Məhəmməd peyğəmbərin (s.) Allahla görüşüb söhbət etdiyi gecə.

4. **Bu Bəkri-Siddiq** (təxminən 572-23 avqust 634) - Peyğəmbərimizdən (s.) sonra müsəlman icmasının ilk xəlifəsi. Əbu Bəkr adı ilə tanınır. Peyğəmbərə (s.) çox sadıq olduğu üçün «Siddiq» (Doğru danışan) ləqəbini qazanmışdır.

5. **Mustafa** - Peyğəmbərimizin (s.) adlarından biridir.

6. **Müctəba** - Peyğəmbərimizin (s.) adlarından biridir.

7. **Ömər** - Ömər ibn əl-Xəttab (təqribən 591-4 noyabr 644) - ikinci xəlifə (634-644).

8. **Osman** - Osman ibn Affan (öl.656) - üçüncü xəlifə (644-656).

9. Beytdə Quranın ilk dəfə yazılı şəkildə Osmanın əmri ilə tərtib edilməsinə (651) və onun Quran oxuyarkən (mətnədə: müşəf üzrə) öldürülməsinə işarə edilir.

10. **Şahi-Heydər** - Dördüncü xəlifə İmam Əlinin (656-661) ləqəblərindən biridir. Heydər «şir» deməkdir.

11. **İki cahanun sevgilisi** - Məhəmməd peyğəmbər (s.) üçün işlədilən məşhur ifadədir. Bu beytdə işlədilən «*Mənəm şəhri-elm, oldur qapusı*» məşhur hədisin tərcüməsidir.

12. **Lahut** - Allahın zatına, gizli mahiyyət mərtəbəsinə deyilir.

13. **Musa** - məşhur peyğəmbərlərdəndir.

14. **Yusif** - məşhur peyğəmbərlərdəndir. Klassik ədəbiyyatda gözəllik rəmzi kimi işlədilir. Bu beytdə də Misir camaatının onun gözəlliyinə valeh olmasına işarə edilir.

15. **Kəlim** - Musa peyğəmbərin ləqəbidir. Kəlimullah kimi də işlədilir. «Allahı ilə danışan» deməkdir.

16. **Nuşirəvani-adil** - klassik ədəbiyyatda tez-tez adı çəkilən Sasani hökmdarlarından (531-579) biridir. Ədalət rəmzi kimi tanınır.

17. **Səgi-Əshabi-kəhf** - Qurani-Kərimin «Kəhf» surəsində haqqında danışılan «mağara sahiblərinə» - yeddi nəfər cavan oğlana qoşulan itə işarədir.

18. **Qarun** - Qurani-Kərimin «Qəsəs» surəsinin 76-82-ci ayələrində haqqında danışılan bir şəxsdir. Musa peyğəmbərin zamanında yaşamış, saysız var-dövlət sahibi olmuşdur. Varlı olmasına baxmayaraq, xəsislikdə ad çıxarmışdır. Musa peyğəmbərə şər atdığı üçün Allahın qəzəbinə tuş gəlmiş, var-dövləti ilə birgə yerə batmışdır. Qarun klassik ədəbiyyatda xəsislik rəmzi kimi işlənir.

19. **Nəmrud** - İbrahim peyğəmbərin dövründə Babil ölkəsində hökmdar olmuşdur. Allahlıq iddiasına düşdüyü üçün burnuna bir milçək girərək onu öldürmüşdür. Bu beytdə həmin hadisəyə işarə edilir.

20. **Şəddad** - Dini rəvayətə görə, Ərəbistan padşahı Adın oğludur. Abadlıq işləri görmüş, şəhərlər salmış, «İrəm» adlı behiştə bənzəyən bağ salmışdır.

21. **İbrahim Ədhəm** - İbrahim ibn Ədhəm (öl.776 və ya 783) - ilk sufi məktəbinin yaradıcılarından biri sayılır. Ərəblərin Bəni Təميم qəbiləsindəndir, ancaq daha çox Bəlxədə yaşamışdır.

22. *Mahiyi-Yunisdir əcdadım mənim* - Yunis Qurani-Kərimdə adı çəkilən peyğəmbərdir. Onun bir müddət balığın qarında qalması bildirilir. Bu beytdə də həmin əhvalata işarə edilir.

23. *Suzəni-İsa hicab oldu ana* - Dini əsətirə görə, İsa peyğəmbər göyə qalxaraq behiştə daxil olmaq istərkən özü ilə yalnız bir iynə götürmüşdür. Ancaq ona iynə ilə behiştə girməyə icazə verilməmişdir. Misrada həmin hadisəyə işarə edilir.

24. *Zöhhak* - qədim İran mifologiyasına görə, Pişdadiyan sülaləsinin beşinci əfsanəvi hökmdarıdır. Zülmkarlığı ilə ad çıxarmışdır. Onun çiyinlərində iki ilan varmış ki, gündə iki insan yeməyincə sakitləşməzmiş. Dəmirçi Gavə ona qarşı üsyan qaldıraraq taxtdan salmış və Firidunu padşah etmişdir.

25. *Keykavus* - Qədim İran padşahlarındanır. Firdovsinin «Şahnamə» epopeyasında mənfi surət kimi verilir.

26. *Cami-Cəm* - İran mifologiyasında əfsanəvi şah sayılan Cəmşidin sehirlə pıyaləsi. Bu camın içində guya bütün dünya görünürmüş. Ona görə də bu cama «Cami-gitinəma» da deyilirmiş. Əvvəllər isə bu cam «Cami-Keyxosrov» adı ilə məşhur imiş.

27. *Şeyx Şibli* - Əbu Bəkr Dulaf bin Cəfər Bağdadi (861-946). Dövrünün tanınmış sufi şeyxidir. Şeyx Cüneyd Bağdadi (öl.910) və Mənsur Həllacın (858-922) çağdaşı və məsləkdaşı olmuşdur.

28. *Bayəzid Bistami* (öl.875) - məşhur sufi şeyxlərindən biridir. Milliyyətə farsdır.

29. *İsa* - məşhur peyğəmbərlərdəndir. İsayi-Məryəm, Məsih adları ilə də tanınır. Allah-taala bu peyğəmbər üçün İncili nazil etmişdir.

30. **Sultan Mahmud** - Qəznəvilər dövlətinin başçısı olmuşdur (997-1030). Firdovsi «Şahnamə» epopeyasını onun göstərişi ilə yazmışdır.

31. **Davud** - məşhur peyğəmbərlərdəndir. Güzəl səsi ilə tanınmışdır. Klassik ədəbiyyatda «Davud səsi» gözəl səs mənasında işlənir.

32. **Zəbur** - səmavi kitablardan biridir, Davud peyğəmbərə nazil olmuşdur.

33. **Əyyub** - məşhur peyğəmbərlərdəndir. Klassik ədəbiyyatda «Əyyub səbri», «Əyyub dözümlü» ifadələri onun həddindən artıq dözümlü olmasına işarədir.

34. **Yəqub** - məşhur peyğəmbərlərdəndir, Yusif peyğəmbərin atasıdır. Yusifin ayrılığından gözləri tutulur, oğlu ilə görüşdükdən sonra isə sağalır. Klassik ədəbiyyatda «Yaqub həsrəti» ifadəsi çox işlənir.

35. **İbrahim** - məşhur peyğəmbərlərdəndir. Allah-taalanın əmri ilə oğlu İsmayılı qurban kəsmək istəmiş, lakin Tanrı ona qurbanlıq qoç göndərmişdir. Bu beytdə də həmin hadisə anılır.

36. **Şeyx Həsən Bəsri** (642-728) - dövrünün ən görkəmli ilahiyyatçı alimi və sufi şeyxi.

37. **Xızr** - Zülmətə gedib orada dirilik suyu içərək əbədiyaşar peyğəmbərdir. Dastanlarımızda çox zaman dara düşənlərə, qəriblərə kömək edir. Klassik ədəbiyyatda əbədi həyat və yaşıllıq rəmzi kimi işlənir.

38. **Musayı sordun, yanından qoymadın,
Ol sual etdi, sən ona uymadın.**

Qurani-Kərimin Kəhf surəsinin 60-82-ci ayələrində verilmiş Xızrla Musa peyğəmbərin əhvalatına işarə edilir (bax: Sədrəddin Bəlaği. Quran qissələri. Bakı, 1992, s.113-116).

39. **Cəbrail** - Allaha ən yaxın dörd böyük mələkdən biridir. Peyğəmbərlərə vəhy gətirir və onlara Allahın əmr

və qadağalarını çatdırır. «Ruhül-qüds», «Ruhül-əmin» adları ilə də tanınır.

40. **İskəndər Zülqərneyn** - Qurani-Kərimdə adı çəkilmiş məşhur şəxsiyyətin adıdır. Zülmətdə olarkən dirilik suyunu axtarmış, lakin onu tapmamışdır.

41. **Harunərrəşid** - Abbası sülaləsindən olan məşhur hökmdarlardandır (785-809). Onun dövründə bir sıra yunan mənbələri ərəb dilinə tərcümə olunmuşdur.

42. **Mahmud xan** - Sultan Mahmud Qəznəvi (997-1030).

43. **Ayaz** - Sultan Mahmud Qəznəvinin sevimli qulama olmuşdur.

44. **Buraq** - Cənnət heyvanının (minik heyvanının) adıdır. Mərac gecəsində peyğəmbərimizə (s.) Allah tərəfindən göndərilmiş və o həzrət Buraqın üstündə Məkkədən Beytül-müqəddəsə gəlmişdir (bax: Quran, İsrə:1). Buraq sözünün lüğəvi mənası «parlaq», «işıq saçan» deməkdir.

45. **Mikail** - Allaha ən yaxın dörd böyük mələkdən biridir. Qurani-Kərimdə yalnız bir dəfə adı çəkilmişdir (Bəqərə: 98).

46. **İsrafil** - Allaha ən yaxın dörd böyük mələkdən biridir. Qiyamət günündə onun sur adlı şeypura üfürərək əvvəl diriləri öldürəcəyi, sonra isə təkrar üfürməklə bütün ölümləri dirildəcəyi bildirilir.

47. **İmam Cəfəri-Sadiq** (öl.765) - altıncı imamdır. Cəfəriyyə təriqəti onun adı ilə bağlı yaranmışdır.

48. **Ədən** - Qiymətli dürləri ilə məşhur olan dənizin və ölkənin adıdır. Ərəbistanın şərqində yerləşmiş.

49. **Şeyx** - «Əsrarnamə»nin müəllifi Fəridəddin Əttar (1120-1230) nəzərdə tutulur.

50. **Fatihə** - Qurani-Kərimin ilk surəsinin adıdır.

51. **İxlas** - Qurani-Kərimin 112-ci surəsinin adıdır.

ƏSKI TÜRK SÖZLƏRİ LÜĞƏTİ

-A-

ağça - pul, gümüş pul
aldamaq - aldatmaq
anara - ora, o tərəfə
anciləyin - onun kimi
assı - fayda, qazanc, mənfəət
ayıtmaq - demək, söyləmək

-B-

bilə - ilə
biləmək - itiləmək
bilgili - bilikli, ağıllı
bukavul - şəxsi qvardiya, şahı müşayiət edən əsgəri dəstə
bulmaq - tapmaq
bunalmaq - bərk sıxılmaq, ürəyi getmək

-Ç-

çav - şan-şöhrət səs
çələb - Tanrı, Allah
çizginmək - dönmək, dolaşmaq, fırlanmaq

-D-

damu/tamu - cəhənnəm
danla - sabah, ertəsi gün
danuğ - şahid
daşxaru/daşqaru - xaric, bayır, eşik, dışarı
daşlamaq - atmaq, tullamaq
dəbə - yara, şiş
dəgmə - təsadüfi, hər kəs, hər dəm
dıpdınız - dinməz-söyləməz, səssiz-səmirsiz

dün - dünən; gecə

düş - yuxu

-Ə-

ər - igid, cəsur

ərən - igid, cəsur, hünərli, ağıllı, ağsaqqal

əsən - sağ-salamat, sağlam

ətmək - çörək

-X-

xancarü/qancarü - hara, haraya, necə

-G-

gözətmək - gözləmək, qorumaq

görklü - gözəl, göyçək, qəşəng

göynüklü - qəmli, dərqli, kədərli

-I-

ısmarlamaq - tapşırmaq, sifariş göndərmək, xəbər vermək

-İ-

ilətmək - aparmaq, çatdırmaq, yetirmək

irişmək - çatmaq, yetişmək

irmək - çatmaq, yetişmək

ivərmək - göndərmək, çatdırmaq

-K-

kəndözi - özü

kəndü - özü

kömrənmək - donquldanmaq, deyilmək, öz-özünə şikayətlənmək

-Q-

qaçan - haçan, nə vaxt, nə zaman

qamu - hamı

qanda - harada
qanı - hanı
qat - yan, hüzur, qarşı, qabaq
qatı - sərt, bərk, möhkəm
qılavuz - bələdçi
qulmaş - hiyləgər, fırıldaqçı, saxtakar

-N-

netə - necə
nəstə/nəstənə - şey, zad
nişə - nə üçün, niyə

-O-

oxumaq - çağırmaq
oyanuq - oyaq

-Ö-

öylə - günorta

-P-

paxır - mis

-S-

sunmaq - təqdim etmək
suç - günah
suxranmaq - deyinmək, öz-özünə şikayətlənmək

-T-

tana qalmaq - heyrətlənmək, təəcüb etmək

-U-

uçmağ - cənnət, behişt
ulaşmaq - çatmaq, yetişmək, qovuşmaq
urmaq - vurmaq

uru durmaq - dik qalxmaq, sıçrayıb ayağa qalxmaq
urunmaq - çırpınmaq, özünü ora-bura vurmaq
us - ağıl
uş - budur, artıq (ədat)
uşatmaq - sındırmaq, parçalamaq
uyxu - yuxu

-Ü-

ün - səs
ün çəkmək - bağırmaq, fəryad etmək, ah-nalə etmək

-V-

varı - hamısı, bütün
varmaq - getmək

-Y-

yalanac - çılpaq, yoxsul
yarlığamaq - bağışlamaq, günahından keçmək
yasamaq - qurmaq, düzəltmək, yaratmaq
yavlaq - çox, olduqca
yavuş - yaxın, özününkü
yayaq - piyada
yer-yerin - hər tərəfdən, hər yandan
yigit - igid, cəsur

**АХМЕДИ ТАБРИЗИ И ЕГО ПЕРЕВОДНОЕ
СОЧИНЕНИЕ «АСРАР-НАМЕ» (1479)**

(Аннотация)

Азербайджанское переводное сочинение «Асрар-наме» Ахмеди Табризи (1479) впервые в данной монографии становится отдельным объектом тщательного исследования как в аспекте сопоставительно-текстологического анализа перевода и его персидского оригинала, так и с точки зрения переводоведения.

В первой главе монографии «Асрар-наме» Ахмеди Табризи подвергается тщательному анализу в сопоставлении с текстами одноименного сочинения Аттара и двух других сочинений того же автора: «Мусибат-наме» и «Илахи-наме». В результате сопоставительно-текстологического анализа впервые установлен, что из 40 рассказов Ахмеди 3 рассказа переведены из одноименного сочинения Аттара, 1 из «Илахи-наме», 1 из «Газкират ал-авлийа», 26 из «Мусибат-наме». Здесь также в сравнительном аспекте анализированы тексты двух бакинских рукописных списков перевода.

Во второй главе исследуются вопросы перевода в «Асрар-наме» Ахмеди Табризи. На основе тщательного текстологического анализа установлен, что «Асрар-наме» Ахмеди представляет собой образец свободного перевода средневековья. Здесь также уделено особое место анализу перевода персидских фразеологизмов. Установлено, что фразеологические единицы, использованные в оригинале переведены в основном, не дословно, а соответствующими

им эквивалентами в тюркском языке. Отмечены также случаи «калькирования» некоторых персидских фразеологизмов.

Третья глава посвящена анализу языковых особенностей «Асрар-наме» Ахмеди Табризи. Здесь исследуются, в основном, тюркская лексика памятника, среди которых вызывает особый интерес древние тюркские слова, не употребляющиеся в современном азербайджанском языке.

Книга завершается трансфонелитерацией текста перевода на латини, впервые составленного на основе его двух бакинских списков.

**AHMEDI TABRIZI AND HİZ TRANSLATION
WORK "ASRAR-NAME" (1479)**

(Annotation)

The Azerbaijani translation work "Asrar-name" by Ahmedi Tabrizi (1479) for the first time, has become the separate object of a thorough investigation in this monograph, both from the point of view of comparative-textual analysis of the translation and its Persian original and from the point of view of translating.

In the **first chapter** of the monograph "Asrar-name" by Ahmedi is thoroughly analyzed in comparison with the texts of Attar's works of the same name, as well as the other 2 works of the same poet: "Musibet- name" and "Ilahi-name". As a result of comparative- textual analysis, for the first time, it has been established that out of 40 stories by Ahmedi, 3 stories had been translated from Attar's work of the same name, 1 from "Ilahi-name", 1 from "Tazkirat al-avliya" and 26 from "Musibat-name". Here the texts of 2 Baku manuscript lists of the translation have also been analyzed from the comparative point of view.

In the **second chapter** investigated translation questions of "Asrar-name" by Ahmedi Tabrizi. It has been determined that "Asrar-name" by Ahmedi is an example of a free translation work of the middle ages. The translation of the Persian phraselological units have also been analyzed here. It has been determined that the phraselological units were used mainly, has been translated not word by word, but by their proper equivalents in a Turkish language. Moreover the

translator had used a “calquing” of some Persian phraseological units.

The **third chapter** deals with the investigation of the analysis of linguistic peculiarities of “Asrar-name” by Ahmedi Tabrizi. Here was investigated Turkish leksics of the monument where the most interest takes ancient Turkish words which is unusable in present Azerbaijani language.

The transliteration of the text of the translation in Latin, made on the basis of its 2 Baku lists, concludes the book.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....	3
<i>Birinci fəsil.</i> Abidənin tekstoloji tədqiqi.....	6
§1 «Əsrarnamə»nin müəllifi haqqında.....	6
§2 «Əsrarnamə»nin mütərcimi haqqında.....	11
§3 Tərcümənin öyrənilməsi tarixindən.....	17
§4 Tərcümənin əlyazmaları və Bakı nüsxələrinin müqayisəli təhlili.....	21
§5 Əhmədinin «Əsrarnamə»si: tərcümə, yoxsa orijinal əsər.....	41
§6 Tərcümə ilə orijinalın mətnlərinin müqayisəli təhlili.....	47
<i>İkinci fəsil.</i> Abidənin tərcümə xüsusiyyətləri	59
<i>Üçüncü fəsil.</i> Tərcümənin dil xüsusiyyətləri.....	91
Nəticə.....	117
Ədəbiyyat.....	121
Əhmədi. «Əsrarnamə» tərcüməsi (<i>mətnin transfoneliterasiyası</i>).....	129
İzahlar	245
Əski türk sözləri lüğəti.....	250
Xülasə (rus dilində).....	254
Xülasə (ingilis dilində).....	256

Nağısoylu Möhsün

Əhmədi Təbrizi və “Əsrarnamə” tərcüməsi

(tekstoloji- filoloji araşdırma, mətnin transfoneliterasiyası)

Bakı.

QEYD ÜÇÜN Formatı 60x84 116.

Həcmi

Tirajı

Sifariş

Qiyməti müqavilə ilə